ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

ДРАКОН

...Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненним хвостом замітаючи слід, летів дракон.

Не з китайських казок і не з пагод Тібету — він знявся десь з громохкого центру країни "чудес", вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хащі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Зайбакалля... Через Становий хребет, — звивався над ним межи скель і шпилів... Високо в небі, сіючи іскри й сморід, летів і летів у безмежній ночі.

...Палахкотів над проваллями... Звивався над прірвами... Пролітав із свистом спіраллю над диким бескиддям і нагло зникав десь у надрах землі — занурювався, як вогненноокий хробак, зі скреготом і хряском у груди скелястих гір, свердлив їх з блискавичною швидкістю, розсипаючи іскри. Зникав... І раптом вилітав з-під землі далеко, мов пекельна потвора, потрясаючи реготом ніч. Пряв вогненними очима, зойкав несамовито і, вихаючи хвостом, як комета, летів і летів...

І розступалися скелі, маючи тінями. І розбігалися злякано сосни й смереки, кидаючись урозтіч. Заскочений нагло сохатий (лось) прикипав на галявині, спаралізований жахом, а далі зривався й, ламаючи ноги та обдираючи шкіру, гнав скільки духу у безвість.

І гнали у безвість луни, мов духи гірські, — розлітались по горах, стрибали в провалля, ховалися в нетрях... За ними летів дракон.

То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і не легендарний дракон Далай-лами. Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненним черевом, з залізною пащею жахкотів він, немов щойно вилетів з пекла.

Шістдесят коробок-вагонів — шістдесят суглобів у дракона. Спереду вогненноока голова — велетенський двоокий циклоп — надпотужний паротяг "Й.С." (Йосиф Сталін). Ззаду — такий же надпотужний паротяг "Ф.Д." (Фелікс Дзержинський). На тендері прожектор — довгий вогненний хвіст. Біля кожного вагона — щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон! І гнався зі скреготом.

Шістдесят суглобів у дракона — то шістдесят рудих домовин, і в кожній з них повно проглинених жертв, повно живих мертвяків. Крізь заґратовані діри дивилися тоскно грона мерехтливих очей, — дивились крізь темряву десь на утрачений світ, десь туди, де лишилась країна, осяяна сонцем, де лишилась Вітчизна, озвучена сміхом дитинства і юності рано одтятої, де лишилася мати... родина... дружина... Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. Ними натоптане черево вщерть у дракона. І тягне їх циклопічний "Й. С.", і підпихає їх демон "Ф.Д.".

В цілому ж — то є е т а п , то є "ешелон смерті", — етапний ешелон ОГПУ — НКВД.

Дракон.

І мчить він без зупинки, хряскотить залізними лапами, несе в собі приречених, безнадійних, змордованих, — хоче замчати їх у безвість, щоб не знав ніхто де і куди, — за тридев'ять земель, на край світу, мчить їх у небуття. І нема того Кожум'яки... І ніхто-ніхто їх не визволить і

вже не врятує, і ніхто навіть нічого не знатиме й не почує про них. Ніч. Чорна, безмежна ніч.

І відсахуються смереки, кидаючись врозтіч. А дракон пожирає очима все перед себе і мете услід вогненним хвостом — фосфорить ним по шпалах, по нетрях, обмацує слід за собою, — чи не тікає хто?

Іноді бахкає постріл... другий... То вартовому ввижається зрада чи втеча, і він несамовито, пронизливо кричить і стріляє навмання у метушливі тіні смерек і стовпів.

І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні та при таких запорах не зміг би видертись геть, але... Вартовий мусить бути пильний, "бдітєльний". То-бо є його "дєло чєсті, дєло слави", то-бо його "дєло доблєсті і гєройства".

А може, йому самому страшно, може, йому моторошно на хвості цієї диявольської комети, і він підбадьорює себе пвстрілами у чорну зрадливу ніч, в фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям.

Утікають кілометри — десятки... сотні... тисячі... Утікають назад ліси, і пустелі, і пасма гір, і безліч рік та тьмяних озер. Пролітають з грюкотом мости, семафори, тунелі, — все утікає назад. А дракон все летить і летить — у невідоме, вперед, у чорну сибірську ніч, на край світу. Перетинає меридіани. Описує гігантську параболу десь по сорок дев'ятій паралелі, карбує її вогненним приском, гейби комета. Б'є по чорній імлі вогненним хвостом, зіхо-дить їдучим димом та смородом і реве, реве...

Так не ходить жоден експрес, так ходить лише цей етап, цей дивовижний ешелон смерті, — спецешелон ОГПУ — НКВД. Він — один з багатьох таких ешелонів; женуть вони отак божевільним темпом через глуху піч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею... Не просто

таємницею, а таємницею державною оповиті вони. Обставлені багнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірськая ніч.

Фантастичні і реальні, дивовижні аксесуари нерозшифрованої жаскої легенди — таємничої легенди про зникнення душ.

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать аргати, біжать по дахах, перестрибуючи з вагона на вагон, і стукають палками в залізо — чи не проломлено де?! Чи немає диверсій?! І так само біжать аргати по боках ешелону, перестукуючи стіни — чи не зрушена дошка десь?! Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею!?

Бо ж "дєло слави, дєло чєсті", діло їхньої "доблєсті і гєройства" довезти цей етап до призначення, — до тієї прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістками та душами і не можуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від "Й.С." і, задерши голову, стурбовано мчить очима від вагона до вагона, — чогось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробок, тих, що кожен з них "на сорок чєлавєк ілі восемь лашадєй", і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відсапується якусь мить. А тоді, задерши голову до заґратованої діри, владно гукає в гроно мерехтливих очей і блідих облич, що поприлипали, мов паперові, до ґрат.

— Многогрішний!!

Обличчя зникають. Гроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини вагона наближається до ґрат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

— Я...

— Звать!?.

Павза. І повільно, тяжко й так само понуро:

— Григорій!..

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім, заспокоєний, обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до ґрат і миготять, проводжаючи. Бліде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клекоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

— Бережеш-ш-ш?!. С-с-собака!..

І знову люто, розпачливо:

— Бережеш-ш-ш?!?

Другий голос десь з глибини вагона глухо, насмішкувато:

— Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої честі доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить — все прибігає з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

— Нічого... Одбудеш всі свої двадцять п'ять — станеш маршалом. Ех-х!.. — і раптом вибухає зливою страшних, нестерпних прокльонів, — в закон, в світ, пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі.

В грюкоті коліс зринає пісня, важка, бурлацька. І наростає, наростає...

Вона починається з одного голосу — з того голосу, що говорив "Я... Григорій!..". Понурий і глибокий, він починає пісню, ніби віддираючи стьожку від серця:

"Та забіліли сніжки... Забіліли білі... Ще й дібровонька..."

Кінчаючи рядок, мелодія завмирає, губиться в грохоті коліс, ось-ось загубиться. Тоді другий голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, дерзко:

"Ще й дібровонька!.."

І разом з першим на повні груди:

"Та й заболіло тіло бурлацькеє біле... ще й голівонька..."

Два голоси — два друзі. До них долучається третій. Пісня б'ється, як птах у домовині. А далі, вириваючись геть з тієї домовини, з того черева драконового, покриваючи грюкіт і вищання коліс, тая пісня в три голоси здіймається на крила, вилітає назовні і летить слідом, шугає і б'є крильми над спиною дракона.

Вартовий оскаженіло б'є колбою в стіну вагона:

— Адставіть пєсні!!!

І гатить колбою рушниці щосили, пересипає грюкіт фантастичною лайкою:

— Ад-стт-а-ві-і-іть!!.

"...Ще й голівонька... та ніхто не заплаче по білому тілу..."

Вартовий перестає бити у стінку, не в силі обірвати пісню. Мелодія все більше стає потужною, кипить, вирує...

Поїзд летить зі скреготом і гулом, і, може, то не пісня вже, може, то йому в цім вирі скреготу і шалу мерещиться вже колись чуте, а може, колись і самим співане; може, то поїзд свистить і гуде, може, грюкотять і клекочуть колеса; може, то вітер сибірський гуде стоголосо... Вартовий обійняв рушницю і так стоїть, важко спершись спиною об стінку...

"Та тільки заплаче, тільки заридає товариш його... товариш його..."

Хмари їдучого диму лоскочуть ніздрі, душать за горло; диявольским реготом реве "Й.С.".

"Ой, брате мій, брате, — товаришу рідний... може, я й умру... Може, я й умру..."

Повінь незміряної туги, чи гніву, а чи понурого смутку... В'ється та пісня над драконом, стелиться над торами, б'є крилом під колесами. А він її ріже, він її чавить, він її роздирає на шмаття, замітає рештки вогненним хвостом і летить, летить.

А за ним тягнуться дві криваві, дві безконечні смужки, — миготять, вилискують... Дві жилки висотані з пісні, ні, з серця висотані, — простяглися аж ген-ген і тягнуться слідом. З вітчизни втраченої тягнуться слідом за тим серцем, висотуються з нього, набряклі кров'ю; напнулись до безкраю і ніяк не можуть урватись.

"...Може, я й умру... може, я й у мру...Та зроби ж мені, брате, товаришу рідний, з клен-древа труну..."

Поїзд вривався в тунелі і скажено просовгувався крізь них, як набій крізь люфу гармати, намагаючись зітерти пісню і кривавий слід за собою, та не одставала пісня і не уривалися криваві жилки.

Миготіли сильвети гір... Приамурські нетрі... Сопки і кряжі Малого Хінгану... Роз'їзди... Блокпости і станції. Запобігливі семафори ще здалеку підіймали руки і злякано брали "на караул" — йде етап!! ще здалеку дзеленчали попередливі сигнали в блокпостах:

— Йде е т а п!..

Все розступалося, і він пролітав зі свистом і ревом, цей привид.

По якомусь часі ешелон знову зупинився... Знову бігли аргати по дахах вагонів... І знову біг начальник етапу й спинявся біля середнього вагона, задерши голову:

— Многогрішний!!.

— Я...

— Звать?!.

— Г р и г о р і й!..

Начальник вертався назад, а його проводжали дві мерехтливі цятки і здушене, щодалі, то розпучливішим гнівом наснажене:

— Бережеш-ш?!. С-с-собака!..

Так повторювалося на кожній черговій зупинці. І після кожної нової зупинки в начальника було все менше хапливості, а в його тоні все

менше тривоги. Він уже запитував насмішкувато, а наостанку ще й додавав глузливо: "Маладєц!"

Ешелон-бо доходив своєї мети.

І так само з кожною новою зупинкою все більше було розпуки і гніву в отім: "Бережеш-ш!?" і все більше сарказму та пекельної ненависті в отім: "С-с-собака!!." Все більше було туги і безоглядної рішеності на щось надзвичайне у власника того понурого голосу і тих мерехтливих очей. Клекіт зборканої, але не зламаної і не упокореної волі, що проривався зі стиснених щелеп, не віщував нічого доброго.

Тим часом ешелод доходив своєї мети.

Він уже мчав по інших широтах, круто повернувши на південь, і прогримівши над широченним Амуром. Він ішов туди, де кінчається земля. Пролітав через кряжі інших гір, полохав інші, ще не бачені нетрі, проходив останні безконечні тунелі... Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, розливаючись морем квітів. По них блукали розпучливо очі тих, що мали щастя припасти до ґрат... Обрії були заставлені сизими, фіалковими, синіми пасмами гір та гребенястих лісів. Блакитні широкі долини розстелялись і крутились казково, вкриті буйними травами, квітами, свічадами озер... Дивна якась, небезпечна, фантастична країна. Та не сюди, не в цю дивну країну мчав їх дракон. Пориваючись до волі, приречені крізь грати просували руки, пхали в них очі і лиця, втискались в залізо, — тоді вздовж ешелону лунали постріли. Та ніхто на них не зважав, лише поїзд припускав ще дужче, ще скаженіше. Не сюди, не сюди везе він вантаж, він його мчить до іншої мети.

Вночі мерехтіли зорі — мільйони зір, змішуючись з іскрами від скаженого поїзда, а від насипу розбігались дерева й квіти і збігалися знову в химернім танку за драконом, і вогненні віяла прожектора крутили з них веремію.

Потім ландшафт ставав ще дивніший. Потім...

Нагло земля обірвалась. На п'ятнадцятій добі шаленого гону раптом земля обірвалась.

Ешелон вилетів до синього моря і зі скреготом став. Тяжко випустив решткки диму і пари. Став.

Все. Скінчилась земля.

Ешелон дійшов до своєї мети. Важко дихаючи і відсапуючись на кінцевій станції Океанській, він став витрушувати з себе вантаж — викидати з черева те, що привіз, з усіх своїх шістдесяти суглобів.

Дивно! Скільки могло вміститися люду в цих брудних, рудих коробках! І як вони витримали! Як вони не розпалися?!

Тисячі! Тисячі обірваних, брудних, заросліх, як пращури, і худих, як скелети, людей! І все старих, згорблених. І хоч серед них багатьом по 20 — 25 років лише, але всі вони гейби діди. Тисячі завинених в дрантя і коци і так — напівголих, викинених з вітчизни, з родини, з спільноти, погноблених, безправних, приречених... Так, приречених на загин, десь там, куди ще вони не дійшли. Ешелон дійшов до своєї мети, та не дійшов ще мети етап — оці тисячі мучеників.

Вони купчились отарами, зігнані в великі купи, мов вівці, і, оточені шпалерами варти, тупо дивилися вперед — на сиву пустелю, в заткане легким туманом безмежжя.

Туди стелився їм шлях — через те море Японське та й через той океан Тихий безмежний. Етап іде на Магадан десь. Це ще тисячі кілометрів водяною пустелею до понурої, невідомої Колими а чи й далі.

Та ніщо їх не зворушувало і ніщо їх не лякало. Вони були тупі і байдужі, виснажені, дивились просто себе на воду... Кияни, полтавчани, кубанці, херсонці... — діти іншої, сонячної землі і іншого, сонячного моря.

Варта розігнала всіх цивільних зі станції і оточила місцевість, — пильнувала, тримаючи рушниці і псів-вовчурів напоготові.

А з вагонів вилазили все нові й нові арештанти. Інших тримали попід руки... Вони вже негодні були йти, і їх друзі тримали попід руки, апатично і байдуже допомагаючи пройти останній пруг землі... Може, взагалі останній шмат життєвого шляху.

І ось тут нагло зчинився алярм! На самім краєчку землі нагло зчинився алярм.

Коли всі вилізли і стояли вже на землі, начальник повів очима по масі людей, а тоді прожогом побіг до вагона, до того середнього вагона:

— Многогрішний!!!

Мовчанка.

— Многогрішний!!!

Мовчанка. Ніхто не відповідав: "Я" і ніхто не відповідав: "Григорій". Мов ужалений, начальник підскочив, вихопив пістоля і стрибнув до вагона, — порожньо. Вибіг перед велетенський людський натовп і зарепетував:

— Ложись!!! — і закипів брудною, скаженою лайкою.

Юрба апатично лягла в пилюку ниць.

— Многогрішний!!!

Начальників крик звучав люто і водночас благальне, — не то він погрожував, не то він кликав, просив. Нема...

На команду варта заметушилась навколо порожнього ешелону і по всій території. Зі станції задзвонили телефони... Стрільці та їхні пси обшукали всі кутки, всі діри й закапелки на станції та навколо, — нема. Собаки нишпорили разом із своїми "сотрудніками", накидаючись на випадкових людей.

Нема.

Нарешті було знайдено "секрет". Та не знайдено самого збігця. Всіх лежачих перерахували — всі є. Нема лише одного. А виявлений "секрет" був такий: у вагоні, у тім, середнім, тридцять другім, знайдено сліди диверсії — чотири дошки були двічі перерізані ножем упоперек. Над буфером. Саме там, де того наймевше можна було сподіватися. Тільки арештант, тільки той, хто має надлюдське терпіння і надзвичайну волю, може проробити таку роботу. Тож на те пішло багато ночей. Тож різано, либонь, від самого Уралу і пильно масковано вдень. Потім вийнято... Ясно! Той божевільний, той маніяк вистрибнув... Так, вистрибнув на ходу поїзда.

Стрибнув у певну смерть, але не здався. 99 шансів проти одного було за те, що від нього запинаться самі шматки, але стрибнув.

— Диявол!.. Диявол!!! — кипів начальник етапу; беріг він — і не вберіг, пильнував, як ока, — і марно. І душила його скажена лють. Ще одне йому було зрозуміло: хтось допомагав, хтось заклав знову діру і замаскував пильно.

— Встать! — гримнув начальник. Всі встали. Всі стояли, похиливши голови, намагаючись не дивитися на начальство, щоб не показати очей, так раптом і так дивно змінених.

— Хто допомагав?!. Мовчанка.

— Тридцять другий вагон!.. Згною!.. Роздавлю!.. Хто допомагав!?

Тихо. Тридцять другий вагон відокремили. Біля 60 людей стало окремою купкою.

— Хто спільник?!.

Люди стояли понуро, схиливши голови. Мовчали. Але в кожного тіпалося серце. Не від страху, ні, від буйної радості. Від злобної радості та й від гордості за того "диявола", за того сміливця. Вони знали, як і де він стрибнув. Далеко звідси. Викинувся вночі зі скаженого поїзда.

Але ніхто не пустив і пари з вуст. Є така солідарність, є такий закон неписаний, є така арештантська мораль, що подібної до неї більше немає у світі, — мораль упосліджених, святиня арештантської дружби.

Люди стояли байдужі. А рука не в одного тяглася до шапки, щоб стягти її до сирої землі:

"Земля тобі пером, безумний сміливцю!" Пригадувались слова, кинені якось ним у темряві ночі зі стогоном:

— Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючиї Та з розпукою крізь стиснені щелепи:

— Жить!

— Відплатить!!.

...Або вмерти.

По цілій масі змарнованих, знеосіблених людей ніби хто струм пропустив. Геть скільки їх тут стояло — в кожного сколихнулося серце. Давно розчавлена людська гідність підводилась рвучко... Лиця обертались туди, навад, і виростали крила у тих, хто був заломився вже зовсім. А серця калатали в схудлих, вимучених грудях, прориваючись геть. Шепіт летів по юрбі.

— Утік!..

У смерть, але втік!..

Начальник, відчуваючи недобре, розмахував пістолем — квапив тих, що йшли до арешту за кару. Решту теж погнали до порту.

А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про того "диявола", про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив "трибунал" і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда, — люди, стоячи на чардаку і відпливаючи в сиву пустелю, оберталися обличчям на захід — дивились-дивились широко відкритими очима...

Прощались із землею, прощались із усім. А ввіччю, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ, як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав канув у сивім тумані. А за ним поснувалась легенда про гордого сокола, про безумного сміливця...

Недосказана легенда про нікому не відомого, гордого нащадка першого каторжанина Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Тим часом по всій Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих прикмет: "Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк... На ймення — Григорій Многогрішний"

Розділ другий

СВІТ НА КОЛЕСАХ

Поблискуючи нікельованими ручками м'яких купе, сяючи яскраво освітленими вікнами, тим же маршрутом по Транссибірській магістралі йшов інший експрес, — так званий "Тихоокеанський експрес нумер один".

М'яко погойдуючись, як у мрійному вальсі, пишаючись шовком фіранок на вікнах, мерехтячи люстрами, котився він, ніби разок блискучих коралів, і миготів емалевими девізами на боках вагонів: "Нєгорєлоє — Владівосток". Віз, заколисуючи, екзальтованих пасажирів десь в невідомий і вимріяний, казковий край, в дивне золоте ельдорадо.

Межи пасмами блакитних гір, повз легендарний Байкал, проходячи ген-ген в нічному небі через височенні перевали Станового хребта, він пролітав мовби жмут метеорів, блискотів межи зір. Спускався в долини і знову підносився, бився над стінами урвищ, крутився, як блискуча спіраль, чудом тримаючись на скелястій мозаїці.

Це найліпший і наймодерніший експрес в СССР; найкомфортабельніший експрес у так званій робітничо-селянській державі. Мавши маршрут майже на пів земної кулі, маршрут "Нєгорєлоє

— Владівосток", тобто від понурої Прибалтики і до берегів Японського моря, маршрут на 12 тисяч кілометрів і стільки ж назад, він був до того відповідно пристосований і устаткований, — до комфорту і вигод в безперервній десятиденній мандрівці. Чудо цивілізації, вершок людської вибагливості і фантазії.

Радісний і святковий, сповнений вщерть життям і дзвоном, цей першокласний люксусовий експрес плив, ніби окремий світ між світами. Дріботів, вихиляючись, прицокував, мовби панна в танку закаблуками, і мерехтів, мерехтів.

У м'яких купе мрійно і затишно. Заставлені квітами, набиті валізами і патефонами, осяяні світлом різнокольорових абажурів, вони були заселені експансивними і горластими мешканцями різного віку й статі. Цілий експрес був набитий ними, творячи окремий світ — світ на колесах, і в той же час відтворюючи копію тієї фантастичної "шостої частини світу" — копію в мініатюрі, лише трохи причепурену і розгальмовану.

...Інженери і авіатори, ударники і так літуни, партробітники і туристи, колгоспні колективізатори і радгоспні бюрократи, раціоналізатори й індустріальні авантюрники, прокурори і розтратники, потенціальні злодії й імпотентні фарисеї... Цивільні і військові... Працівники органів "революційної законності" і контрабандисти... І літні "відповідальні" панії, і ексцентричні, але так само "відповідальні" панни, чи то пак "товаришки" пані і "товаришки" панни з коханцями й без коханців, з портфелями і без, з партстажем і без... Закохані "кішечки" і ще більш закохані "котики"... Відповідальні відрядженні і безвідповідальні рвачі та дезертири, з партквитками і без, з дисциплінарними стягненнями і без...

...Експансивні відкриватели давно відкритого і зухвалі рекордсмени давно перейденого. Шукачі карколомних пригод, а ще більше карколомних кар'єр. Шукачі щастя і довгих карбованців. Аматори довгих

відряджень і ще довших чисел в банкових чеках, передбачених К З О Том ("Кодекс Законов о Трудє").

Аматори красного письменства в межах "КЗОТ", "Колдоговору" та "Карного Кодексу".

Знавці прикладної географії, теплих посад, курортів і залізничних мап.

Аматори Дунаєвського, Маркса і преферансу...

Словом — цвіт робітничо-селянської імперії у всій його величі і багатогранності.

Все те різне віком, фахом, статтю і уподобаннями, але все тут має спільну рису — рису шукачів чогось і збігців кудись, — рису шукачів щастя і збігців у невідоме.

Все те вирвалось з однієї остогидлої дійсності, з одного кіпця світу і мчить на зламання карку в інший, утікаючи від всього і женучись за всім, утікаючи від прикрого вже, а може, й проклятого, і женучись за благословенним, за ще незнаним, небаченим, неопізнаним, але прекрасним, привабливим.

Рису б ту можна назвати лихоманкою. Так, лихоманкою хворобливого гону в напівсконкретизовану химеру, в якусь загадкову, екзотичну країну, в якесь ельдорадо, десь туди, де ще їх не було.

Риса та є спільним знаменником для всієї цієї маси людей — маси мандрівників, що заселяють цей оригінальний світ на колесах.

Проте для більшості з них те "кудись" було досить сконкретизоване. Вони їдуть на ДВК, що десь там, на другім кінці світу, на берегах Тихого океану. І там той дійсний, справді казковий світ. І там те справжнє

золоте ельдорадо, що про нього стільки чуто, читано, мріяно і передумано.

Ось туди все це й мчить. Мчить без віддиху і без оглядки. Котиться, погойдується, дріботить експансивно. Мерехтить над прірвами, перелітає мостами, заходиться сміхом і зойкає над проваллями, пролітає тунелі, зажмурившись, — і жиє...

Жиє реальним і напівфантастичним, але безжурним, рожевим життям. Веселковим, напруженим. Як той метелик-одноденка... Любиться... Свариться... Одружується... і розлучається... І фантазує, вигадує і вірить, загубивши грань між реальним і фікцією.

Химерний екстериторіальний світ! Світ блаженної незалежності від будь-якого "спец"— і "проф"навантаження, від будь-якої "спец"-, "проф"— і "парт"дисципліни, від шипіння примусів і начальників, від безконечних черг за калошами і безконечних "чергових зборів" у цехах, на службі і вдома. Світ ідеальної свободи і повної відсутності диктатури, якщо не брати до уваги диктатуру кохання та переступленім влади кондуктором. Світ пригод і романтики, світ поцілунків і преферансу, фантастичних історій, небувалих подій, трансформованих призмою екзальтованої фантазії.

Світ благословенної свободи, купленої за готівку разом із плацкартою.

Мелькають дні і ночі, і знову дні, і знову ночі. Утікають ліси, і пустелі, і гори... Утікає десь цілий світ, розпливчастий і туманний, нереальний світ, поставлений шкереберть.

Повз нього пливе цей — конкретний, напружений і намагнетизовапий, осяяний блакитним, рожевим, зеленим сяйвом вибагливих абажурів, заслонений газовими фіранками, наснажений

коханням і поривами, озвучений патефонними фокстротами і румбами... А над усім — Арсеньєв! Ах-х, Арсеньєв!..

О Арсеньєв!.. Він бог цілого цього експресу, цілого цього світу. Володар дум і сердець. Він панує тут, як ніколи не панував там — у тій неймовірно казковій, відкритій ним країні, що зробила його ім'я девізом і прапором всіх мандрівників і всіх — ось таких — конкістадорів. О Колумб заамурської і надамурської голубої галілеї!!. Відкриватель дивовижного, герой і переможець непереможного, співець і автор найекзотичнішої і найфантастичнішої країни у світі, — російського, чи то пак тепер совєтського, Клондайку. Ні, інтернаціонального золотого ельдорадо, куди навіть жиди погнали "добровільно-примусово", зрадивши Палестину, творити свій Біробіджан. Його аксесуари, екзотичні аксесуари тієї, відкритої ним, екзотики панують тут і живуть поруч із усіма мешканцями розкішних купе, салон-вагонів, тамбурів і коридорів. Переселились з тієї країни і живуть тут — проводжають цих мандрівників, як чичероне, туди, до себе в гості... Дерсу Узала і тигри... Женьшень, Уссурі і тигри... Манзи і тигри... Фанзи і знову тигри, тигри, тигри... Тигри над усе і над усім! З усіх дивогідних аксесуарів тієї дивогідної країни, що володіють серцями цих більших і менших Пржевальських, більших і менших Колумбів та Нансенів, — тигри найдивоглядніший і найфантастичніший аксесуар. Ними наповнений цілий цей експрес. Вони блукають по ньому з хмарами диму і румбами, викликають ентузіазм і викликають тремтіння в колінах та солодкий холодок не в одного з цих хоробрих шукачів щастя, сильних емоцій і справжньої екзотики.

Вони панують в уяві кожного, як символ, як страш-нпй і привабливий образ тієї невідомої землі, куди він так легковажно вирушив і оце мчить, мов на весілля. Тигри... З них починаються всі розмови і на них всі розмови кінчаються. Вони беруть участь у преферансі і в пиятиках, у плітках і навіть у коханні.

— А чи ви чули... Раз бубни! То... чи ви читали, як на Н-ській заставі недавно тигр украв стійкового?

— Та що ви!.. Раз черви... Ну, і як!!?

— Два піки!.. Го-го — заніс, мов кошеня...

— Боже мій... Пас!.. Боже мій...

Або:

— Ух, ти моя смугаста кішечко!.. — це коханець до любки, ластячись. Сусідка навпроти робить великі очі і пошепки до другої:

— Добра мені "кішечка"! Від Уралу змінила четвертого коханця... Це ж тільки від Уралу! А до Владивостока?! Апетит, прости Господи. Смугаста тигрище, а не "кішечка"!!!

У коридорі пара похідних коханців туляться одне до одного, дивляться у вікно і мріють-мріють:

— Ах, який я щасливий!.. Ми заїдемо десь далеко-да-а-леко в тайгу... І там, в нетрях, серед квітів і пралісу я збудую затишну хатинку... Я її зроблю такою... такою...

— Обережно, порвеш запонки... Ах-х! Як чудесно... А ти не боїшся тигрів?..

— Ну-у! Я маю... Я везу дві рушниці "Зарева" і повну валізу набоїв, ще й бінокль, ще й компас... Ми будемо дивитися, дивитися...

— Ох-х!.. Який ти... Який ти герой!!.

Або:

— Чого ви на мене витріщились, мов тигр!?.

Або:

— А скажіть, будь ласка" в Хабаровську можна ходити по вулицях? Безпечно? Чи є міліція?!!

— Є... А що?

— Та я читала, що ще недавно тигри там гуляли по вулицях і крали людей, ба навіть коней. Чи правда?

— Правда.

— Боже мій! — і до чоловіка з істеричною розпукою: — Казала тобі!.. Казала ж!.. Пропадай він пропадом той Де-Ве-Ка! Так ні. "Поїдем, поїдем". Підйомні йому!.. За віддаленість йому!.. Мало йому!.. Мало йому!.. Висідаю! На першій же станції висідаю! Досить з мене твоїх фантазій! Досить з мене кров пити!..

— Ну, заспокойся... Ну, душечко!.. — потішав розгублений супруг — якийсь, може, бухгалтер, якоїсь, може, "Союзриби" або "Союззолота". — Ну, ми не поїдемо до Хабаровська, ми поїдемо на... на Сахалін. Еге ж! Там довкола вода, і та сатана туди не перепливе.

Або: сп'янілий шукач сильних емоцій, наслухавшись страшних історій про ведмедів, що завертають людині волосся з шкірою на очі, про тигрів, що хапають людей по квартирах і навіть "біля самісінького кінотеатру, їй-бо!", після надцятої чарки впавши в філософський жаль до себе:

— Оттак... Жиє-жиє чоловік... І п'є... І було йому добре... Ні, їде, пх-х-хається... Гік... І раптом — нема! О! І нема!.. Якась дурна кішка буде носити його, як мишу... Кондуктор!!!

Тигри. Страшне божество, смугасте шкірою, а ще смугастіше репутацією. Всемогутній "Амба", славніший за самого Арсеньева і екзотичніший за все на світі. Володар дум і об'єкт молитовного екстазу та жаху не тільки в того наївного Дерсу Узали, а й в цілого цього екстериторіального світу.

З тиграми міг змагатися хіба лише тільки женьшень. З-поміж усіх тих надзвичайних аксесуарів потрясаючої екзотики з тиграми міг змагатися тільки женьшень — чудесний корінець, могутній талісман, міфічний і одначе реальний плід уссурійського ельдорадо, оточений ореолом всеазійської, ні, всесоюзної, якщо не всесвітньої слави. Навіть папороть, що цвіте в ніч проти Івана Купала по цілій європейській літературі, з усіма скарбами, що вона їх береже, з усім комплексом легенд і казок, блідне перед тим магічним женьшенем.

Сама його назва — саме те двоскладове слово набуло магічної сили і вже відмолоджує стариків, зроджуючи в них надію, що ще не все втрачено, змушує хвилюватись старечі серця, які вже давно одвикли реагувати на такі собі опуклі бюсти й інші принади, на малиновий дзвін острогів і далебі юнацькі біцепси; провокує старих кавалерів на хлоп'ячі вибрики і донжуанські пози, а молодих доводить до гарячки, — виснажені надужиттям по тамбурах і півтемних закапелках, вони гарячкове маячать тією хвилиною, коли той чародійний женьшень буде вже па-решті до їхніх послуг... І не в силі дочекатись цієї благословенної хвилини, тягнуть свою "кішечку", свою "ципочку", уявивши, ба навіть відчувши досить виразно, що той женьшень уже в них вступив і зараз буде робити чудеса...

О Арсеньєв!.. Чи думав ти, що станеш отаким-о могутнім промотором, таким рушієм отакої-о маси людей, підіймаючи і пориваючи їх на надзвичайні діла та ще й женучи їх уперед, в ту химерну, казкову країну? Ось туди, де ти пообморожував ноги й легені, де ти, врешті, в біді та злиднях, серед страхітливих пригод і азіатських турбот дочасно склав свої бурлацькі, ревматичні кості.

Чи думав ти, що після смерті станеш таким промотором, таким володарем дум і сердець прекрасноokих панянок і їхніх мамунь та папунь, і одчайдушних шибайголів, і навіть п'яниць, і навіть бухгалтерів, і навіть старих гемороїдальних кооператорів?!. Що поженеш їх за тридев'ять земель, за незчисленні пасма гір, несходимі простори пустель і нетрів з родичами та "со чадами" завойовувати, опановувати і посідати той — відкритий тобою — світ, той опоетизований Клондайк і заразом едем... Так, едем, де росте виноград і клюква, коркове дерево і — якщо вірити тобі — полярна береза, живе субтропічний барс і гімалайський ведмідь, ще й полярний "урсус арктос" на придачу; шляхетний олень і сніжний горал; тендітний єнот і сестра гієни — росомаха тощо... Край — як гарячкова фантазія п'яного, як маячіння божевільного.

Витвір космічного жарту, а чи плід космічного катаклізму. а чи то плід всесвітнього гумору. Край парадоксів. Симбіоз субтропічного раю і сибірського пекла...

А експрес летів і летів, поспішаючи, приспівуючи, пританцьовуючії на гладеньк й дорозі.

І летіли, переганяючи його, серця і думи всіх тих екзальтованих конкістадорів. Вирушивши з місця — десь з Таганки чи з Сухаревки, з-над харківської Лопані, з київської Шулявки, з ленінградських, одеських та інших всесоюзна баюр, — видершись з нудьги і прози всесоюзних буднів соцзмагання та одтявши все те одним махом біля двірця, вони всіли до поїзда найдальшого рейсу і ніби наново почали жити. Наново жити, наново любити і наново прагнути. Гнані геть з метою і без мети, вони кинулись, як у вир головою, туди, вперед, у невідоме. І те невідоме почало вдиратися в їхню свідомість вже з перших же днів далі — більше, стверджуючи, що вони таки їдуть туди, де все не так, де все інакше, де зовсім інший світ.

Мінялисьсь краєвиди, мінялись настрої; мінялась флора, люди, обрії. Все вражало новиною, щораз, то чудовішою. За Уралом спостерігали сніг

на вершинах гір... У Вятцусі спостерігали в натурі той фольклор, що звикли його бачить в столичних крамницях народної творчості.

І купували його скільки хотіли тепер: купували гармонійки і гармонії, свистілки і сопілки, купували вибагливі дрібнички — дерев'яні, паперові, глиняні, ликові, розмальовані, випалені, різьблені генієм вятської російської цивілізації. І ті дрібнички, і ті гармонійки та свистілки одразу змінили декоративний і вокальний стиль цілого, можна сказати, експресу. Стиль європейський зазнав цілковитої поразки, переможений стилем вятським. Все в нім цвіло і пишалося істинно народним мистецтвом, шедеврами всіх вятських кустпромів, — кошиками, капцями, валізами, ведмедиками і паяцами, гребінцями і збаночками, сопілками і півниками, балабайками і найхимернішими іграшками...

Вокальному європейському стилеві повелося ще гірше. "Заткнувся" увесь найкласичніший репертуар, — експрес засвистів, запищав, зачиргикав як навіжений. Всі ті коники, і сопілки, і півники, і чортики — все те почало діяти, ніби виповідаючи оте знамените "догнать і перегнать". А гармонії і гармонійки ревли так, що витиснули геть румбу і навіть рідного Дунаєвського, роздираючи вуха і душу не тільки пасажирам, а й станційним диспетчерам та кочегарам. Але ніхто тим не переймався, — все те нове, небачене, прекрасне своєю новиною і екзотикою.

На кожній станції, де тільки експрес зупинявся, щось було нове, таке, що ще ніхто не бачив з них. Пасажири вибігали геть з усього поїзда, розхапували всю ту новину, всю ту екзотику і напихали нею експрес. Сідали і мчали далі. Зі сміхом і жартами, з частушками та з "шірака страна моя родная", а ще більше — просто з виском і галасом.

Біля Іркутська вони пнулися в вікна і співали давньої каторжанської пісні, тієї знаменитої, що її знали всі, як гімн колишньої царської імперії: "Далєко в странє Іркутскай..."

Біля Байкалу вони купували омулі... Не менш давні і не менш легендарні омулі, що стали одною з перлин всеросійських гордощів і що купувати їх тут стало священною традицією. Поїзд спеціально зупинявся, і все висипало геть... Зупинка та була не на станції, а так, на самісінькому березі справді химерного моря; колія проходила під скелястими урвищами попри саму воду, роблячи дугу навколо Байкалу в кількадесят кілометрів. Велетенське озеро, обставлене крутими горами, стелилося геть на десятки миль, як фантастичне люстро в блакитній оправі лісистих кряжів. Як завжди, експрес зупинявся тут, щоб дати пасажирам розривку — змогу не тільки подивитися на цей національний скарб, а й вмочити пальці в нього — в те "священне море" та пошпурляти в нього камінці.

Мешканці експресу метушились, як сарана на озимині: все те вдихало емоції, айкало, ойкало, плюскоталось у воді і розкуповувало шпарко омулі — вуджені, варені й солені, що їх нанесло сюди тубільне жіноче населення, либонь, з цілої округи — з усіх чотирьох берегів Байкалу. Омулі були свіжі, омулі були й смердючі, але всіх їх розкуповувано, бо це ж були не звичайні собі риби-омулі, а священні риби омулі, — тієї "омулевої бочки", либонь, що про неї від століття співала ціла романівська імперія, а тепер співає ціла "широка страна родная", словом, екзотичні омулі...

Кондуктор свистів, і все те разом з омулями пхалося назад до купе, чіплялося за поручні... Експрес не рушав доти, доки не чіплявся останній пасажир. Провідники всіх своїх знали в обличчя і могли здалеку точно устійнити, чи вештається ще котрийсь по юрбі, а чи сіли всі.

Рушили від Байкалу, експрес довго смердів рибою і дуднів баргузинським та взагалі прибайкальським чи "про"байкальським фольклором. То шукачі щастя їли омулі, ревли "Славнює морє, священний Байкал" і розповідали та вислухували легенди, трагедійні і героїчні історії, анекдоти та географічні й природознавчі довідки про те дивне море, в якому вода стоїть вище, ніж у всіх інших морях, бо:

..."І ото у дні є дірка. І йде та дірка аж до Льодового океану. А там, як відомо, лід. Лід тисне на воду — ну, вода й випирає в дірку, і пре в Байкал, і підіймається в морі тім — у Байкалі... І коли б не височенні гори, що стоять, бачите, як височенний казан, то море б те геть розіллялося і була б біда... А в дірку ту плавають риби і звірі морські, так діркою-діркою — та й у Байкал... Доказів?!? Прошу: звідки тут у цім казані взявся сивуч або нерпа!? Ага! Отож! Байкал — межи лісами непрохідними, межи горами неприступними і від найближчого моря за мільйон кілометрів. Тільки дірка!.."

Дійсно. Фантастична і дивовижна земля тут!

Разом із змінами у зовнішнім, видимім світі дають себе знати і зміни у світі внутрішнім, зумовлені змінами в часі. Поїзд йде по паралелях із заходу на схід, назустріч сонцю, і з кожним днем, з кожним географічним градусом довготи пересуваються ранок, вечір, ніч — на годину... на дві... на чотири... Біля Байкалу різниця в часі вже на чотири години проти звичного.

Здезорієнтовані пасажири відчувають, що щось не гаразд, що щось у світі чудне діється, щось з ними коїться. Вдень хочеться спати, а вночі — їсти. В обід нерви стають мляві, а вночі нападає ентузіазм. Призвичаєні до певного укладу, вони відчувають, що зійшли з рейок. Створився хаос, — одні вибилися зі сну й з апетиту; не могли вже ні їсти, ні спати, а другі, навпаки, — борюкались, борюкались і вийшли переможцями — спростили своє життя до тільки їсти і тільки спати, а інші й ще краще — могли спати і тільки спати. Але назагал, абсолютну більшість опанувало безсоння, тривожний неспокій, хвороблива експансивність і... в деяких геть-чисто застрайкували шлунки. Особливо потерпали нервові, чутливі, занепокоєні своїм здоров'ям, — вони мацали свої голови, хвилювалися, ковтали порошки і докучали лікарям, що, втративши самі спокій і сон, грали напропале в преферанс, загубивши межу між ніччю і днем.

Пересувається поїзд, пересувається час, пересувається життя в експресі, а ще більше — настрій. Попри всі ті, зрештою, смішні

неприємності, він підноситься до найвищого ступня передсмаку чогось надзвичайного, констатуючи його поступове, але неухильне наближення, недалеке здійснення мрії. Про те свідчить кожна хвилина, кожен кілометр, кожна деталь назовні. Поїзд іде до мети.

За Байкалом вони спостерігали екзотичних тубільців: червоношкірих бурятів та бурято-монголів в Улан-Уде; гордих, вітрами, сонцем і блиском снігів засмалених, бронзових якутів, подібних до тих джеклондонівських індійців, і таких же бронзових, в національні строї убраних якуток в Читі; тунгузів з гостровухими псами... Китайців... "Гуранів"...

Поїзд іде Забайкаллям. Розважаючи пасажирів і пишаючись своєю ерудицією, якийсь професор історії — кругленьке пузце, окуляри над волосатою бородавкою і розчепірені перед носом карти — викладав, як легенду, історичну довідку про перших-найперших каторжників Сибіру, про перших-найперших політичних засланців, що склали тут свої кості, і саме в цім Забайкаллі, в цім найсуворішім і найпонурішім закутку Східного Сибіру.

І було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Аввакум... Але цей розкольник був другим. А першим був — бунтар і "ізмєннік" — "малоросійський" гетьман на ймення Дем'ян Многогрішний.

Це вони були відкривателями і зачинателями тієї жахливої сторінки, першої сторінки в епопеї невимовних людських страждань на цій землі...

За ними пішли чередою безліч інших, більших і менших, відомих і безіменних каторжників... Серед них багато славних, оспіваних до того, а особливо після того, національних героїв цілої низки народів... Брязкаючи кайданами, вони вимощували кістками це гробовище, цю понуру "юдоль розпачу і сліз людських"...

Професор розповідав повільно, помежи "вістами", але ерудитно і барвисто, як справжній професор історії взагалі, а Сибіру — зокрема. Він розповідав, власне, про те, про що всі знали бодай з тих тягучих і грізних, безнадійних і розпучливих каторжанських пісень, які становили колись чи це половину всеросійського національного пісенного репертуару, та становлять ще й тепер, і що їх співано кожним колись і тепер.

Не знали тільки хіба про того першого піонера, про того патріарха каторжанського, того прапракаторжанина, про того гетьмана малоросійського з химерним, але таким підходящим до ролі каторжанського патріарха прізвищем. Поза цим багато було відоме. Ті-бо кайдани у кожного з них дінькали і бомкали з дитинства, розповідаючи про той Сибір і про це Забайкалля. Лекція професора справила враження.

Ніхто тільки не замислився над тим, як той "ізмєннік", той патріарх каторжанський так міцно і так широко проторував шлях на Сибір для всіх своїх онуків і правнуків і тим воістину заслуговує на пам'ятник десь тут, серед цих голих кряжів, серед цих забайкальських пустель...

У вікнах миготів, обертаючись, понурий ландшафт, перерізаний пасмами скелястих гір. Він пропливав обабіч експресу, відстрашуючи своєю жаскою історичною репутацією.

І ось... Ніби зумисна ілюстрація до професорової історичної екскурсії, ніби марево, викликане ним з небуття, з'явився додаток до того ландшафту...

Либонь, вони встали з-під землі — цілі ті покоління каторжників, армії їх!.. Вони вишикувалися обабіч колії, вздовж насипу безконечною хмарою і стояли, спершись на кайла, на лопати, на тачки... По коліна в воді і в болоті... У ровах і ямах...

— Ребята!!! Сматрі!!! Бамлаг!!!

Все кинулося до вікон.

Боже ж мій!.. Так ось вони!!. Справжні, реальні, невигадані і — незчислимі. Як розгадка болючої і жаскої таємниці. Як сама таємниця, на яку страшно було дивитись...

А вони стояли безконечними шпалерами, безконечною тичбою — вимучені, виснажені... В химерних і страшних бамлагівських одностроях: в ганчір'яних шапочках-ушанках і в такім лахмітті, що здавалося, ніби їх рвали всі собаки всього світу і тріпали всі сибірські й транссибірські вітри та буревії.

Стояли і дивились... Проводжали експрес — мерехтливе чудо небаченого чи давно забутого світу...

Неголені... Забрьохані... З хворобливо запаленими очима... Безконечні лави людей, списаних геть з життєвого реєстру, обтикані патрулями з рушницями і псами...

Одні махали руками. Інші дивились байдуже, тупо, чекаючи, поки він пройде...

І не було їм кінця, і не було їм краю...

Прокладали шлях, прокладали нову магістраль, вимощуючи її своєю розпукою, гатили собою прірви, й баюри, й провалля... А тепер ось стояли як на параді. Полтавці... Чернігівці... Херсонці... Кубанці... Нащадки Многогрішного і нащадки того Аввакума вільнодумного... Каторжники. Ті, що про них потім будуть розповідати легенди й співати тягучі, понурі пісні, такі тягучі, як забайкальські вітри узимку...

З вікон експресу нагло починають летіти речі... Спершу від паротяга, — як сигнал, — кілька пачок махорки. А потім, мов на команду, з усіх вікон полетіли: цигарки... плитки шоколаду... цитрини, черевики, шматки хліба, пакунки, завинені в папір... — ціла веремія найрізноманітніших речей.

Діти махали ручками і, підхоплені стихійним поривом, загальним психозом, що опанував експрес, викидали квіти... цукерки... гармонійки... і плескали з ентузіазмом в долоні, і сміялись радісно.

Люди в бамлагівських одностроях ожили і кинулись стрімголов до подарунків, збираючись купами і топчучи один одного.

Над насипом почалась стрілянина.

І, ніби на знак протесту, хтось ошаліло викидав з вікна експресу все, що трапилося під руку: подушку, калоші, грамофонну плиту, простирадло, жмут грошей...

Підхоплені вітром, летіли вони і крутились над поїздом, наче голуби на Іордані, розполохані стріляниною.

А в купе, упавши ниць на канапу, хтось заходився буйним плачем, вибухнув нестримним приглушеним риданням.

Гроші ще довго кружляли в повітрі і летіли слідом за експресом. А шерегам не було краю. Вони мов з-під землі вставали назустріч і вже махали руками мовчки, махали, махали, мішаючись в невиразний сірий туман.

Експрес летів божевільне, нестримно.

І так само нестримно текли в когось сльози в замкненому, м'якому купе вагона.

Це теж екзотика...

Але те промайнуло, як марево, і лише на хвилинку затьмарило настрій у мешканців експресу. Нові враження, щодалі, то цікавіші, щодалі, то екзотичніші, відсунули те марево геть і стерли. Ніби його й не було. Так, далебі і не було. Лишилося десь там, разом з Забайкаллям, а назустріч бігли інші дива, інші місця і ландшафти, незнані, небачені, неопізнані.

За гуркотінням і чорнотою тунелів враз било в очі сліпуче сонце, розгортались дивні панорами, аж но тяглася рука до гальма "Вестингауза" — до тієї аварійної ручки, щоб зірвати пломбу і нагло спинити експрес: "Зупинити тут!" — І піти, побігти туди...

Знову тунелі...

Потім експрес влітав у ніч, як у суцільний тунель, і, запалавши вогнями та опустивши фіранки, летів у фантазію. Гойдаючись під звуки патефонних танго і фокстротів, гомонячи, відступаючи, люблячи й мріючи, мріючи, мріючи... — летів, миготів десь у казку.

Творив її і стремів у неї, гублячи межу між дійсним і фікцією, між фактами та їх інтерпретацією. Гуготів у неї і був уже її часткою — часткою світу пригод, того царства Арсеньєва, того царства Дерсу-Узала і Амба.

* * *

В салоні-вагоні було ясно і затишно. В стелі крутились віяла, оберталися нечутно по горизонталі, творючи лагідний вітер.

На сніжно-білих столиках в такт поїздові видзвонювали малиновим дзвоном пляшки: червоне "Бордо" і пиво, коньяк і лікери, і золотоверхові портвейни — стоять вони купками, не відкорковані, посередині білих

обрусів і гомонять срібно. Перегукуються з колесами. Ваблять до себе, чарують. Вклоняються ніжно одна до одної і до гостей.

"Розкрийте, розкрийте нас! Беріть!.." — і сміються, гомонять, пританцьовують.

Обабіч пляшок стоять скляні вази з помаранчами, цукерками, плитками шоколаду, пастилою, тістечками, — мерехтять, випромінюючи з боків веселку і снопи проміння.

Запопадливі кельнери в чорних убраннях, з білими рушниками через руку, стоять на чаті. Готові кинутися на один порух брови, угадуючи наперед кожне бажання клієнта...

Стільки вигод! Стільки трунків! Стільки розкошів!..

Далебі це єдине місце у цілій тій фантастичній "шостій частині світу", де можна зустріти щось подібне. Стільки фасону, стільки шляхетства і багатств і стільки піклування про людину.

Це лише тут, у цій екстериторіальній державі — у цім експресі. Тут-бо свої закони, свої звичаї і свій режим. Це-бо окремий світ. Тут-бо іноді бувають чужинці — якісь дипломати, міністри чи гості з далеких заморських країн.

Весело видзвонюють пляшки, і мрійно вихляють віяла. З обвішаної скляними призмами люстри ллється химерне мерехтливе світло, — то призми гойдаються, тріпотять, як сережки, і витворюють світляний веселковий танок, випромінюють спектри...

А у вікнах біжать вечорові сильвети, біжать двома безконечними стрічками: фіалково-рожеві краєвиди, білі вершини гір, облямовані в колір індиго долини, фантастичні сильвети дерев, блокпостів, будівель... Гейби два безконечні кінофільми.

У салон-вагоні майже порожньо. Вже нема тих аматорів пива і вин і веселих гутірок, що виповнювали його перших днів. В декого вже спорожніли кишені, бо всі ці розкоші коштують гроші; інші вдалися до преферансу і смалять до одуріння десь там, по купе; інші романсують, саме цілуються десь у присмерку коридорів і тамбурів; інші накручують румбу...

Лише кілька людей посідають цей затишок.

Біля крайнього столика при вікні сидить бравий майор — чорнобривий, з м'ясистим носом, віком понад тридцять літ, — майор ОГПУ — НКВД. Зсунув синій кашкет на потилицю, розстебнув комір і попиває червоне бордо, тримає склянку біля уст, а очі втопив у газету, поставивши її сторч. Смокче бордо і читає-смокче "Правду", студіює промову вождя, виголошену на черговому з'їзді ВКП(б). Іноді виймає олівець і щось підкреслює, посміхається захоплено, потім глибокодумно морщить брови, сьорбає бордо і пасе далі вугляними очима по шпальтах газети. Майор виглядає, як саме втілення могутності, сили і гонору своєї "пролетарської" держави. В цілім експресі не тримається ніхто так гідно, так незалежно і гордовито, ба навіть трохи презирливо, з таємничою міною і незрівняним почуттям вищості.

Його не зворушують ніякі екзотики, ніякі найексцентричніші історії, ба навіть тигри. Він не те бачив. Не те знає. І не те може. Такого полювання, якого він сам є і був майстром, не зрівняти ні з яким іншим. Коли б всі ті аматори знали, де те диво, де та легендарна легенда... Диво — це він! І легенда — це він! Тут — під блискучою уніформою — сховані такі речі, що перед ними поблідли б сам Арсеньєв з своїм придуркуватим Дерсу-Узала, і навіть всі тигри, і навіть у них — у цих останніх — стало б волосся дуба.

І не по екзотику їде він. Він їде на інше полювання. Діставши нове призначення, високу посаду десь там, у чорта на зачіпку, він їде перебирати її, як звичайний обов'язок. Він дисциплінований і точний, і не

схильний вдаватись у дрібниці. Тим часом не марнує часу на теревені: п'є отак собі бордо і студіює промову вождя.

В другім кінці салон-вагона веселий гомін, — дзвін чарок, жартівливі промови і регіт. Там розташувалась весела компанія. Зсунули два столи докупи, заставили їх батареями пляшок, чарками й тарелями і розсілись уп'ятьох... Дудлять і регочуть... П'ять пройдисвітів-скалозубів, п'ять молодих безжурних шибайголів, п'ять камарадів. Отих, типових у цій країні, молодих людей — "героїв нашого часу", що їх так рясно стало, що їх ніщо ніде не втримає, що вічно літають з місця на місце, добре заробляючи, а ще ліпше розтринькуючи та скалозублячи; скалозублячи геть з усього... Ці теж такі — прожигателі життя й кишень; може, кваліфіковані інженери, а може, й кваліфіковані літуни, а може, те й друге разом. Ті самі, що літають по цілій цій "шостій частині світу", по цім велетенськім людськім полігоні, і ніде не можуть нагріти собі місця і що, якби могли, полетіли б геть ще й по всіх інших світах, та не можуть вилетіти.

Один з них — в пенсне і крагах, ще й в модних англійських бриджах. Його всі величають, не то жартома, не то серйозно, "професором". Другий — у френчі й галіфе кольору кави, елегантний та, напевно, одчайдушний, — більше за всіх і зухваліше від усіх регочеться та сипле приперченими словами. Лише іноді раптом уривається, хмурить брови і підозріло позирає навколо спідлоба.

Двоє гуляйпільців, засмалених вітрами вивуджених десь кримським чи одеським сонцем, м'язистих, дебелих і суворих. А п'ятий — кубанець з Новоросійська і разом контрабандист з Батума; але про те ніхто не знає.

Четверо з них їдуть десь аж з Києва разом, їдуть в те золоте ельдорадо, що десь на другім кінці світу. Чого? А так! Зійшлися докупи в Києві, попиячили, вирішили нагло їхати — і поїхали. Шукати, де ліпше. Кинули роботу, підписали контракти на Далекий Схід, дістали підйомні, сіли й поїхали. І їдуть... А не сподобається — поїдуть назад. Подумаєш —

діла того. КЗОТ вони знають, як молитовник, і не дадуть собі в кашу наплювати.

П'ятий — той, що у френчі й галіфе кольору кави — пристав у дорозі до веселої; безжурної компанії.

Хлопці пили горілку, потім малагу й портвейни, потім знову горілку, а в межичасі дудлили пиво і бавились собі, забувши про цілий світ і його околиці... І замовляли страви... Поводились як мільйонери.

— Кельнер! Ще кав'яр!.. Тричі...

— Кельнер! Буженину!..

Кельнер мотається, зберігаючи індиферентний вигляд. Він бачив багато, але ці хлопці бачили ще більше, і нічим вже їх не здивуєш, ані заворушиш. "Професор" вже був навіть там, де вони оце їдуть, і ще й занадто далі, — аж на Чукотці, біля самісінької Аляски, над Берінговою протокою. Це він звабив і своїх колег та й розважав їх тепер веселими розмовами про смішні пригоди та різні дивацькі речі.

Розмови й дотепи кружляли навколо того ж, що і в цілім експресі.

Кельнер подає буженину. "Професор" бере виделку й ніж і починає її пиляти. Пиляє довго, наполегливо, терпляче. Пиляє зосереджено, але ніяк не може її розтяти.

— О! Еврика!!. — виголошує нарешті він захоплено, а далі урочисто і глибокодумно, немов з кафедри:

— Еврика!.. Я з цього шматка зроблю собі підметки. І наб'ю їх на чоботи. І напишу на них ім'я своє, рік народження і повну адресу. І піду по тій благословенній землі... І от з'їсть мене тигр. А з'їсть неодмінно. З'їсть з кісточками, але цих підметок не подужає! Не втне! О, цих

підметок не втне!.. Тоді ви їх, друзі, знайдете, і поховаєте мене, чи то пак підметки, і вип'єте за моє, чи пак за їхнє здоров'я... Кельнер! Зубровки!!.

Компанія голосно регоче. Розгублений кельнер подав "зубровку" і нишком хоче забрати сакраментальну буженину, посміхаючись з-під насуплених брів. Але "професор" чемно і водночас гаряче й цілком щиро протестує:

— Ні-ні! Що ви, що ви? Я заплатив гроші і так злегка не поступлюсь. Це ж матеріал, скажу я вам!.. А патент, прошу я вас!.. Ні-ні...

Майор спідлоба позирає на компанію, але на нього вже ніхто не зважає, так ніби його й нема. Він кладе газету на стіл і дивиться у вікно...

— Хлопці! А бачили сьогодні БАМЛАГ?.. — урвавши сміх і стрільнувши на майора оком, запитує котрийсь значуще.

— Бачили... — озивається один з гуляйпільців понуро і мов з бочки: — Нав-віть бували, то пак, присутствовали на параді сьогодні... Хто то викинув подушку? Ото буде хлопцям тепло спати!

— Чорт візьми, а хтось викинув грамофонну плиту. Навіщо вона, і кому вона знадобиться?..

— А чого ж, мо', й знадобиться, якщо там, той... — далі шепіт, павза. І раптом вибух сміху.

Майор совгається, дивиться у вікно, хмурить брови і не витримує — посміхається, ледве опановуючи той мовчазний сміх.

"Нехай скалозублять, прахвости. Все одно то ті, що або вже там бували, або кандидати..."

"Професор" міняє тему:

— Увага, увага! Говорить... — зачинає він, як з радіо-висильні: — Говорить...

— Адесса-мама... — вставляє френч кольору кави.

— Так Одеса-мама...

— А Владивосток — помийна яма...

— А от доїдемо — подивимось. Увага! Хто з вас учив географію? А історію?.. Добре, виходить, що всі вчили. А не вчили, то ще вчитимете, ще й боком вилізе... Так от, порядком, так би мовити, вишколу, порядком самоосвіти, — розповім я вам, як Бог сотворив той край, куди ми ідемо. Кельнер, пива!!.

І розливаючи пиво в склянки, веселий "професор" авторитетно починає виклад на природничу, географічну, а разом і на релігійну тему, про те, "як Бог сотворив той химерний край", те золоте ельдорадо, куди вони їдуть і що в нім "сам чорт ногу зломить, поки розшолопає, що й до чого". Отже...

...Відомо, що там усе є. Все, що існує у цілім світі, є й там, як у музеї, скажімо. І тварини, і рослини, і все!.. Нема тільки бананів та мавп, якщо не числитися з дослідами Дарвіна, та крокодилів, якщо вважати за крокодилів лише те, що плаває у воді десь там поблизу хеопської піраміди. А решта — все є. А було так, бачите... Як творив Бог світ... Хоча владивостоцький турок, що оце розповідав, приписував цей подвиг Аллахові, але так уже на цім світі ведеться, що кожен до себе гне і свого генія попирає. Тож, за турком, чудо те сотворив Аллах. Але правовірні безвірники і так християни зробили свою корективу...

Отже, як творив наш Бог мир, то йшов він із заходу на схід і розселяв по землі, де що треба за планом. Як той сівач, ніс він у мішку всякої тварі і всякого насіння до лиха і розтикав по землі, що де приходилось, мов за точно опрацьованим промфінпланом небесного комунхоза. Там те, а там те... Так він ішов і трудився через усю землю. Ішов і сіяв, ішов і сіяв.

І прийшов він аж у той край, що грець його й зна де. І зупинився він на хребті Сіхоте-Аліня — гори такі є. Аж бачить — земля вже скінчилась, а в нього в мішку ще до лиха всього є!

Дивився, дивився бог. Вертатись далеко... Так він узяв та й висипав геть усе з мішка тут.

— Живи тут!..

Ну, відтоді і почалось. І поперло. І погнало!

І таке там сотворилось, що люди довго ще ламатимуть голови, як то могло трапитись, прости Господи! То, я вам скажу, край!!!

І ніхто йому не годен дати ради. "Хіба тільки турки або запорожці", — мовляв той владивостоцький турок. Чому запорожці? Тому, каже, що так уже заведено на цій землі — як десь нема кому дати ради, то запорожців туди! Або принаймні їхніх нащадків. На Кубань? — Запорожці. На Терек? — Запорожці. Під Петроград? — Запорожці! І тут — теж... Цар Микола, бач, не був дурень, коли на-посівся на тих дурних "х а х л і в". Сам бог, як творив цей світ, то мав саме їх на увазі. Відтоді так воно вже й ведеться... Будьмо ж!.. А кінчиться хіба аж на нас. Бо на нас — тпрру! — де сядеш, там і злізеш... Кельнер! Крем-соди !!!

Прослухавши лекцію, хлопці запивали її білою; весело цокались, робили додатки до лекції, вставки, редакційні зміни. Було весело, було безтурботно.

Ось так вони собі розважалися, забувши про все на світі і ні на кого не зважаючи. Майор знову занурився в газету і дочитував уже шосту сторінку, дійшовши до спортивної та іншої всесоюзної хроніки.

До салон-вагона зайшло двоє в гумових плащах, в елегантних хромових чоботях і в узбецьких — таких модних влітку — тюбетейках. Сіли біля крайнього столика, відкоркували пляшку пива, п'ють. З нудьги блукають очима по салопу, придивляються до химерної люстри, прислухаються до сміху і гомону. Дивляться собі на майора, дивляться собі на веселу компанію... Перезираються.

Потім один встає і підходить до хлопців. Спиняється напроти того, що в френчі й галіфе кольору кави. Якийсь час пильно вдивляється в нього, а тоді в тиші, що запанувала на хвильку, виголошує урочисто:

— Следуйте за мной!..

Юнак у френчі ліниво подивився знизу вгору і спокійно взявся знову до пляшки:

— Пробачте, ви до мене?

— Так, до вас!

— Я вас слухаю...

— Следуйте за мной! — повторила тюбетейка з притиском, засовуючи руку в кишеню.

— Ого... Чи правильно я вас зрозумів і чи правильно — чи туди ви втрапили?

— Мовчать! — гримнув нагло гість у тюбетейці. Другий підійшов і став поруч, посміхаючись і прудко бігаючи очима по компанії та по салону.

— Мовчать!.. — повторив перший погрозливо. — Слухать, коли приказують! Ви заарештовані! Слєдуйте за мной...

— По-перше — я ще не заарештований. По-друге — я не збираюсь поки нікуди "слєдовать". А по-третє — то ми ще подивимось, хто і куди буде зараз "слєдовать"... — Юнак помалу звівся і, стиснувши щелепи, став, пристукуючи обцасом та спершись на спинку стільця рукою:

— Слухай-но... Ти... Чи я п'яний, чи ти п'яний? Чи я осел, чи ти... Ану — ваші документи!!? — раптом випалив він до обох зразу. — Ордер на арешт?.. Будь ласка, ордер на арешт!?!

— Прошу... — І гість у тюбетейці вийняв з кишені пістоля й підніс його арештованому до носа: — Ось ордер на арешт.

— Браво! — скривився зневажливо юнак. — Але дурню ти! То фальшивий ордер. Такий самий ордер і я маю, прошу, ось... — і одвернувши полу френча, зухвало поляпав рукою по кабурі, що висіла з пістолем на пасі ззаду.

Вмить його підбито під руку. Завернуто руки методом джіу-джитсу за спину... Але юнак видерся, поваливши стільці і збивши з ніг одного з напасників. По короткій, але завзятій боротьбі його знову скрутили, роззброїли... Наробили матюкні і лементу на повен салон-вагон. Перелякані кельнери товпилися в дверях.

У цей час звівся майор і ступив два кроки:

— В чім справа, граждане?!.

Один з тих, що в тюбетейках, підлетів до майора, виструнчився і відрапортував щось пошепки... В майора полізли очі на лоба.

— Многогрішний!?!

— Так... — і подав якісь шпаргалки, фотосвітлини. Майор навіть не глянув на те все, одвівши рукою. Він протер очі. постукав долонею по лобі і враз люто крізь зуби вилаявся. Прошипів страшну лайку осатаніло. Але опанував себе і спокійно та суворо до тюбетейки:

— Звільніть... Це ж не той, не він... Я того знаю особисто... — Павза. — О, я того добре знаю...

Тюбетейка вагалася. Тоді майор з притиском, але тихо:

— Що вам наказано!?. І взагалі раджу бути пильнішими. Хіба вам повилазило?.. Пересвідчіться в документах, а тоді подасте своєму начальникові рапорт.

Тюбетейка зблідла, витяглась у струнку:

— Наказано звільнить... Єсть звільнить! Єсть подати рапорт начальству! — і повернувся до місця баталії. Там вони відійшли втрьох набік, дивились папери, матюкались, виправдуючись перед френчем. Френч обкладав їх понурою, босяцькою лайкою крізь зуби. Йому повернули пістоль і обірваний пас. Обидві тюбетейки швиденько вислизнули.

— Йолопи!.. — бурмотів френч, чіпляючи знову пістоля ззаду і застібуючи пас. — Ідіоти!.. Не вміють чисто "работать". Балбєси!.. — І, ні на кого не дивлячись та не попрощавшись, вийшов геть.

Приголомшене товариство якийсь час сиділо мовчки, протверезівши від такої несподіванки. Дивилися один на одного. Довго не могли прийти до пам'яті.

— Анум, хлопці, — це "професор" нарешті, — може, і у вас там у всіх ззаду по ордеру? Анум лишень...

Жарт не вдався. Було ніяково. Пробували ще жартувати, прибували вернути колишній прекрасний гумор, отой недавній безжурний настрій, що його так нагло знесло геть. Але нічого з того не виходило. "По ордерові", правда, у них більше ні в кого не було, але не було й певності, що після всього тут можна й далі так безпечно гуляти та точити теревені. "Світ настав! От світ, трам-трам-тарарам!!."

Мов на команду, хлопці звелись, — чотири бравих гульвіси, чотири синьооких пройдисвіти, кремезні, вигартовані вітрами, негодами та мандрами, злютовані короткою, але міцною дружбою, що на неї нагло так хтось замірився; чотири товариші — шукачі пригод, незнаних країн і ліпшої долі!

Налили по повній склянці горілки. Піднесли склянки урочисто. Подивилися один на одного з одвертим усміхом — просто у вічі, — і випили за одним духом. Розплатилися з кельнером і розійшлись.

У салон-вагоні залишився сам майор. Він ще довго сидів і пив уже не бордо, пив коньяк. Тер свого чуба, тер скроні і ніяк не міг загальмувати навали тривожних спогадів, що враз завирували в ньому, зв'язані з тим проклятим іменем... Це ж той диявол...

Це ж той, що він з ним пегодеп був дати ради і що стоятиме йому у віччю все життя, либонь.

...Він пригадує ту виняткову епопею перед двома роками — епопею веденого ним слідства над одним бортмеханіком та авіаконструктором,

приятелем літуна Чухновського, — над тим зоологічним націоналістом, над тим дияволом в образі людини.

Брр... Тії очі з кривавими росинками на віях, — вони стоятимуть перед ним вічно...

Що він з ним не робив!.. Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби... Він уже домагався не зізнань, ні, він добивався, щоб той чорт хоч заскавчав і почав ридати та благати його, як то роблять всі... Авжеж! Дивиться виряченими очима — і тільки. Як каменюка. Спершу зухвало і скажено відбивався, вибухав прокльонами й сарказмом, плював в обличчя йому — слідчому, а потім лише хекав крізь зуби і мовчав, розчавлений, але завзятий. Мовчав презирливо... Його вже носили на рядні, бо негоден був ходити... Він уже конав — але ні пари з уст. А ті очі, очі!..

Вони йому отруїли спокій і сон, вони йому отруїли, далебі, все життя. З краплинами крові на віях, вони горять на смертельно-блідому обличчі хворобливим вогнем невимовленої, безмежної, тваринячої зненависті і дивляться просто в саму душу, пломеніють не кліпаючи... Розп'яли б! Роздерлії б!

У-у, прокляття!.. Оката гримуча змія!!! Він бив межи ті очі, намагаючись їх геть повибивати. Він уже хотів був їх повиштрпкувати, та не подужав сам, бо той диявол мав голіафську силу, навіть підпливлий кров'ю, навіть в рядні ношений. Перше вони могли повалити його лише вчотирьох, але виштрикувати очі при свідках... Та й не вистачало в нього на те нервів. Ні таки! Треба було їх повиштрикувати! Бо ось так дивитимуться все життя... Дивитимуться...

Це ж він сказав був напочатку:

"Я тебе переслідуватиму все твоє життя. І всі ми, що тут пройшли... Ми тебе переслідуватимемо все життя і проводжатимемо тебе до могили, — тисячі нас замучених, закатованих...

Ти лягатимеш спати — і не зможеш заснути: ми кричатимемо й ревтимемо отак...

Ти матимеш коханку — і не матимеш з нею щастя: ти її цілуватимеш, як злодій, і не здібний будеш нею оволодіти, — ми кричатимемо, й ревтимемо, і скавулітимемо...

Ти голубитимеш дружину — і раптом будеш схоплюватися, як божевільний, від нашого лементу...

Ти матимеш діти, але не матимеш радості, — з дитячих очей дивитимемось ми. Дивитимусь Я! І ти втікатимеш од них геть... І ніде ти від нас не втечеш...

Ти зустрічатимеш немовля своє, що з'являтиметься на світ, а ми кричатимемо, кричатимемо..."

"Диявол! Чаклун!.. Сволоч!.." Майор рипів зубами. Може, від зайвого хмелю, а може, від нервового тремтіння, що йшло, як мороз, поза шкірою. То знайоме йому, відколи він попсував собі нерви на тій роботі... Наливав коньяк тремтячою рукою і жлоктав. А асоціації напирали, як вода крізь прорвану греблю.

...Наврочив диявол! Після того мовби наврочив. Він пригадує ті задушливі безсонні ночі, що тільки йому одному відомі. І маячіння в них... Це в нього, що мав нерви, як мотузки, — і маячіння... Він боявся, нарешті, сам спати — і одружився. А одружившись, утікав геть на люди, боявся ночувати вдома...

А особливо, як той маніяк утік з божевільні, куди його було запроторено внаслідок доконаного над ним слідства. Не дочекався й трибуналу — збожеволів; і то було приємно — то був би кінець. І він, майор (а тодішній слідчий), мав би собі спокій: з божевільні-бо є лише один вихід — у могилу.

Так ні — втік! Той маніяк втік!.. Він був зовсім не божевільний.

Потім його спіймано. І знову він — майор уже — вів слідство; сам напросився. Хоч і був уже великим начальником, але цю справу взяв сам до своїх рук, бо відчував, що поки той житиме на світі, він не матиме спокою. Тож мусів довести його до точки. І от — трибунал приварив!..

Нарешті приварив, припечатав!!. Здавалось, тепер уже крапка.

І на тобі — маєш!.. Це ж він утік десь тут, де і його доля кидає...

Майор наливав і пив, і повертався думками знову і знову до тих перших днів знайомства з цим маніяком... В голові, і без того захмелілій, гуло, а з чарки — з чарки на нього позирало вже не червоне бордо і не коньяк...

Раз йому здалось, що то кров. Він вилив її геть за вікно і поставив чарку. Дивився в неї, мовби в очі. В очі, що, загораючись все більше, наближались до нього з краплинками крові на віях... Запалені страшною, невгасимою, нелюдською ненавистю... Очі замордованої, розчавленої, але не переможеної жертви...

Майор трутив стіл і звівся, похитуючись.

— Рахунок!!.

Експрес мчав і мчав.

М'яко погойдуючись, віз екзальтованих шукачів щастя, віз нетерплячих своїх пасажирів туди, в невідомий, але недалекий вже, омріяний край, — в царство Дерсу-Узала і Амба.

Десь в те дивне золоте ельдорадо.

Розділ третій

НАВЗАВОДИ ІЗ СМЕРТЮ

Височенна, чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедри, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрами пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, бувши нижчі за кедри, творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліанами дикого винограду та в'юнків, ішли вгору третім ярусом. А внизу — в четвертому ярусі — суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави і бур'яни. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще непотрухлі, одні з скрізними дірами-дуплами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межи пальцями камінням і землею.

Внизу, по землі, слався мох, пообростав усе, що тільки можна. Внизу було півтемно і вогко. Лише де-не-де проривались яскраві сонячні пасма і стояли, як мечі, уткнуті лезами в землю.

Нетрі. Несходимі, незміряні. Вони то спускалися схилом униз, то підіймалися знову вгору і так зі "становика" на "становик", з кряжа на кряж, як буйне рослинне море, розпливались геть десь у безвість.

Маленький смугастий звірок, що сидів собі навпочіпки на поваленій кедрині проти сонечка і пильно, з виглядом ученого дослідника, розглядав торішній грибок, тримаючи його передніми лапками, раптом нашорошився. Ні. То так щось. В нетрях панує надзвичайна тиша, як у дивному храмі дивного бога. Лише рябок, засвистівши, пролетів з однієї височенної кедри на іншу і завмер на гілці, мов сучок, нерухомо, опустивши чубату голівку вниз і витягши шию. Тиша.

На поваленій кедрині тремтіли сонячні зайчики. Смугастий звірок-бурундук почав бавитися з ними, задравши хвостика, як той драгун султана, перестрибував через них. Присідав і дивився вниз. Внизу, під кедриною, виходячи десь з бур'янів і вітролому і зникаючи знов у бур'янах та каміннім розсипу, вилась вузенька стежечка, звіринна доріжка, утоптана за тисячоліття, їх немало, таких стежечок. А серед них десь й такі, на яких одвіку ще не ступала нога людська.

Бурундук зіскочив на стежечку, щось поворожив, пройшовся сюди-туди і враз, тривожно цикнувши, стрімголов вискочив на кедрину, на пень, звідти на дубок. Сховався. Визирнув. Знову сховався. Цикнув і завмер, виглядаючи з-за стовбура. Ні-таки, він не помилився зразу. Щось таки добирається, щось іде стежечкою. Шелеснула суха бирка. Тріснула гілка. Посипались камінці і покотились десь, покотились униз. Щось важко, помалу йшло крутою стежкою на "становик".

Занепокоєний бурундук вискочив вище і зацикав з усієї сили. Захвилювався. Не знав, з якого боку безпечніше йому виглядати. Зовсім захвилювався. Він на своїм віку багато чого бачив. Він бачив і знав усіх звірів і знав, як себе тримати при зустрічі. Знав козуль і зубрів. Бачив не раз, як перся тут волохатий ведмідь, як приходили дурні вепри, толочили всю траву та ламали кущі. Бачив харзу, знав вовків і всіх своїх ворогів, а особливо тую рись безхвостую і зажерливу. Отож він знав усіх своїх друзів і всіх ворогів. Одних споглядав мирно, від других утікав чимдуж. Але такого він ще зроду не бачив. Пробі! Тікати чи не тікати? Ой лихо...

Видряпавшись нарешті на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота. Обірвана. Худа, як кістяк. Волосаті груди їй ходили ходором над сухими ребрами, що вилазили з лахміття. Дійшовши до поваленої кедрини, гість важко опустився на неї, обперся спиною об корінь, закинув голову і заплющив очі. Помалу обтер рукою піт. Він зовсім молодий і зовсім-зовсім збезсилілий.

Почорніле обличчя з міцно стиснутими щелепами заросло щетиною. На крутому лобі дві глибокі зморшки сторч між крилами брів, а в зморшках сіль від поту. Одна брова тремтить, і від того таке враження, ніби брови ті пориваються полетіти.

Якусь мить він сидів нерухомо, либонь, сплючи. Враз широко й тривожно розплющив очі й тихенько відхилився від кореня, — слухав. Тоді знову заплющив очі і притулився до кореня. По якомусь часі він облизав спраглі порепані губи і, не розплющуючи очей, покрутив головою:

"Пропаду..." Потім, зціпивши зуби, встав і, похитуючись, зробив два ступні. Але махнув рукою, вернувся до кедрини і знову важко опустився на неї. "Досить... Проклятий, проклятий край... Ху-у! Немає сил..." Він шепотів без скарги, так, за старою в'язничною звичкою говорити з самим собою. "Ех, голова!.. Все витерпіла ти, все винесла, та от... загибаєш. І загинеш... Хм..." Він посміхнувся крізь ніс і зітхнув байдуже, насупив брови і наморіцив лоба — голова паморочилась. Думки бігли в гарячковім безладді, відтворюючи дивовижний шлях.

П'ятий день він ішов. Не йшов, а гнав, як молодий гордий олень, гнав навпростець, ламаючи хащі. Вирвавшись із пазурів смерті, він летів, як на крилах. "Воля! Воля!" Широко роздимаючи ніздрі, він захлинався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючп кожний нерв, кожний суглоб.

"Виручай! Воля! Воля!"

І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, — від того, як далеко він встигне загнатися зразу. І коли не ставало сили, досить було йому зупинитися і озирнутись, як в очах ставав страшний привид пережитого і ще страшніший привид приреченого майбутнього. Тоді сила вибухала раптовим вогнем, і він зривався вихором знову. Далі, далі! Скільки вистачить сил! Ще трохи — і тоді він врятований! І тоді подивимось! О, тоді ще подивимось! Він чкурне геть за межі цієї "батьківщини", геть в Маньчжурію, Японію, Аляску, в Китай... Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу і повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибув на схід, а повернеться з заходу.

І він летів. Власне, то йому лиш здавалось, що він летів початковим темпом. Насправді ж він уже йшов, і дедалі повільніше й важче. Повз. Душа летіла, як сокіл, а ноги, перемагаючи надзвичайні труднощі, не поспішали вже, плутались у хащах.

Так дерся навпростець, без доріг. І коли траплялись стежечки, уникав, а йшов просто, як цькований звір: боявся зустрічі з людьми. Забрьохувався в росі по самі вуха ранками і був мокрий, як хлющ, але не зупинявся. Сонце і швидкий рух осушували його. Він збивав ноги об пеньки й каміння, але не зважав, не відчував болю.

Загнавшись у вітроломник, змагався там одчайдушне, зціпивши зуби, цілими годинами, обдирав на собі рештки одежі і шкіру до крові. Ліз через велетенські стовбури, потрапляв ногами у камінні розсипи — в раптові глибочезні щілини, невидні в бур'яні — і нагло падав, аж суглоби тріщали йому. Підіймався і йшов. А коли заходила ніч, коли темрява заливала геть-чисто все і ставало так темно, як він ще ніколи не бачив, він зупинявся і спав, де випадало. В нього не було лі вогню, пі зброї, в нього не було нічого, навіть шапки й черевиків, лише напівзітліле тюремне лахміття, та й те геть обривалось і лишалось шматками на кущах.

Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя. Другу ніч — десь у ямі, а коли прокинувся, дивився зачудовано на страхітну брилу, що нависала над ним; вона стояла руба на 5 метрів заввишки, — ціла стіна коріння велетенського дерева, вивернутого з землею і камінням. Коріння так міцно сплелося, що тримало тую землю й каміння мертвим похватом, а коли б воно випустило хоч один такий камінь, то його б стало на те, щоб прибити вола. Шукав води, пив і йшов далі. Третьої ночі звалився в купу сухої трави та бур'яну, кимсь зібрану в улоговині. Звідти щось вискочило з гуркотом і ухканням і подалось геть, ламаючи суччя; він збагнув, що потрапив до лігва якогось страхітного звіра, але не додумав цієї думки до краю, як уже спав.

Втома. Він почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, бувши живучим і витривалим на диво. Спочатку він не думав про їжу. Потім прийшов голод. Раптовий і лютий, він вимагав удоволення, він вимагав за сьогодні і за пропущені дні. Зразу думалось, що це найпростіша річ в такім дивнім і буйнім царстві рослин і звірин, риб і птахів. Потім закрався острах. Він не міг знайти нічого такого, що можна було б з'їсти, проглинути. Тайга не давала йому нічого. Даремно він нишпорив з пильністю вченого і з відчаєм голодного. Ні ягоди, ні якогось овоча, крім гадючих грибів, нічого такого, про що він читав, як про звичайні речі в лісах. Ба, був ще не час.

Могутні сплетіння винограду не могли йому дати й одного грона. Ніякої риби в струмках, ніякого звіра, ніяких пташок у тих нетрях. Скільки він іншов — жодної живої істоти не бачив, тільки іноді гадюка шелесне з осяяного сонцем гниляка чи каменя. І все. Де ж він, той дивний та ще й екзотичний тваринний і пташиний світ тут? Пустеля! Мовчазна, зелена пустеля. Проте він же сполохав раз уночі якусь тварину. Значить, вона є. Але... чим він її добув би, коли б і здибав? Зі ста шансів дев'яносто дев'ять було за те, що його самого заполювало б таке страхіття. Проте страх до нього не доходив, просто не доходив до свідомості. Він вирвав з землі навмання якесь коріння й гриз, гриз і

спльовував. А раз погриз і проглинув щось таке, що йому в очах потемніло і тіло вкрилося холодним потом; довго блював, пив воду і знову блював, думав, що з нього всі нутрощі вискочать крізь горлянку.

Прокляття! Проте відчай не брався його. Дуже-бо багато він перетерпів, щоб ще впадати в відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливий! Ішов би, плив би цим морем весело і радів би буйно, як радіє все живе на цій землі, як ті кедри, що вигналися геть під хмари. Ні, він не впадав у відчай. Лише зціплював дедалі дужче щелепи і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність. Вперед, наперекір всьому! А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межи життям і небуттям. Один подув — і він звалиться в чорну безодню. Ні!!! Щось у ньому люто поривалося з самої глибини і підкочувалось до горла клубком. Провів язиком по кривавих, зашерхлих губах і, затискуючи між бровами посмішку, переклав зручніше голову. В голові наморочилось. Потім розплющив очі. Спокійні й ясні, вони якийсь час дивились просто себе, дивились байдуже. І враз здивувався: навпрост сидів смугастий звірок. Теж витріщив очі і теж дивився на гостя пильно і з цікавістю. Цикнув, кивнув хвостиком. Схилив голівку набік і цикнув ще раз. "Не ворушиться". Тоді скікнув униз і зашарудів десь у бур'яні. По хвилі вискочив знову на дерево, вмостився зручно на гілці навпочіпки, сів, як татарин, ще й в строкатім халатику, — виштовхнув з рота горішок і почав його пильно розглядати, тримаючи передніми лапками. Переконавшись, що горішок путній, почав швидко гризти, розглядаючи тим часом гостя. Швидко-швидко точив щелепками, кумедно випльовував лушпиння і розгладжував, витирав об лапки вуса.

А на нього дивилась пара очей, здивованих і жадібних. До горла підкочувалась клубком слина:

— Диви! Їсть... Стерво.

Мандрівник помалу, тихенько звівся. Не спускаючи очей із звірка, хижих, запалених раптовим вогнем лютого голоду, почав ледве помітно підкрадатись. "Піймати". Ним заволоділо непереможне бажання піймати цей живий шматочок крові і м'яса. Це ж у ньому його порятунок! Поволеньки, як неживий, приплющивши очі, він посувався дедалі ближче, ближче... Звірок гриз свій горішок і ніби не помічав нічого... Почав зводити руку. Ближче. Ближче... Уже лишилось тільки рвучко зімкнути пальці, — як звірка враз ніби вітром здмухнуло. Він зіскочив у траву, впустивши горішок, і подався, перелякано цикаючи. Мисливець стрибав незграбно за ним, намагаючись притоптати, привалити його травою. Звірок добіг і гулькнув у дупло велетенської колоди. Сховався. Сидів там мовчки. Мисливець почав люто бити босою ногою в колоду. Вона дудніла гнилою порожнявою, проте не піддавалась. Тоді він вхопив дебелого замашного сука і почав гатити. Проломив в однім, проломив у другім місці — нема, в третім — нема... Він навіть не помітив, як звірок давно вже вискочив з протилежного кінця колоди, вигнався на височезне дерево і перелякано визирав з-за стовбура; почував себе в безпеці, але йому було страшно за домівку. А домівка тріщала під шаленими ударами, розвалювалась геть-чисто. Кинувши сук, мисливець почав мацати руками в проломинах, — либонь, прибив! Порпався в купах трухлятини. Нема! Раптом рука намацала щось. Загріб, витяг... Горіхи! Пробував — горіхи! Цілі. Прекрасні. Одібрані. І як їх багато! Пхав їх у кишені, вони висипались з дірок. Тоді загорнув край надірваної поли і вибрав їх туди. Скарб! Цілий скарб — з добру миску горіхів. Він трощив їх, мов вепр, а рука мацала далі. Все... А бурундучок з жалем і страхом дивився, як і двоногий розбійник грабував його комору, і не міг зарадити. Чи думав він, старанно добираючи ще минулої осені, всіх професійних знань докладаючи, носивши їх в защічних мішечках по одному та по два, що така їх доля стріне?

А розбійник, розтрощивши колоду, відійшов геть, сів на кедрині і смакував горіхи. Він їх нищив з блискавичною швидкістю... Помітив збоку якусь чудну рослину, вирвав, — ніби часничина. Понюхав — часничина! Покуштував. Здорово! Часничина! Він зсипав горіхи на купу і рачки облазив увесь бур'ян навколо. Назбирав кілька таких часничин, і

тоді взявся до горіхів, додаючи чудернацький часник. Чудесно! Горіхи з часником!

Він їв, і обдурений голод помалу вщухав. Повертався спокій. Поверталась потроху сила. І не так від горіхів, як від тієї надії, від очевидного доказу, що ще не так кепсько.

Бурундучок наблизився до колоди, побачив зблизька, яка страшна руїна упала на його дім, і, жалібно цикаючи, сів засмучений на гілці, повернувся до напасника: "Цик-цик-цик!" — скаржився комусь.

— Диверсія, братку! Грабунок!..

Мандрівникові повернувся його добрий гумор, і він, дивлячись на пограбованого, співчував йому: "Грабунок, братку, каюсь. Але що зробиш? Могло бути гірше, адже правда? Але знай, — з усіх злочинів, сотворених мною за і життя, — це найбільший і за це варто приліпити мені двадцять п'ять років. А то мені приліпили лихо його знає за що... Але це, я тобі скажу, було цікаво! Вони мене везли, берегли як! А я взяв та й утік! На край світу завезли, а я взяв та й утік! Ха-ха!.. Стрибнув у чорну ніч, у смерть, із скаженого поїзда. Е, це там начальник лютує! Як він піклувався про мене! Беріг! Тільки но зупинимось де, підбігає до віконечка, та:

— Многогрєшний!..

— Я...

— Звать!

— Григорій!..

І не вберіг. Ха-ха!"

Ось так мандрівник сидів і в доброму гуморі розповідав бурундукові, як його везли етапом з України на Колиму. Присудили до 25 років каторги і везли десь поховати в сніги. Потім із жалем подивився на те, що залишилося від горіхів — на купу лушпиння, підтягнув міцніше паска, виломив палицю і бадьоро пішов стежкою. Ще й кепкував із себе: "Вперед, Робінзоне! Бог не без милості, козак не без щастя".

Спустившись у падь, напився з тонюнького підземного струмочка, і стало зовсім добре. В тайзі аж наче повиднішало. Перед очима, по буйній яскравій зелені, бігали сонячні зайчики. Десь реготала вивірка.

Ще ж було зовсім рано, ще роса мерехтіла на травах, вилучаючи проміння, як найкоштовніші перлини. Десь у верховіттях кедрів шепотів вітер, а внизу було тихо і затишно.

Ішов стежкою, а очі до всього додивлялися, все обмацували і шукали. Вони шукали, що б із'їсти. Іноді сходив зі стежки, піддурений оманою, і дерся в нетрі, — що то рудіє? І розчаровувався — гниляк! Ішов далі.

Стежка підіймалась вгору, вилась межи пнями й колодами, перелазила через високе каміння. На стежку нависали трави, гілляччя. Іноді доводилось попід віттям і крізь ліани пролазити, мов у темну нору, зігнувшись. І скрізь було видно сліди звірів. Тут повно звірів! І хоч їх самих не видно, але він знав це. Дивно, як він цього раніше не помічав? Ось біля кедра поприлипала щетина і шерсть до кори, — терлось щось, щось здоровенне, бо щетина обліпила кору на півтора метра від землі. Ось кігтисті лапи здряпували сиру землю на стежці. Ось відбитки-ямочки якісь, мовби овечка походила. Ось голі, обгризені, пожовклі кості... Таж він тут не сам! Тут повно пожильців! Але де вони? Чом їх не видно ніде?

Йшов годину, дві. Стежка йшла вгору та вгору.

Хвилеве піднесення спадало. Страшна перевтома і голод виснажили до краю, і здавалось, що він іде знову вічність. Противний піт заливав очі, а під серцем нудило, і голова йшла обертом. Часто зупинявся, ставав біля дерева і стояв, заплющивши очі, — слухав, як у вухах дзвонило і ніби молотії били по черепу. Здавалось, що він ніколи не добереться до перевалу, до вершини. Там, за цією горою, там, далебі, кінець усім стражданням. Ну, йди ж!.. Ще раз перемагав себе і йшов.

Нарешті вибрався на гору. Тут ліс поступився і гора височіла гола, вся вкрита квітами. А за нею... Дивний краєвид відкрився його гарячковим очам. Скільки оком сягнеш, розпростерся хвилястий, зелений океан, збрижений велетенськими химерними хвилями, що йшли одна за одною: то ліс підіймався на кряжі гір, опускався і знову підіймався... Найближчий гребінь — сизо-зелений, зубчастий. За ним — сизо-фіалковий: ліворуч, скільки оком сягнеш, і праворуч тягся ламаний контур. Потім — сизо-голубий... Голубий... І все вище й вище. Фантастична, дивовижна панорама. Могутня в своїй красі і... страшна. Його ніколи не перейти і не подужати, не випливти з цього жахливого океану.

Мандрівник сів просто на землю. Стежечка збігала з гори кудись у нетрі. Але він сів; Тер рукою чоло, міцно стискав набряклі жили на скивицях. Може, перестане стукати в череп. Це, далебі, пропасниця. Боже, якби йому рушниця! І якби хоч пара сірників!

Навколо гудуть бджоли. Він сидить, заплющивши очі, і йому здається, що він на пасіці... Це він маленький... Прийшов до дідуся... Під велетенською липою іконка Зосими і Савватія, а навколо вулики-вулики... Стоять дуплянки, мов козаки в брилях, накриті великими, череп'яними покришками. Спілі шпанки, як дівоче намисто, як дівочі губи, між зеленим листом. А там черешні... А жовна клює десь їх і гукає до нього: "Ти вже пообідав?" А друга: "Уже-е!" Дражниться. Дідусь білий увесь — в білих полотняних штанях і сорочці, з білою бородою зазирає в вулики, щось ворожить... Дивиться, як рій полетів і гуде-гуде...

Він розплющує очі: по дивних, різнобарвних квітах справді літають бджоли і гудуть, гудуть, мов на пасіці. Куди вони летять? Куди вони носять свою здобич?.. Навколо гудуть інші комахи, пурхають метелики і різна мошкара, — хмари їх. Бджілки заповзають в рожеві дзвіночки, що вкривають рясно високі стебла (точнісінько, як рожі, тільки дрібні!), порпаються там, потім здіймаються і летять десь. Але куди? Годі в цьому хаосі перестежити. Сонце сліпить очі, а в них і так плавають барвисті кола.

Мандрівник схоплюється, — тут десь недалеко є житло! Це ж і стежка туди. Йти туди! Це єдиний порятунок. А там що буде. І він, спотикаючись, іде. Стежка зводить вниз і знов у нетрі.

Йшов до полудня, але не здибав ніякого житла, навіть натяку... Ні, далебі, цією стежкою зроду-віку не ходили люди. Це звірі протоптали її за тисячоліття, подекуди вибили її глибоку на півметра в м'якому грунті, а на каменях вичовгали і виковзали у долоню.

Зате стежка вивела його до річки. Бистра гірська, завширшки з Ворсклу, річка текла, петляючи в нетрях. Чути було, як булькотіла вода навколо каміння, що рясно стирчало у ній. А десь вона ревла (поріг, либонь) невпинно, однотонно.

Змучений мандрівник сів на дрібне каміння і простяг ноги у воду. Потім ліг горілиць. Було приємно, аж здавалося, що ноги п'ють воду жадібно і вона поступає по жилах вище, вище і заспокоює, і втихомирює біль у м'язах та суглобах. А як ноги напились, тоді повернувся навпаки, — ліг лицем до води і вмочив спраглі губи. Вода кавкала в горлянці, вливалась струменем, сповнила душу вщерть. Потім проповз аж до половини в воду і занурив голову, плечі і груди. Виліз і знову ліг горілиць.

Дивився в прозоре і до болю синє небо. Потім заплющив очі й задрімав. Сонце пекло немилосердно... Аж враз схопився і сів нагло. Очі йому були широко витріщені й безтямні:

— На ем?!. Многогрішний!.. Я зараз... Я одягаюсь...

Йому приверзлось... Будь воно тричі прокляте!.. Його беруть на допит. "Я зараз..."

Та до свідомості дійшов плюскіт води та шум порогів, і привид зник.

— Ху-у! Погано, брат. Кепські твої діла, Робінзоне!

Почав зводитись. І враз очі упали на щось межи камінням. Боже мій! Сквапно простяг руку і вхопив дивну знахідку. Ніж! Мисливський ніж. Власне, піхви, з яких стирчало іржаве руків'я ножа. Піхви напівзітлілі, і руків'я аж позеленіло, але, Боже мій! Це ж, може, рятунок.

Проте видобути ножа було не так легко. Не піддавався і сидів у піхвах, мов приріс. Потер руків'я об пісок, обмив, потер полою, — руків'я засяяло мідяними, олив'яними та костяними кільцями, що були нагнаті одне до одного. Добре. Далі взявся до піхов. Злегка стукав об камінь, розхитував, мочив у воді і кінець кінцем видобув ножа. Ніж був зовсім іржавий, аж чорний, але то пусте. Це ж бо чудесний ніж! Важкий і загонистий. Двадцять хвилин — і ніж блищав. І хоч був рябий, мов віспою побитий, та проте добрий ще, дебелий. Таких ножів ніде немає більше, як ці мисливські ножі. Це не просто собі ніж, це зброя, і неабияка. Для того й руків'я у нього зроблене з тяжкого металу та кості, щоб був важкий і не схибив у слушний час.

Мандрівник радів, мов дитина. Це хтось загубив його тут давно. Це він тут лежав місяці, а може, й роки, чекаючи на нього, чекаючи свого призначення. І дочекався... Тепер мандрівник не квапився. Найперше — ніж мусить бути гострий. Тож сидів і гострив його об камінь. Пробував

на волос і далі гострив. Аж поки ніж став, мов бритва. Гаразд. По цьому направив піхви, почистив, підстругав, полагодив каблучку і ланцюжок, щоб чіпляти до пояса. Тоді засунув ножа в піхви, надів на мотузку, що була замість паса, і підперезався. Зовсім добре!

Відтак, озброївшись, пішов через річку по камінню. Може, той бік буде гостинніший. За річкою, продираючись на стежку, сік ножем верболіз, стинав гілки, що заважали просто йти, — шукав ножеві застосування. А ніж гострий же, як бритва! Надибавшії зразу за верболозом тиху ковбаньку, глянув у неї, мов у люстро. О, ніж мусить діяти! На нього дивилось чуже, зарослe щетиною, почорніле обличчя. Боже мій! І мати б не впізнала. Тим-то й доля його цурається. Голитись!

Примостившись на камені і перемагаючи біль у суглобах та у всьому тілі, він почав голитись. Може, життя покращає. Дивився у воду, як у люстро, і шкріб ножем намочену щетину. Бере! Ліпше, аніж було голитись склом у в'язниці... Потім умився і глянув у "люстро". От, зовсім молодий юнак. Боже, скільки змін відтоді, як бачив себе востаннє голеним! Аж самому стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого, веселого обличчя, що колись зводило дівчат з розуму. Шкода молодості, шкода втраченого безповоротно того, що вже ніколи, ніколи не повернеться. З води дивилося суворе, металеве обличчя. Ще молоде, але... І ті прямовисні зморшки межи бровами, і крилаті брови, заломлені уперто... Великі очі горіли мов у божевільного.

"Та-ак, мандрівнику! З такою пикою тільки в нетрях і жити та живих і мертвих полохати. При таких літах — і така у вас, прости Господи, мордяка! Як у Мефістофеля. Ну ж засмійся! Будь веселіший. Життя переміниться..."

Але життя не змінилось.

Довго ще йшов тайгою. Йому здавалось, що швидко йде, але насправді посувався, мов тінь, хитаючись. Аби не лежачи помирати. Ніж

більше не ставав у пригоді. Ніяк не ставав. Спершу він стинав ним гілочки знічев'я, а потім засунув у піхви і не виймав. В руці не вистачало сили.

А надвечір сили зовсім покинули його. Край.

Ліг голічерева під височенними кедрами, тягуче-важко і глибоко зітхнув, ніби випустив дух, поклавши голову на корінь, і так лежав. Згодом витяг помалу ножа і поклав коло себе. По хвилі намацав і переклав ножа зручніше. Ще зітхнув глибоко-глибоко.

"Так... Кінець..."

Думки плуталися у голові, що була немов гарячим оливом наллята. "Який пак сьогодні день?.. А, шостий... Ну, це ще здорово... Коняка б уже здохла... А якби я був конякою — було б ліпше?.. Шостий... Так... Але Бог за шість день світ увесь сотворив... і ці нетрі теж... Атож..." Чорна павза. І знову: "Шостий день... Оце й б він — останній, уже зовсім останній день мого життя... А ще б трохи..."

Проте це вже така собі, млява думка.

Не хотілось рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілось думати. Хотілось лежати й лежати. Вічність лежати так. І хай шумлять високі кедри. І нехай розповідають під синім небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий... І хай слухають вивірки... Як один хоробрий і сміливий п'ять разів переміг смерть, видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя, а знайшов — смерть... Чужинець. Далекий-далекий чужинець. Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі...

І дзвенять кедри... Ні, то не кедри дзвенять, то золоте дитинство дзвонить дзвіночками в гаях, синіми волошками зоріє в полях, бризкає

водою на Ворсклі... на Дніпрі... Ге-ен... І сміються, сміються дзвінкі дівочі голоси, і скачуть луни лугом, горою... Пахне терпкий-терпкий чебрець під бором...

Він лежить на гарячій печі і дивиться, як горить лампада і мерехтять образи під королівськими рушниками. А мати крутить веретено і снує тонюньку-тонюньку пісню:

...Мати ж моя пава,

Тепер я пропала,

Що ти ж мене туди дала,

Де я й не була...

Мати ж моя вишня...

Мати ж моя вишня...

Хтось у ньому, непокірний і бунтівливий, хоче підвести йому голову, але вона не підводиться. То її держить .йому тутешній волохатий бог, лютий, скупий і ненажерливий; насідає на груди і не дає вже йому дихати... А мати схилилась близенько-близенько... Раптом — що це?! Він розплющив очі. Стукіт?.. Постріл!

Він зводиться на руках. Млосно йому й паморочливо, але хтось непокірний у нім підводить його. В вухах дзвенить. Знову постріл! Постріл як грім! І враз крик. Жахливий, нелюдський крик, дитячий чи дівочий:

— Грицьку!!!

Жахливий крик молодості, що її вхопила зубами смерть:

— Грицьку!!!

Він шпарко схоплюється на ноги. А Боже мій! Мерщій!.. Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає, поспішає. Знову крик. Близько...

Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!..

Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межи камінням, люто відбивалась прикладом рушниці.

Ось він! Це він, волохатий, безжалісний і грізний бог нетрів. Ага!

Пожираючи потвору гарячковими очима і нічого не бачачії, як маніяк, пішов на неї всторч, гнаний п'яною жагою помсти. Ага!!! А рука намацувала ніж...

Ведмідь хапнув повітря, кинув жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою "нашийника"...

Людина в розколині тихо, по-дитячому, скрикнула... Ніж з диявольською сплою пірнув у білу пляму, в самісіньку горлянку і повернувся там упоперек.

Мандрівникові очі, тріумфуючи, бачили лише, як чвиркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка блискавична мить), як тая людина вистрибнула з розколини, струнка, в чуднім одягу звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить — і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під волохатою, чорною масою, як ніч накрила його...

Тільки десь у підсвідомості ще якусь мить бриніло здалеку-здалеку:

"...Мати ж моя пава...

Мати ж моя вишня..."

І замовкло. Як іскра, заллята водою.

* * *

Місяць, що зійшов над хребтами лісистих кряжів, стояв, мов вогненний щит, низько прибитий до брами в нові краї, в невідомі світи. Він здавався живим — то яснів, то темнів, надимаючись. То обличчя! То обличчя великого духа — демона невідомого, несходимого "Далеко". Воно то хмурніло, то ясніло і знову хмурніло, червоніючи, — з долин, з улоговин, з міжгір'їв підіймались тумани і хвилями десь сходили вгору. Межи кряжами внизу вони лежали велетенськими намітками — чи як хвилі бавовни, чи як зігнаті вітром сніги...

Над падями, над проваллями, над становиками безкраїми і покрученими, над тайною нетрів стояла імла, проснована тьмяним, червоним баговинням.

Зацокали підкови...

По голому кряжу, по становику, вигнались три вершники черідкою. І стали. Рушниці через плече. Витягнуті шиї. Ворушаться в сідлах. Маячать, як китайські тіні на тьмянім екрані.

— Батьку! — це дзвінкий, молодий голос. — Ну, як?..

— Добре... — це бас. — А підтягніть-по попругу, злізьте котрий...

Двоє метнулися з коней... А в того третього щось упоперек сідла... Як давні запорожці десь на козацькій могилі, везучи бранця чи рятуючи товариша. Сідлані коні вимальовуються до дрібниць, прядуть вухами, пирскають і хапають губами бур'ян.

— Треба поспішати.

Це молодий, швидко підтягши попругу і дослухаючись до кладі, що впоперек сідла.

— Вже? Ну, з Богом, дітки.

— А ми не збились?

— Бог з тобою...

Двоє птицями вилетіли на коней. Враз всі зірвались з місця і поскакали чередкою. Гейби привиди чи гірські духи на тьмяному тлі. Проскакали, промигтіли рушницями, процокали підковами... і щезли.

Тиша зімкнулася знову. Напружена і зрадлива тиша нетрів.

Десь нагло розітнувся далекий рев. Лютий і страшний. І покотився, покотився. Урвавсь... Гавкнуло десь із другого боку, так само хижо і тужно... Закричав спросоння глухар... Зрадливі звуки, притаєні шелести... Через самий місяць шугнула нечутію сова. Тайга лише починала жити.

Місяць поблід і квапився вгору.

Розділ четвертий

РОДИНА ТИГРОЛОВІВ

Пісня виводила з небуття. Спершу була темрява, липка й волохата. Потім з'явився звук чи тонюсінький промінь, — він десь почався з нічого і наростав, наростав...

Ой, летять, летять три соколи

через сад —

Ге-ей.. Ге-ей... Ге-ей...

І теє "Гей", як мрійна хвиля, і підгонить її ніжний дівочий голос.

Зачепили ж вони кри-леч-ками

ви-но-град...

І високо-високо, аж понад той виноград сягає мрійний дівочий голос, аж туди, де сонечко тріпотить промінням, чи два соколи — два товариші летять.

Це, либонь, Наталка, його сестра, співає. Атож. Це вдома. А він лежить виснажений, поранений. Це ж під Жаботином, в тім Холоднім Яру... Як пак воно вийшло? Ага... Той пес рудий, недовірок, партійний, кинув гранату йому під ноги, він її підхопив і... Ха-ха!.. їх було четверо... Як воно і його зачепило?.. Голова гуде, і йому ліньки розплющити очі.

А сестра, сестра його любая, жалібниця вірная, Наталочка, журиться. Але не журба в тім голосі... Ха-ха! Він знає, що то за сокіл там у неї, що зачепив крилечками виноград, і так зачепив, що й сниться, либонь, їй отой сокіл, отой Олекса-бузувір.

А дівочий, вередливий голос над ним:

— Грицьку! Чого ж ти не підпрягаєшся? Ну ж бо:

"Цілувалися ми із тобою один раз"...

Йому смішно. Він — Грицько ж таки, а тепера Григорій — крадькома розплющує одне око. Насилу розплющив. А друге вже розплющилось само швидко і витріщилось здивовано...

Перед ним сиділа дівчина. Але не Наталка, не сестра. Зовсім не вона. Чужа якась дівчина. Але така ж хороша і та бистроока, із стрічкою над чолом, і юна, смаглява від сонця.

— Тату, тату! — це дівчина радісно. — Уже!.. Дивиться вже!.. Боже мій! Живий!

— От і добре, — це дебелий, спокійний голос. Батьківський. Такий сердечний, а гуде, як із барила, і жартома: — Що ж ти, синку? Упився, мабуть, га? — Як у тумані підійшов. Кремезний, броватий, волохаті груди в пазусі. — Довго вихмеляєшся!..

А дівчина нишком киває комусь рукою:

— Грицьку! Ось іди поглянь, який він окатий. Тільки... Він, мабуть, не при умі, — диви, як лупає.

— Наталко, — це батько, — а піди лишень скажи матері, щоб чарку нам сюди. Козакові, либонь, душа до ребер присохла... Ану ж, коза!

В голові Григорієві наморочилось від явної галюцинації. Він покотив її по подушці вправо — глянув, вліво — глянув. Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести напалені на стелі... Він лежить на великому дерев'яному ліжкові, роздягнутий, накритий вовняною ковдрою чи киреєю... Пахне васильками... У вікно знадвору

зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За нею бистроока дівчина виступав, мов горлиця... Біля вікна, тримаючи козацьке сідло й ушивальник, звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок...

Григорій заплющує очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем, — останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкірянім, мисливськім одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющує очі — перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішкувато:

— Грицьку! Кого ти сідлати збираєшся? Кидай та йди ось...

Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сідло на гак, а батько:

— Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сідлай коні.

— Де це я?! — аж скрикнув Григорій, нагло зводячись.

— Заспокойся, ляж, Бог з тобою! — це матінка, це стара, поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку: — Лежи, лежи, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що самі, півроку, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

— Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його попотовк упоперек сідла, непритомного, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює — і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре. А то я хотів уже одвезти тебе до Києва — це ж тут недалечке, — там би ти вмер, і я так і не знав би, хто ти.

— Де це я? — прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

— Та в нас же, в нас, дома, сину... На стіні рясно карток — дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

— Який... Який це район?

— Та Київський же, — це дівчина. І так вона сказала те "Київський", проворкотіла, аж за серце взяла. Григорій звівся, витріщивши очі, — в них і радість, і жах.

А батько:

— Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?..

— Ні-ні!.. — злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною: — Ні-ні! — В пам'яті зринула Лук'янівська в'язниця... Київське ОГПУ — НКВД... Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?.. Ні-ні! Він поривається йти: — Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдержали. Тоді він швидко і покірно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

"Змилив!"

Стара перехрестилась нишком і шепотіла з сльозою:

— Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що теє лихо з людьми робить!..

"Тікати! Тікати!" — поривається в нім усе, але він удає спокійного, байдужого:

— А далеко до міста? Батько:

— Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки? "Сказати чи не сказати?"

— Я?.. Теж... Київського району.

— Овва! А з села?

— Та з Трипілля ж...

— Боже мій! — аж скрикнула і сплеснула руками матінка. — Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілля... Земляк. А Боже мій!..

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо — чорна гора зсунулась... зсунулась... Стало легко, і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім, далекім краєчку землі, після всього жаху — близькі й рідні люди! Стурбовані за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А всередині йому гейби хлоп'я танцювало і било в долоні: "Жив! жив! житимеш!" І хотілося сказати щось хороше-хороше.

— Мамо... — і затнувся, дивлячись на матір: — Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

— Нічого, нічого, дитино. — заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартована, його давній гумор:

— Так. кажете, я дома, мамо?

— Дома, дома, синку.

— Чудесно... Привіт вам із Трипілля.

— Спасибі, синку, спасибі. А як там?.. Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? І як це сюди?

Григорій засміявся.

— Ну, годі, годі, — втрутився господар. — Знайшли час до розмови. Видужувати треба. Ану лиш, вивірко (це до дочки)!..

Дівчина подала Григорієві червону чарочку.

— А бери, синку. Це таке зілля, що й мертвих підіймає. Стривай! Давай же й мені щось, дочко!

Дочка метнулась і принесла батькові таку ж чарочку, але вже білу.

— Це однакове, синку, тільки в тебе приготовлене для тебе, а в мене — звичайне, там його цілий туязь, і ми його з тобою вип'ємо десь, еге ж.

— Що це ти, старий, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це... Швидше вже! У хлопця рука заболіла. Пий, синку, та лягай, хай йому, цьому дідові...

— Стривай, бабо! Геройське діло не кожен зробить і за це, від'їжджаючи, я хочу для годиться випити... Грицьку! Коні готові?

Чорнявий, високий Грицько стояв поруч і з посмішкою дивився на нього.

— Готові, батьку.

— Добре. Ми поїдемо, а ти будеш лежати собі. Як тебе звати?

— Григорій.

— Чув? — це до сина. — Добре. Зовсім добре. Я б тебе й не питав, та таке, бач діло трапилось... Нумо ж, сину! — Підніс руку. Цокнулись. — Будьмо!

Григорій пожартував:

— А за віщо ж пити?

— Пий...

Випив Григорій. Спирт, вогненний, та чомусь гіркий. По жилах потік вогонь. Випив дід, витер вуса, а тоді:

— Оце, сину, за дочку, що ти її мені вирятував, і за тебе, що тебе вона вирятувала... Будь же здоров...

Григорій витріщив очі, переводячи їх то на одного, то на другого. "За дочку, що врятував? За яку, де?"

Мати подала рибу на тарелі:

— Їж, їж, синку. Риба тая біла та сита.

— Ну, а нам пора, — обізвався дід до сина, закусивши. Устав із-за столу, перехрестився. Надів шапку.

— Дивися ж мені, стара...

Простояв ще біля порога, подумав, подивився ще раз з-під волохатих брів на хворого і сказав:

— Ти тут, вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втямки? Я ще не знаю, хто ти, але моя хата — твоя хата. Лежи ж собі. Такий закон тут. Наш закон. Навіть коли б ти був не християнська душа, а якийсь г о л ь д чи навіть к о р е є ц ь, то й тоді цей закон по твоїй стороні. Будь же веселий і щасливий... Гайда!

Відтак вийшов із хати, за ним син.

Десь у дворі зацокали підковами коні. Заскавуліли радісно собаки. "Нерпа! Заливай! А, вражі діти, — добувався знадвору дідів голос. — Вже, вже їдемо..."

Тупіт зірвався з місця, пройшов поза хатою і швидко затих, віддаляючись.

Григорій хотів розпитувати, він хотів про все довідатися, але міцна горілка і те зілля, що в ній, і риба та, що він з'їв — якась чудна та сита, — і всі ті нервові стусани, що пережив сьогодні, — все це його обтяжило, зробило млявим. Думки ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його... По короткій боротьбі він здався. Змикаючи очі, бачив лиш, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і заразом насмішкувата...

* * *

Сонце залляло стіл і ткало золоті прошви на білій скатертині. На столі сиділо ведмежа і кумедно хапало себе передніми лапами за писок — ловило бджолу, що хоробро вилась навколо, намагалась на той писок сісти. Малий ласун, що вічно тикав свого носа у солодке, бо бабуня його мизила, мав тепер з того клопіт. Він сердився, бив у повітря лапою, а то

так оперіщив себе по носі, що аж запирскав. А бджола дзижчала, вилась між сонячним промінням і не відступала, мов зачарована.

Дзижчання теє, як звук срібної струни, проснувало осяяну сонцем тишу і наче бриніло в серці Григорієві. Він лежав, спершись на лікоть, і дивився просто себе. Чи довго він спав? Здається, вічність. Але тепер усе те страхіття, що пережив, як дивовижне маячіння, відійшло кудись у небуття. Почуття легкості володіло ним. Так, ніби нічого не було, і водночас сталося щось таке, чого він не міг збагнути. Так, як колись у дитинстві, і не так ніби... Ні тривог, ні турбот на душі, такий безмежний сонячний спокій.

Чудно йому. Глянув на себе — він у білій мережаній сорочці. Глянув просто себе — рясно на покутті купчаться святі, прибрані королівськими рушниками, та ще такими, які в його бабусі були, там, у Трипіллі. Там, звідки його вигнано. Там... на тій рідній, але, мабуть, навіки втраченій землі. Вщипнуло за серце, але й минулося враз.

Справжні королівські рушники на покутті! Різьблений мисник. Піч помальовано квітами, межи квітами — два голубії цілуються. Чи два соколи... Два соколи!

Стривай! Кого ж це він вирятував, яку дочку? Де? Коли? І як він взагалі сюди потрапив? Озирнувся: в хаті було порожньо. Біля печі стоять рогачі й кочерги, пахне свіжопеченим хлібом. Все, як дома, тільки долівка не така — мощена з дощок і так вимита та вишкрябана, що аж мигтить. Та ще... Що це? Просто над ним, на білій стіні, висять дві рушниці. Одна — либонь, англійський вінчестер, а друга — японський карабін. Під ними — набійниці, туго напхані патронами. А на третім цвяху висить ніж у піхвах. Його ніж! Дивно, його ніж в такому товаристві! Але раніш там висіла рушниця, бо стіна подряпана в тім місці, де малось бути "мушці". Це він знав, бо він мисливець змалку. Аж тепер він звернув увагу, що межи вікнами по стінах поприбивані оленячі роги, а на них висять шапки та рушники.

Раптом у сінях зашаруділа хода. Григорій натягнув ковдру і прикинувся, що спить.

В хату щось увійшло. Підійшло до нього і нависло над ним. Чути, як дихає. Розплющив очі: над ним, витягнувшись, як вуж, і випнувши груди, перехилилась дівчина чіпляла на стіну ще одну рушницю. І так витяглась, аж матерія тріщала на грудях. Йому запаморочилось у голові, і він заплющив очі, але не витерпів і знову розплющив, — дівчина глянула згори вниз.

— О, я тебе розбудила...

Відхилилась від стіни і стала, обсмикуючи блузку на грудях. Так, ніби байдуже, але помітно зашарілась і, щоб відвести очі, спитала:

— Ну, як, козаче? Григорій посміхнувся:

— Гарна...

Дівчина насупилась, набурмосилась і від того ще покращала. Яка вона хороша! Такої він, далебі, ще не бачив. Якесь дивне поєднання надзвичайної дівочої краси і суворості. Гнучка, як пантера, і така ж метка, мабуть, а строга, як царівна. Він дивився на дівчину і почував себе ніяково, як школяр, їй найбільше вісімнадцять років, а таке сердите.

— Гарна, кажу, моя пригода. — мовив журливо, кліпаючи очима. — Так як же, чорнява, тебе звуть?

Дівчина зовсім почервоніла, але не відвела очей, дивилась з-під насуплених брів, наче націлялась з рушниці:

— А так... Звуть-звуть та й покличуть. А ти звідки такий-о?

— Який це "такий-о"?

Засміялась:

— Та такий... чудний.. Звідки ти?

— Е, це так далеко, що ти й не мрієш.

— Знаю. Що ти з України, це я знаю. Ба більше: знаю навіть, що в тебе там є любка і що звуть її Наталка.

— Дурна, — бовкнув Григорій.

— Чого ж ти лаєшся?

— Що є Наталка, то правда, але то не любка, а сестра... А звідкіля ти все знаєш?

Дівчина зніяковіла:

— Ти б послухав, що ти молов тут п'ять днів, кидаючись, як божевільний. Думали, що ти й дуба даси. Скажи спасибі матері та батькові... Та ще братові, що тебе підхопили... Коли б не вони, ніякі лікарі тебе б не врятували. А батько знають такі ліки. Та не зводься і не витріщай дуже очей, бо тобі ще не можна... От. Лежи і слухай, бо як знову таке трапиться...

— То що ж я молов?

— Боже мій! Аж страшно. І що то все і до чого?! Батько все бурчали, що нема попа тебе висповідати, може, кажуть, полегшало б, бо в тебе гріхів, мабуть!.. І якісь карцери, і трибунали... І смертники... І розстріли...

І, — тут вона змінила тон на смутний, насмішкуватий: — "Наталочко, любая..."

Григорій насупився.

— Дурниці. То я так. Колись багато книжок читав страшних.

Наталка дивилась на нього із зле прихованою недовірою, острахом і співчуттям:

— Ой, чи так воно?..

— Так...

Дівчина знизала плечима:

— Ну, якщо ти так багато начитався страшних книжок, то розкажеш мені колись. Це цікаво. Все страшне цікаве. Гаразд?

А очі дивляться прижмурено й насмішкувато. Вона не вірить, це ясно.

— Гаразд...

— Ти і в наш край загнався, то теж, може, скажеш, що це так у книжках написано, а не насправді?..

Дівчина загнала його на слизьке, але розповісти правду... Навіщо? По павзі, суплячись, стурбовано:

— Слухай... Наталко...

— Так, мене звуть Наталка, — посміхнулась дівчина.

— А по батькові?

— Денисівна. Але зви просто Наталкою, в нас не звикли.

— Добре. Може, скажеш і прізвище?

— В мене прізвище не цікаве для тебе. Старовинне. І, як кажуть русаки, "хохлацьке".

— А все ж таки?

— Сірківна, — вимовила дівчина з гордістю. — Мій батько — Сірко, і дід — теж Сірко, і прадід. Всі Сірки. І тут уже розвелося до лиха... А знаєш, що про тебе батько казали?

— Ну?

— Ти щось хотів ще питати. Питай. Бо піду... — роздумала враз. І додала строго: — Ти вже їсти хочеш, ажи?

— Слухай, Наталко... (Завагався). Так... Я знаю, що ви всі думаєте про мене хтозна й що. Але запевняю вас... Але слухай, що я скажу: що б ви не думали і як би не думали, я хочу лише сказати... що я чесна людина. От. Потім сама побачиш. Ну, як би це тобі сказати...

— Ніяк, — обрізала дівчина насмішкувато. — Знаєш, що батько сказали? Сказали, що відколи ти в цій хаті — вони відповідають за тебе... як за сина, от. І нічого не хочуть знати. Все. А батько в нас... Та от поживеш — побачиш. І Грицько теж. Ого! — і жартома:

— Бог тобі братика дав, і ти не будеш шкодувати...

— Підожди. А кого то я вирятував? І де? Яку таку дочку? Що за нісенітниця? Чи не тебе? — пожартував Григорій. На серці йому було знову ясно і легко. — Чи не тебе?

— Мене.

— Ні, будем говорити серйозно. Ніколи в світі я тебе не бачив і не рятував, так що не мороч голови. І чого це ви, змовились, чи що? Я пам'ятаю — це було недавно... Я й не рятував, а так вийшло... Якийсь дивак розмахував прикладом рушниці у щілині... Але ж я не п'яний був і роздивився, що то був якийсь бузувір у штанях...

Дівчина почервоніла. Супилась, супилась. А далі, як зарегочеться...

— Чого ти?

— Так, кажеш, бузувір? Ха-ха-ха! Чудне слово.

— Авжеж. На нього насідав сатана чорна та здоровенна, а він її товче прикладом...

Наталка раптом перемінила розмову:

— Ой! Ти ж глянь, що воно робить! А щоб тобі!.. Ведмежаті набридло сидіти на столі, воно перелізло на ослін, сп'ялось до стіни і почало "порядкувати": поздирало лапою, скільки дістало, всі фотографії і пробує на зуб, лиже їх, пирскає — не смачні! А далі давай змітати їх додолу. Дівчина схопила ведмежа за карк і пошпурила геть. Ведмежа забилось у куток і заскімлило, мов дитина.

— Ах ти ж чортеня! Добре, що не потовкло. Шибеник ти такий!

— Цікаво, що то там за народ? То все ваш рід?

— Атож...

Подала всі жужмом і ще кілька зняла зі стіни. А заразом говорила до ведмежати.

— Заскімлило... Ах ти ж дурненьке! Ну, йди сюди! У, дурне маля!..

А ведмежа хлипало, мов дитина. Григорій тим часом розглядав фотографії. Дівчина взяла ведмежа на руки, підсунула стільця до ліжка і сіла, посадивши ведмежа на коліна. Пестила його. Ведмежа притихло і цікаво пряло очима, пхало носа і собі до фотографій.

Цікаві світлини. Дівчата у вишиваних сорочках та в намисті, у чоботях якихось чудних, хутрових. Ось дружки весільні. Молодиці — групами і по одній. А ось — ціла родина. Величезна родина! Діди, батьки, онуки й правнуки, — чоловіка з сорок. Цілий рід! Дід з бабою посередині, решта, згідно з родинним станом, розташувались обабіч і ззаду. Діти рядочками стояли обабіч діда й баби, у парадних кашкетиках і чобітках... І все це на тлі гір. Українська степова родина на гірському тлі. Як десь на Закарпатті. Чудне... Ось хлопці верхи — чоловік з дванадцять — цілий загін з рушницями через плечі, в папахах, оточені зграєю здоровенних гостровухих собак. Коли б не ці мисливські собаки, можна б подумати, що це козацький загін. А таки козацький, бо це ж уссурійські козаки.

Ось окремі фотографії, теж дореволюційні: козацькі осавули, хорунжі, отамани... В формі уссурійських та амурських козаків. Та все вусаті, з шаблюками, декотрі з медалями. Всі з лампасами... Це все давні світлини.

А ось нові... Інші вбрання, інший зміст... Але все такі ж расові обличчя. Одна... Друга... Дівчата, хлопці, червоноармійці... А ось проста, але не зовсім звичайна світлина.

Сіється сніг. В дерев'яній клітці здоровенний тигр роззявив пащу, реве. Збоку стоять чотири мисливці, виструнчившись перед оком апарата, спираючись на рушниці. Один старий мисливець і три молодих. Всі в чуднім одязі — в шкіряних штанях, химерних, у шкіряних піджаках, підперезані набійнищями. Три в шапочках, один — без. І той "без" — Наталка! Так, Наталка! Стоїть, спершись на вінчестер, дивиться насмішкувато. Вуста міцно стулені, очі примружені, голова непокрита, і на неї падають сніжинки...

Серце Григорієві чомусь застрибало, мов дурне. Він нишком глянув на Наталку — бавиться з ведмежам — і крадькома поклав світлину наспід. Ясно... А серце здуріло, чого й що? Це ж той "бузувір", що кричав у розколині. Точна копія. Взявся пильно розглядати різних козаків та дівчат стародавніх. Наталка посадила ведмежа на ліжко.

— На, це ж твій дружок. І це ти його посиротив. Забавляй.

— Тобто як посиротив?

— Ти ж його мамку вбив.

— Хіба?.. Так ото... А подібне, таке ж білогруде.

— Отож, ото... Чи ти придурюєшся, чи справді тоді таки не вповні розуму був?

— Коли хочеш — твоя правда. Але хоч би я й уповні розуму був, то звідки мені знати було, що то його мамка? А ти б мені краще сама дещо розповіла. А головне — як я сюди потрапив?

— Дуже просто. От... — дівчина взяла ведмежа на руки і, пестячи його, розповіла все коротко:

— Були ми на Зміїній паді — солили солонці для пантовки... Ось скоро поїдемо пантувати, і тоді взнаєш, що то таке... Це далеко звідси. От я й пішла якось до шатра застрелити тетерку або рябка на юшку. Та й зайшла грець його зна й куди. А пішла з дробовиком, ще й усього два набої, така думка — встрелю поблизу десь яку пару — та й назад. Навіть ножа не взяла з собою, як на лихо. Цього ніколи не бувало. А рябки мов поздихали — нема... І ось замість рябка я надибала ось це маля. Кумедне. Я за нього, а тут мамка. І вистачило ж дурі хапати мале, але в гущавині не видно, та ще й забула, що в малят неодмінно буває мамка. Я маля геть, а мамка таки до мене. Сказилась. А це з чорних, а чорні ті, коли здуріє, то мов сатана робиться. Утікати!.. Ге, куди там! Я повернулась і ляснула в неї зопалу з дробовика, мов у горобця. Ну, й зовсім натворила біди. Сатана була б роздерла, коли б я не вскочила в розколину межи скель. Я її по лапах, по морді прикладом, я й ще раз стрелила, але вже хтозна-куди... А вона ж думає, що дитинча за мною дереться... Я: "Гриньку! Гриньку!" Е, де там, далеко... Вперше на віку я перелякалась — смерть же... Смерть. Аж тут щось як не виломиться з кущів... Якийсь звір, бо на людину не схоже. Боже мій! Я думала — другий ведмідь. Волохате, чорне, очі як у скаженого, — і всторч на ведмедя!.. Я думала, він голіруч... А як ведмідь навалився на нього, я ще дужче перелякалась, скочила та давай відтягати. Коли ведмідь мертвий... Одвернула трохи — а під ним хлопець — і теж мертвий... Обідраний, худий, аж чорний, і з ножиком. Ніщо не поламане, руки, ноги, голова — цілі, а мертвий...

Ну, потім ми забрали всіх — ведмежа (само прийшло до мами), мамину шкуру і тебе. Зразу думали одходити там, на Зміїній, але батько глянули, послухали (а вони тямущі!). "Е, — кажуть, — пропаде тут: гарячка. Додому мерщій, додому, бо пропаде". А вдома є чим рятувати в них.

Цілу ніч їхали-летіли... А ти маячив та кричав усяку нісенітницю та кликав матір і Наталку свою. Батько послухають: "Це, — кажуть, — наш! Наш, — кажуть. — Бо говорить по-нашому". І по конях... Ну і все. Отже, тепер все знаєш...

— Тепер розумію...

— От. І ведмежа привезли... Тобі на забавку, — закінчила глузливо.

Посадила ведмежа на ліжко і швидко зібрала фотокартки.

— Стривай, — спинив Григорій. Він вибрав зісподу світлину з тигром і подав Наталці. — А це що таке?

— Як що? Це ми з к і ш к о ю, — промовила байдуже.

— А чого це ви з кішкою?

— Та піймали ж, та возили в Хабаровськ на базу здавати, там якісь диваки з газети та з кіна приходили здіймати. Апарат такий чудний...

Дійсно, тільки тепер Григорій звернув увагу, що світлина не така, як роблять звичайні фотографи, а оте, відоме всюди фотокіно.

— Як же це вам пощастило? І чого це ти тут? Дівчина зневажливо випнула спідню губу. Пішла, зняла зі стіни ще кілька світлин і подала. Тигри... На інших по одному, а на одній аж два. В клітках. І мисливці. На деяких і Наталка теж. То вона стоїть в гурті, то поправляє на нозі лижву, то заслонилась од сонця рукою... А ось сама, — насупила брови і дивиться насмішкувато. Мисливець!

— Як же це вам пощастило? Та й карток же ви наробили з нього!

— Як з нього?

— Та з кішки ж.

Дівчина насупилась точнісінько так, як на картці, зневажливо, і пальцем по картках недбало:

— Оце торік піймали. Це позаторік і оце... А це ще позаторік... А це давніш — це батько з Миколою та з дядьками. Микола — брат, що загинув... А оце — давні... Якби їх усіх познімав, що ще батько з дядьками та з дідом половили, то й ліпити ніде було б. Це ж тільки кішки, а рисів та росомах!.. І це не ми здіймали — ми собі здаємо на базу за умовою, — а це вже ті пани нас здіймають. Диво, бач! "Хохли" тигрів живцем ловлять! — перекривила уїдливо та зневажливо тих "панів", тих, що звуть Наталку з її родом "хохлами".

— І як же ви їх ловите? Стріляєте, а тоді вже?

— Навіщо? Стріляного нікому й дурно не треба, хіба що китайцям на мило. За битого база платить одну тисячу лиш, а за живого і щоб без найменшого ганжу — 12 — 15 тисяч карбованців, та все крамом. Ми з того й живем. То який же дурень його стрілятиме, — треба живцем.

— І ото ти ловила його живцем? Таку сатану?

— А ловила.

— Тенетами б то?

— Та ні ж, руками...

— Сама?

— Ні, вчотирьох — з батьком, з Грицьком та з Миколою.

— І як?

— Піймали, як бачиш...

Григорій ніяк не міг приховати свого здивування перед неймовірним, але ж, далебі, незаперечним фактом.

Отака-о дівчина і отакі-о діла! Що вона правду говорить, це без сумніву, але це не містилось у голові. Або ж тут кішки ці домашні, або тут люди незвичайні.

— Так як ви їх ловите?

— А от, може, поживеш тут, то побачиш. Може, батько візьмуть і тебе, то тоді я й подивлюся, який ти герой і чи не покличеш ти на поміч... — І по хвилині журно: — Торік брат загинув на такім ділі... Микола... Орел був.

— То навіщо ж ви їх чіпаєте, хай їм чорт?

— От... Ти, я бачу, таки герой. А як же ти думав?! І як же інакше?! Тут всюди однаково чигає смерть. Навіть на печі. То ж виходь перший. "Бог не без милості, козак не без щастя", — казав наш дідусь, а ми його онуки.

Ось вона, козача кров! І ось вона — найвищий вияв не тільки жінки, а й взагалі людини його крові. Така юна й квітуча — і така сувора, гартована і гонориста. Та він думав одне, милувався нею з дивним почуттям, а язик вимовляв інше, дражнив, либонь, як звик дражнити дівчат, та й охота погомоніти з цим дивом.

— А навіщо ж так важити життям? Ви б сіяли хліб, годували свиней, курчат. Адже сіють інші.

— А сіють... А сіяти — то не ризикувати хіба? Сіють, але з одного хліба не проживеш, тож і ті, що сіють, мусять ще й промишляти. Ми ж

хліба не сіємо зовсім, лише овес та гречку для коней. Хліб вродить чи ні, а звіра в нетрях повно, навіть "свиней та курчат". Ми так увесь вік промишляєм, бо так і вигідніше, та й цікавіше, та ще тепер. Але кішок оцих тільки ми ловимо. Та ще там одні. Інші бояться.

— Я думаю!..

Григорій дивився на дівчину і думав трохи не з острахом. пригадавши ведмедя: "Отак цюю красу звір розметає десь нагло..." Аж шкода було, а язик промовляв насмішкувато, як до малої:

— Десь тебе отака кішка з'їсть...

Дівчина, що до цього говорила щиро, враз насупилась, розгнівалась. Замкнула вуста і так глянула — стрельнула очима. Аж шпигнула наче. Чуйна збіса, як не знати що! Її образила ця мова, як до дитини, тон зверхності. Це-бо було горде створіння. Як той дикий кінь, що ладен забити на смерть того, хто посміє доторкнутись до нього рукою.

Насупилась. Але нічого не сказала, чємність для неї така ж вроджена риса, як і краса. Мовчки взяла ведмежа і зсадила додолу. Потім зібрала світлини, а збираючи, промовила по довгій павзі, незадоволена з себе, ніби з каяттям:

— Отак... Я сьогодні набалакалась, аж язик мені спух з незвички. Ніколи так багато не говорила...

— А чи не пора вже обідати? — почулось з другої половини хати.

— Пора! Пора, мамо!

І суворість дівчині мов вітром здмухнуло. Безтурботна, моторна схопила картки.

— Давно пора!.. Ой час і пора... Буде мене мати бити... Приспівуючи насмішкувато, розвішала картки на стіні і подалась на другу половину, до хатини.

По хвилі двері широко відчинились. Тримаючи перед собою табурет з наставленими тарілками і з незмінною червоною чарочкою, увійшла мати й поставила табурет перед ліжком.

— Їж на здоров'я, синку!

— Спасибі, мамо...

— Богу дякуватимеш. Видужуй лиш. Ось привезуть наші солі, та поїдете на промисел. На тій Україні такого не бува, як у нас.

Зраділе ведмежа, вхопившись зубами за пілку спідниці, сіпало її з радісним бурчанням. Ластилось, як мала дитина, і теж просило їсти.

Бабуся його любила і мизила, як дитину.

* * *

Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються з пишними тубільними саранками, — червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген скрізь по схилу до річки і аж у ліс і перегукуються пишними кольорами серед безлічі інших квітів в морі яскравої зелені, буйної і соковитої. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А з-за хати повиходили черемхи, — повтікали з тайги і стоять, як дівчата, запишались, заквітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку — десятків зо два вуликів.

Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти. Всюди квіти, на землі і вгорі. І всюди є діло для робочих, золотих працівничок, для цих

сонячних комах. І над річкою он цвітуть черемхи, видивляються в бистру воду, слухають, як бтгаькає вона по камінцях. Це там, унизу.

Перед хатою плай. Двір не двір — вибитий плай. Не обгороджений ніяким тином і без ніяких воріт. Бо тут усе це двір і все це господа — всі ці нетрі, що розіллялись навколо ген сизого високого пасма гір, яке обійшло здалеку хату дугою.

Стара, але дебела ще хата, рублена з доброго дерева, з різьбленим ґанком і такими ж наличниками коло вікон, крита ґонтом, стоїть на схилі сопки і дивиться всіма чотирма вікнами на річечку, що тече внизу, і далі — на синє бескеття Сіхоте-Аліня.

Праворуч — дебела комора з омшаником, повітка для коней, корівник, стіжок сіна, обгороджений латами, ще якісь будівлі. Ліворуч — город, теж обгороджений в одну лату. ще й глечик стирчить на ближнім стовпці. В городі картопля і соняшники, а просто над самою річечкою — якась комірчина: то лазня "по-чорному".

Оце і вся господа. І вона одна тут на великому просторі. До найближчого селища, що зветься Копитонівка і складається з кількох таких хат, понад 50 кілометрів. Григорій це вже знав, і це його тішило: небезпека від людей була тут найменша. А ці люди, що в них він жив, навіть охороняли його.

Дома тепер були він, мати й Наталка. А батько з Грицьком як поїхали, то ось уже два тижні їздять.

Як сподівалась мати, вони мали прибути ще вчора, а як учора не було, — то, значить, сьогодні. Чекаючи їх, Григорій нікуди не ходив уже, а сидів з самого ранку на призьбі і виглядав. І хвилювався. Так, хвилювався, — як то вони поставляться до нього? Може, вже не так, як перше, коли він був хворий? Знічев'я бавився з ведмежам, спостерігав навколишній світ.

От зараз його увагою заволодів праник, підкидуваний засмаглою дівочою рукою там, над річкою; він то підлітав, то падав — ляпотів по кладці завзято та лунко. І бігли луни нетрями, ударялись об бескеття і озивались — ляпотіли на кілька голосів... І виходило — ніби перепел бив десь у пшеницях на зорі. Чудно.

То Наталка прала на річці. Запнута кулинкою, орудувала на сонці над водою, як вправний спортсмен на вранішній руханці. Воркотіла якоїсь пісні, полоскала її в воді і прибивала праником до кладки. Періщила з усієї сили.

Дивна вона, ця дівчина Наталка. Григорій чомусь тепер навіть боявся її, боявся при зустрічах дивитися їй в обличчя. Вона ніби сердилася, коли він на неї витріщав очі. Не знав тепер, як до неї приступитись, як з нею поводитись. І почувався, як хлоп'як. Смішно, але ж так. Сказати б, недоторканна панна? Ні! Дурна? Ні! Горда? Ні-ні! Вона навіть не розуміла, яка вона чарівна, безперечно, не розуміла. А от така, як ота рослина дивна, що ти її торкнеш рукою, а вона аж повернеться і напустить тонюсіньких колючок у руку. І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови. Так, як та дика коза, що боїться, щоб її не впіймали, і не дається навіть підступити. А може, в неї така відраза до нього?

Тож найліпше зовсім не звертати уваги. Нехай собі пере. Їй-бо, ото вона періщить праником так люто, бо думає, що б'є по чиїхось, може, й по його, нескромних очах, на неї витріщених. Нехай собі пере. І нехай підпадьомкає праник. Чи то, може, не праник підпадьомкає, а то в його серці щось тьохкає, на тую дикунку дивлячись? Засміявшись з цієї химерної думки, Григорій силоміць відвертає увагу від праника, затисненого в гнучкій дівочій руці. Ген за річкою на галявину вийшли табунцем дикі кози. Так, дикі кози. П'ятірко їх. Стали, збились докупи і, піднісши високо голови, слухають: де воно і що воно ляпотить? Потім зірвались з місця і пішли вистрибом, черідкою по високих травах,

мелькаючи білими плямами на крижах. Зникли в лісі. Так ніби їх і не було.

— Ти б пішов погуляв де, синку, а то, мо', спочив би ліг. Не бійсь, нудьгуєш?

Це мати. Вона вже вдесяте, либонь, виходить на ґанок глянути туди, за річку, за зелене море галявини, куди простяглась стежка, — чи не їдуть? Вона порається біля печі і так виходить з підкасаними рукавами.

Заслонившись рукою від сонця, мати аж перехиляється через лонку і вже турбується. "Довго щось. Чи не трапилось чого?"

— Наталко-о!..

— Чого-о? — озвалась дівчина в тон.

— А йди-но сюди.

— Кажіть, я й так чую... Ось доперу...

— Як ти думаєш, що з нашими?

Дівчина протягла, кепкуючи:

— Ну-у... А що з нашими? Їдуть десь.

— Бозна... Таке ж .тепер настало, Господи прости!

— Їдуть, їдуть, мамо! — це Наталка весело, жартівливо, упевнено, ще й трішки кепкуючи з матері. — А не ідуть, то пішки йдуть, а коні за поводи ведуть, от і припізнились...

І сміялась безжурно. І почала лупити по тім сміху праником. Мати й собі засміялась.

— От така бач!.. Сказано — нове насіння. Ще й кепкує з дурної матері... Тільки й розради моєї, синку, — мати зійшла з ґанку і сіла поруч Григорія на призьбі. Либонь, уже скінчила поратись по господі і тепер має час. Поправивши очіпок, поклала натруджені руки на коліна і втопила очі в море зелені на долині, що її звуть "паддю", туди, де втекла стежечка.

— Ну, будемо виглядати, — промовила з доброю усмішкою.

У неї така ж усмішка, як і в дочки. Яка вона була, як була молодою? Авжеж, мабуть, така, як Наталка. Атож. Недарма-бо в такім краю, забившись на кінець світу, та після всіх злигоднів, в тяжкому змаганні з цією дикою природою так збереглась, їй понад п'ятдесят років, а вона виглядає ще молодо й бадьоро. І голос у неї такий, як у дочки, тільки не такий гострий, якийсь тепліший, ближчий. Такий, як у всіх матерів там, за двадцять тисяч кілометрів звідси. Але не київський. Григорій міг посперечатись з ким завгодно, що вона полтавка з кореня, — м'яко вимовляла "л", як усі жінки на Полтавщині, щось середнє між "л" і "ль". Це така мила йому, зворушлива особливість мови полтавських жінок. Йому кортіло спитати, чи її мати або бабуся не з Зінькова часом або чи не з Лубен. А мати тим часом дивилась за падь, посміхаючись ще й досі з доччиного жарту, з потіхи, з упевненості.

— Хороші в мене діти, синку...

А в голосі стільки гордості материнської...

— Я весь час дякую Богові за те, що послав мені таку втіху. І в кого вони вдалися? Ні тучі, ні грому не бояться. От хоч би й ця, — посміхнулась, кажучи про Наталку, — і в кого тільки вдалася? Їй би на коні, та на полозках, та з гвинтівкою, та з собаками... І пре туди, куди й

чоловік не насмілиться. Ніч, північ, чи мороз лютий, чи злива страхітна, — байдуже. Звели їй до відьми в зуби полізти — і полізе, їй би треба хлопцем родитись (знов засміялась). Аби тільки дав Бог здоров'я та щастя, а то... Це-бо страшний край, і страшне тут життя, як подумаєш. Ось був ще в мене син (посмутніла і тихенько зітхнула), Миколою звали... Царство йому небесне... Якби ти його був побачив, — що то за сокіл був! Грицько от здоровий та красний, а то ще міцніший і кращий був. А сили було — як у діда покійного, у старого Сірка колись: підкову розгинав руками граючись. І привітний, і безжурний, як оця ось... Він її вибавив і всього навчив, мабуть, і сміливості тієї.. Було, споряджаються на промисел, — я про нього турбуюся — і се, і те, і бережи себе, і будь обачний. А він сміється, було, та заспокоює: "Я вам, мамо, ведмедя живого на мотузку приведу..." І він ось їй то ведмежата, то рисята живі приносив. І велось йому добре. Сміливий та щасливий був. А от спіткало лихо. Подумаю — скрізь люди мруть, скрізь на людей чигає лихо, і на печі від долі не втечеш. Та материне серце таке вже... Твоя ж мати за тобою теж, мабуть, не абияк журиться... — Помовчала, а тоді знов: — Не журися, синку. Вір у своє щастя! А воно в тебе є. О, я хоч і стара, й дурна, але дещо знаю. У сміливих щастя завжди є.

Григорієві хотілось враз по-дитячому обійнятії її і поцілувати, так, як це, напевно, зробила б Наталка. І він ледве утримався від цього. А стара з непідробним, глибоким переконанням казала далі.

— В сміливих щастя завжди є!.. От хоч би й ми. Приїхали сюди... Боже! Яка страшна і дика пуща була! І нудьга смертельна. І лихо скрізь навколо, і злигодні, і смерть... Чужа чужина... А бач, оббулися... І дивись — зажили ж як потім! І пущі здолали, і край скорили, ще й залюднили. І звикли, полюбили. А нові діти народились — це вже їхня батьківщина тута, — то такі, ніби Бог знав, де їм доведеться жити, та й вдачу їм дав таку, як треба...

Григорій слухав з великою увагою, а як стара примовкла, спитав:

— Так ви пливли кругом світу?

— А пливли ж. З Одеси сіли... В якому пак? Ага, в 1887 році, навесні... Скільки тієї води. Боже! І скільки тих країв та людей різних! Але я тобі негодна про все розповісти. То нехай дід колись. Він хоч і не говіркий, та іноді й на нього находить балакучка. Тоді вже тільки слухай. Він-бо старший за мене і тоді вже парубійком був, то й усе пам'ятає добре. Він тебе тут дечого навчить, а то, мабуть, ти вже занудився?

— Ні... Тут усе нове для мене і... чудне.

— Чудне?

— Так. Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу — і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола — вигляд сибірський або поліщуцький.

Мати засміялась:

— А так. Я сама, синку, довго не могла звикнути, не по-нашому це. Але ж це ми тільки тут так. А як жили в селі... Тепер це містечко, Києвом зветься... Так там, та й у всіх наших селах тутешніх, хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а "хохли" хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А не раз і кращі, бо на дощанім помості і криті здебільша цинковою бляхою. Колись, до революції, здорово жили тут наші люди. Довго борюкались із злиднями, але ж потім і жили добре. Тут край працю любить та й винагороджує її щедро. Тут рай був, а не край, як для робочого. І ліс, і золото, і риба, і земля хліб родить, і ягода всяка, і все — бери тільки. Лишень треба рук. А народ наш робочий. То ми й жили-колись! Ге, побачив би ти! І не в такій хаті. Ця хата була збудована для промислу. Мисливці наші виходили сюди на осінь та на зиму і тут отаборювались. І ми жили добре... А сім'я у нашого діда була велика... Ти такої не бачив! Понад п'ятдесят чоловіка сімейка! Синів сім мав, женив — не відділяв. Дочок заміж віддавав — на сторону не відпускав, зятів у прийми брав. Двір у нього був — не двір, "економія". Нас,

невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім, та малих у кожного! Разом — ціла зграя, і які хочеш завбільшки, такі й є. Чоловіків та парубків — громада. Сірків куток — то ціле село. Весело жилося. Коней мав старий Сірко — він їм ліку не знав, і корів, і свиней... Та, Боже мій!.. Пасіка була вуликів з двісті... Трудилися щиро, то й мали. І те сказати — було що робити і де заробляти: хліб сіяли, промишляли звірину, ходили з хурами в Маньчжурію і в Китай, копали золото, ловили рибу, брали ягоди та кедрові горіхи, ловили звіря живцем, "пантували"... Ми хліба сірого, синку, не їли! І коли навіть недорід тут був, то ми мали борошно заграничне, японське або американське, і риж з Китаю, як золото, і крам різний... А які рушниці та всіляке начиння наші хлопці добували!.. Жили ми тут ліпше, як дома. Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. Тут, де не поїдеш, — то з Києва виїдеш, а в Чернігівку приїдеш, з Чернігівки виїдеш — в Полтавку приїдеш, в Катерино-Славку, в Переяславку... По всім Уссурі і по всьому Амуру, як дома... Але це там, де все люди наші осіли понад річками, де можна сіяти хліб. Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І настало таке, що люди за голови хапаються. Прийшла совєтська власть і все перевернула.

Перевелись люди, і звелось життя нінащо... Вже немає Сіркової держави, гай-гай... А ми плюнули на все та й перебрались сюди, щоб і не чути, і не бачити, та щоб по-своєму таки віку доживати. Це далеко. Сюди й ворон не часто залітай. По-тутешньому, то воно близько, якихось п'ятсот верстов... Але людей тут мало, і власть не так чіпляється. А раніш, як Сірко з синами почав тут промишляти, то людей тут було ще менше. Де-не-де були тільки оті косоокі, манзи та гольди, чи як їх... Та їх зовсім було мало. Отак, як гори перейдеш, — ото бачиш — синіє, Хехцир зветься, — то буде Хабаровськ. Як ми приїхали, то там, казав дід, була тільки халабуда, а тепер великий город. А як отак перейдеш гори, на Терней вийдеш або на Ольгу, бухти такі, одна й друга. Там море. Там ми вперше на цю землю стали і до Уссурі крізь нетрі пробивались. А як отак

підеш кряжами та сопками — то місяць ітимеш, а з лісу не вийдеш. Нетрі, та ріки, та гори, та марі... Оце вже років з десять, як оселились ми тут зовсім. Оця річечка зветься Підхоронок і впадає в річку Хор, а той в Амур... Отам з гір починаються і течуть річки в усіх напрямках — Бікин, Іман, Мухень і ще якісь, я вже й позабувала.

Григорій слухав лагідну, спокійну мову цієї жінки, цієї матері, і було йому дивно приємно. Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така. Розборкана — он яка. Скільки тієї мужності простої, скільки тієї певності, може, неусвідомленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордості волелюбної, природної, як оті могутні кряжі гір!

Тому в неї і Наталка така дика та горда.

— А за Україною ви й не скучаєте? Та ви її й не пам'ятаєте, мабуть?

— Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут-то зросла, тут віддалась, тут діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже несила відірватись. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі, тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них, та барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений — якось нові переселенці подарували, — і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напосядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий, — далебі, журба бере, так би й полетіла туди...

Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вишневі повирубувані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає. А мати снувала думку далі:

— Отак, синку. Ти ще повернешся туди, дитино. Ти тут не маєш коріння. Та й не матимеш його тут... І час не той, і ти не такий.

Григорій дивувався, чого в них таке ставлення до нього. Він же їм нічого не говорив, вони про нього нічого не знають, лиш бачать, що не місцевий. Дивно було йому і з того, що його не розпитують, хто він і як у нетрі забився. Адже він міг бути якийсь злодюга, пройда. Правда, він щось говорив, хворіючи, але хіба тому можна вірити? Проте з їхнього співчуття до нього було знати, що вони про щось догадуються. Але з природної делікатності, як це часто трапляється у простих людей, не розпитують... Це його зворушувало, і за це він був вдячний їм.

Сонечко викотилось на обідній пруг і поливало гарячим приском землю. Було щонайменше 35 ступнів спеки. Мати похопилась: пора обідати.

— Не дочекаємось ми їх сьогодні! Коли б хоч усе було гаразд.

— Їдуть, мамо! Їдуть, — раптом зааляpмувала Наталка дзвінко й радісно.

Мати приклала руку до очей і стала дивитись на стежку... Григорій аж схопився. Захвилювався. Вп'явся молодим зором геть за падь, на стежку. Але там було порожньо. Де вона їх бачить? Де їдуть? Так само марно напружувала зір мати.

— Чи ти не тю? Де ти бачиш? Хто їде?

— Та наші ж їдуть, мамо! Допоможіть-но розвішати шмаття швиденько.

— Та де ти їх бачиш?

Наталка сміялася, ідучи з оберемком білля і кладучи його на колоду під черемхами:

— Ще й не бачила, а вже знаю.

— Не дурій, дочко. І таке-е... Як це ти й не бачила, а вже знаєш?

— А от поживете в лісі з моє, то навчитесь... — І зареготалась: — Ой, мамо, я думала не про те! А мати:

— Чи ти не тю?! Оттакої! Мати вік звікувала в лісі і вже умре скоро в лісі ж таки, а вона: "Поживете з моє"...

А Наталка регочеться.

— Та я, мамо, не про те... Ні, їй-бо, їдуть. А хочеться знати, звідки взнала? Сорока на хвості принесла... Заливай брехав, да-а-ле-ко, і моє вухо й почуло. І тільки. За годину. За годину, а найбільше за дві вони будуть тут...

І ніби на потвердження її слів далеко на стежці, що перевалювала аж ген через голу, осяяну сонцем сопку, виметнулась манюнька комашинка... Собака! За нею друга, третя. Пробігли трохи вперед, а потім окрутнулись і, граючи, подались назад за сопку.

Григорій дивувався. Яке треба мати вухо, щоб за дві години ходу почути крізь нетрі собачий гавкіт, та ще й упізнати, що то Заливай, а не інший який. Вража дівчина, вона таки має підставу кепкувати.

Мати махнула рукою, засміявшись, і пішла швиденько до хати.

— Мені ніколи, дочко. Нехай он Грицько допоможе.

— Ну, то видайте йому вірьовку. Але ж як він увірветься та й уб'ється з черемхи? — Але це вже без сміху, а насупивши брови.

Григорій пішов у сіни, взяв довжелезну вірьовку, скручену у грубий сувій і, розв'язавши кінець, підійшов до товстої й високої черемхи.

— Високо тобі? — спитав.

— За вершечок.

Григорій прив'язав кінець не за вершок, а все-таки повище, для чого підтягся на руках од гілки до гілки. Потім узяв другий кінець і озирнувся, де прив'язати.

— Куди тобі? — спитав.

— За он ту сопку, — кивнула, не глядячи, у бік синіх гір.

Григорій потяг вірьовку до комори. "Вража дівчина!" Вірьовка була трохи покоротка, він її так потяг спересердя, що вона перервалась посередині.

— Ну... Таку вірьовку — і порвав... От іще! — І не знати, чи то вона глузувала, чи здивувалась. Бо вірьовка таки була ніби ж дебела. А далі вже глузливо: — Це ж ти ще не обідав!.. А що буде, як пообідаєш...

Григорій, зніяковівши, зв'язав вірьовку посередині, прив'язав до хлівця і, не оглядаючись, пішов собі.

— Куди ж ти тікаєш? Тобі мати наказала допомагати та й слухати старших. А проте, йди ліпше, я сама, а то ще порвеш що.

Григорій пішов до річки, зібрав на оберемок все шмаття, поскручуване в джути, і, боячись, щоб не впало що, приніс і поклав усе на колоду. Наталка навіть не глянула на нього. Байдуже собі і моторно розвішувала все на вірьовці, на гіллі, на латах. Григорій подивився на неї скоса, посміхнувся і пішов собі до річки на брід...

По якімсь часі загавкали радісно собаки, женучи вистрибом через воду. Налетіли з шаленим гавкотом на Наталку і мало не збили її з ніг.

Двір виповнився галасом, дівочим сміхом, криком на подурілих собак. А вони як шалені закрутили дівчину, стрибали вище голови, намагаючись лизнути її в самі губи. А особливо той красень Заливай, якутський пес...

— Мамо, покличте ж їх, абощо, а то усе моє прання перепсують.

А собаки вже забачили Григорія коло води. Вони його зразу проминули були, а тепер, люто ревучи, вихором накинулись на чужого. Коли б не Наталка, то вони б його з'їли, мабуть. А так — зупинились, погарчали і кинулись знову до дівчини. А дівчина сміялась, гомоніла до собак:

— Не чіпайте його, бо руками вас порозриває... А на стежці вже цокали підводи. Йшли черідкою коні, тяжко нав'ючені. П'ятеро коней.

Попереду дід. Не дід, а вусатий дідуган, дебелий, високий, червоновидий, волохаті груди випинаються з білої пазухи. На ногах ічаги, на голові пропотілий кашкет, ватяні штани на нім, дарма що така спека, при боці мисливський ніж, а коло сідла в переднього коня приторочена гвинтівка.

Позаду Грицько. Високий, як батько, дебелий красень. Молодий — років 25. На ньому військовий, старенький френч. На ногах ічаги, на голові набакир кепка, а з-під неї буйний чуб кучерявиться. При боці — ніж, а за плечем новенький дробовик.

Обоє забачили Григорія, посміхаються. — Ого, синку! Брикаємо вже? — зрадів старий Сірко, бредучи через воду навпрост. — А ми тобі гостинця доп'яли!

І, перейшовши воду, старий став, широко розставив обійми. Григорія ніби невидимою силою підштовхнуло, як малого, але він витримав.

Урочисто обнялись, як батько з сином, за старим звичаєм і поцілувались.

Грицько просто подав кріпку руку. Привітно посміхався. Обидва вони були однакові зростом, і однакові віком, і однакові вродою, як близнята. Два Грицьки. Аж Наталка замерехтіла очима, глядючи на них.

— Два ведмеді! Ось гляньте, мамо. Та мати вже бачила й так: вийшла швиденько з хати назустріч.

— Подивимось, який ти стрілець, синку!.. На ось, це тобі, — і дід подав гостинець.

В руках у Григорія була новенька трилінійна гвинтівка.

А вже як розв'ючували коней гуртом, старий Сірко додав:

— І коня матимеш, синку... Оцього ось, гнідого...

— Ану лиш, стара, — обідати!

Та в "старої" вже все було готове.

Розділ п'ятий

"П'ЯТНУВАННЯ"

Другого дня зранку чистили зброю. Весело лаштувалися в далеку дорогу, на промисел, виконуючи Сірків наказ: "Як на промисел рушати, то найперше — треба зброю в порядку мати".

Тож не в жарт готувалися до поважного діла, як на війну йдучи. Посідали на призьбі напроти сонечка, порозкладали причандалля перед собою на траві — і закипіла робота.

Кожен чистив свою. Наталка вінчестера. Старий Сірко теж вінчестера. Гриць свою "японку". А Григорій — трилінійку. Гвинтівка була новесенька, але Григорій розібрав її до шрубика. Хотів перевірити, чи все в ній в порядку та й для вправи — чи не забув, як те все робиться.

Старий Сірко поглядав якийсь час збоку пильно — чи в добрі руки потрапила іграшка, а потім посміхнувся задоволено і почав розповідати межи ділом, як то він тую "іграшку" дістав.

— Ти, синку, не думай, що то так собі. Ти знаєш, що то за гвинтівка?

— Ну ж?..

— То від самого, можна сказати, найбільшого генерала — від самого Блюхера гвинтівка. Еге ж...

І розповів дід про те, як вони підписували оце контракт з ОКДВА на м'ясо оленяче, вепряче тощо. Як він зустрівся з Блюхером і як той Блюхер, що з ним вони зналися ще від громадянської війни, відтоді, як

били разом всю білу контрреволюцію та "япошків", — отже той Блюхер, зрадівши несподіваній зустрічі з старим ветераном революції, подарував йому — ветеранові тобто — оцю гвинтівку. Звелів якомусь великому начальникові принести її зі склепу на "гостинець від нього ветеранові революції та й знаменитому мисливцеві на цілий СССР!"

А, передаючії власноручно та урочисто гостинець, ще пак і рече:

"Візьми! Та не підкачай. Даю в надійні руки цю геройську зброю".

Дід заскалив око і враз весело зареготався чомусь. А по якімсь часі мовчанки закінчив:

— Вгадав, вражої мами!.. Хороший він чоловік, їй-бо. Свій чоловік той Блюхер.

Он як. Григорій не втерпів, щоб і собі не засміятись, але з іншої причини. А може, й з тої самої, що й дід. Власне, засміявся при думці: "Як часто само життя створює каламбури, такі, яких і не вигадаєш!.. Дійсно, гвинтівка це не проста і дійсно потрапила в надійні руки. Чи справдить же він надії..."

Він підіймав її вгору і дивився крізь люфу на сонце, дивився на блискучу спіраль всередині, офарблену в спектральні кольори. Клав на руку — чи добре збалянсована. Бавився, як іграшкою.

Наталка поглядала скоса, закопиливши скептично губу. "Хіба так з рушницею поводяться? Чого він заглядає в неї, як сорока в кістку?" Сама вона орудувала з вінчестером, мов досвідчений вояк, — швидко розібрала до дрібничок, вправно все перевірила та вичистила, змазала... І вже збирала докупи.

Григорій перевірив гвинтівку і дійшов висновку, що має добру рушницю. Добру тим, що була вона старого випуску, точно і чисто

зроблена і не була ще в ділі. От тільки не пристріляна ним. Але то ще буде час. А тим часом... Охота була побавити Наталку, — бач як задрала губу насмішкувато. Він возькався з закривкою і "ніяк не міг дати їй ради". І так її тикав, і сюди завертав, — а вона все розпадалася, не трималася купи... Аж-но Наталка почервоніла, далебі від сорому за нього.

Та старого не проведеш, — ворушив усміхнене вусом, мовляв: "Дурій, дурій! Не бачу я..." Проте не втерпів і запитав:

— А чи ти ж стріляв коли, чи вмієш? Га?.. Чи вмієш?..

Григорій почухав голову:

— Не пробував. Може, й умію... Не святі ж горшки ліплять...

— І то правда.

Прочистили і позбирали. Погримали трішки закривками. Потім перевірили набійниці, понабивали їх — кожен до своєї рушниці — боєвими патронами повні. Набійниці були добре приладовані проти дощу й роси, та й до щедрого полювання, — насаджувані на ремінь по чотири й по п'ять, вони вміщали велику кількість набоїв.

А як все вже було пороблено і прилаштовано до вимаршу хоч зараз, старий Сірко подивився з-під долоні через падь та:

— А катни-но, Грицю, он туди... — махнув рукою ген на той бік під синю сопку: — Та візьми крейду... Крейду не забудь!..

Гриць вже знав, про що йде. Метнувся до комори, а тоді скочив на буланого і подався через падь, туди, де ген під синьою сопкою, зіходячи на неї по сонячній галявині, стояли рядком старі високі кедри. Туди було

щонайменше 600 метрів. Там зіскочив з коня і став щось ворожити... По якімсь часі веселий примчав назад.

— Поп'ятнуємо трохи, — пояснив Григорієві. — Не знаєш, що то таке? То наші стрілецькі вправи. В "п'ятно" стріляти, значить. В пляму. Попробуємо, а то, може, позабували.

— Е-е.. — згадав щось старий. — Бач, а ще одно провірити! — Пішов до хати і виніс щось в новенькім чохлі.

Подав Григорієві:

— А глянь-но, синку, це Наталчине, але чи то щось путнє?..

В чохлі був цейсівський, семикратний, військовий бінокль. Григорій витяг його. "І не вражий тобі дід! То ж не бінокля він хоче провірити". Оглянув. Покрутив. Подивився за падь: на кедрах було крейдою понамальовувано звірячі голови... Правий бік бінокля темнив.

— Добрий бінокль! Лише одна лінза попсована.

— А що то таке "лінза"? — це дід.

— Та оце ж скло. Ось подряпане, бачите?..

— Отож така в нього господиня... Тут Наталка відібрала бінокля:

— Таке-е... Це зовсім добрий бінокль. Крутять...

— Авжеж. Тим-то ти ним так добре й орудуєш. — Це Гриць. А дід:

— А глянь же та й скажи, що то там понамальовувано. Щось біліє, а не розберу.

Наталка приклала бінокля до очей, довго ворожила з ним зосереджено. Знизувала плечима. А далі відняла його і глянула пильно так та:

— Тю! Та там роги понамальовувано! Оленячі голови!..

Всі зареготалися, і сама Наталка теж. А Гриць по-батьківському:

— Бідна дитино! Аж упріла, видивляючись в ту мороку.

— Коли ж він неправильний...

— Я ж кажу... Давай лиш сюди, бо ти своїми очима тільки струмент портиш. — Дід відібрав бінокля і передав Григорієві. — А тепер заряджати. Ні, стривайте! Ти, синку, будеш дивитися, як ми будем мазати. А як щось цікаве вглядиш, — скажеш... Так ото біліють, значить, оленячі голови? Добре. По сезону...

— Ложись! — скомандував враз по-військовому. Всі брикнули посеред двору на траві рядочком. І дід теж. Зліва крайня — Наталка. Потім Гриць. Потім дід. А потім Григорій. Собаки теж полягали рядочком збоку, новисолоплювавши язики і нашорошивши вуха, — дивилися на людей, очікуючії.

— Заряджай! Стріляти по п'ять разів лише. Права оленяча голова — Наталчина. Потім — Грицева і так за порядком.

— Стріляємо всі разом чи по черзі? — поцікавився Гриць.

— По черзі. Перша Наталка. Та не хапайтеся, вражої мами... Не псуйте куль.

— Авжеж, — вставила Наталка в тон. — Заб'ємо кедрину — кандьор буде. Починаю!.. — і глянувши скоса на Григорія, що пильно націлився з бінокля по мішені, раз по раз вистрілила п'ять разів. Швидко.

— Тю-у!.. — зробив Гриць при кінці, імітуючи свист кулі. Собаки схопилися і кинулися вперед, але Наталка вклала їх назад криком. Вони лежали, дрижачи від нетерплячки. А Гриць:

— Пішли по молоко! Всі! От мазилка... Об'являю себе ударником і йду по сметану. Пішов!..

І так само раз по раз одстріляв своє. З тією ж швидкістю. Григорій дивився пильно в бінокль, але нічого не міг зауважити, лише після останнього пострілу щось бризнуло збоку на ялиці.

— Одбив, Грицю!

— Що?

— Гілку.

— Неправда, то ріг одлетів. Старий хитав головою:

— Що ви робите, дітки! Таж по тім боці сопки так ваші кулі свистять, що там порозбігалося все живе й мертве.

А стара Сірчиха вийшла на ґанок і стояла, підперши рукою підборіддя:

— Мати Божа!.. Подуріли!.. І що вони виробляють?!

Як на війні, прости, Господи...

Після Гриця стріляв старий Сірко. Він дс5ре вмостився і, не кваплячись, випустив своїх п'ять куль, після кожної примовляючи: "Пішла, мила!"

Наталка, що пильно дивилась, як стріляв батько. вкінці серйозно зауважила:

— Таке-е. Спортили ви дерево, тату! Воно б ще росло.

— Смійся, смійся. А воно, може, й не спортив, дочко.

Останній стріляв Григорій. До правди, — він хвилювався. Бував він на різних стрільбищах і не був новаком в стрілецькім ділі, на всякій зброї мисливській і немисливській, як кажуть, зуби з'їв. Мав навіть колись ворошиловські значки і на всяких змаганнях стрілецьких пописувався знаменито. Але тут, на цім іспиті, на цім виїмковім змаганні, хвилювався. І рушниця нова, не вивірена, і іспит складати треба незвичайний, змагатися з стрільцями, яких, далебі, ще не зустрічав у житті.

Коли б йому хтось колись запропонував змагатися з дівчиною в стрілецтві, — він посміявся б і взяв би те за злий жарт. Але тут бачив, що може бути побитий, і то саме дівчиною. "А що як гвинтівка "мотає" або забирає вбік?" Аж піт йому на долонях виступив. Ну ж ну...

Поставив рамку на "600". Прицілився пробно. Раз...

Вдруге...

Наталка серйозно: "От, бач, як треба..." Це, власне, і врятувало справу, наладувавши враз його, як тугий лук.

Раз по раз він вистрілив п'ять разів. Так же швидко, як перед тим Наталка і Гриць.

За останнім пострілом всі враз схопились — стрільці й собаки — і подалися стрімголов через падь. Старий Сірко ледве поспівав верхи. Наталка летіла попереду, перестрибуючи пеньки й колоди, як та дика коза. Спершу вона була за Грицем, але обдурила:

— Грицю-у! Постривай, щось скажу! Гриць загаявся, і Наталка зі сміхом пролетіла мимо, а за нею Заливай, голосно гавкаючи.

— А тепер доганяй, ха-ха-ха!.. Не будь дурний! Старий Сірко тюпав верхи на буланому:

— Бісової віри... Ну-ну, чисто тобі гурани! — І сміявся задоволене. То є плем'я Сіркове!

Наталка була вже біля кедрів. Перша. Обдивилася всіх "оленів", намальованих на товстих кедрах, і стояла, надувши губи та длубаючи пальцем в батьковій мішені.

— Я ж казала, тату, що ви спортили дерево. Гляньте... В оленячій голові було п'ять дірок, одна біля одної майже.

В Наталчиній мішені — чотири кулі лягли кункою посередині. П'ята ген вгорі влучила в ріг.

— Все-таки не пропала, — потішав батько. — І ріг на щось здасться... Добре... Добре... А Гриць:

— Та то я його неправильно прималював. Ця куля пішла геть!

В Грицевій мішені п'ятої кулі взагалі не було, лише чотири продірявили голову в різних місцях.

— Добре. Добре, — бубонів старий Сірко. — Казав, — не спішіть, бісової віри. Пропала куля.

Григорій здалеку поглядав на свою мішеню, і йому душа втекла в п'яти. Жодної дірочки в мішені. Підійшли.

— Ого-го! — ляпнув Гриць рукою по плечах Григорія. — От це да, так да!

В оленячій голові не було жодної дірочки. Зате над головою, півліктя вище, ніби хто жменею ткнув, — п'ять куль.

— То да! — похвалив старий Сірко. — Я ж так і знав... лягли купкою. А з другого боку розвернуло стовбур геть-чисто, повиривавши шматки.

— От хто справді спортив дерево!

— Знаменита гвинтівочка, знаменита! Ач, як довбе!.. Спасибі Блюхерові! — тішився старий Сірко. — Знающий стрілець. Добрий з тебе цілок, синку! Що трохи вище взяло — то нічого, то рушниця забирає трішки вгору. Робитимеш поправку. Рушниця, як дівка, — треба до неї приноровитися. Призвичаїшся та як отак кластимеш кулі — ніщо від тебе не втече. Я вже бачу. А гвинтівочка — дай Бог здоровля тому Блюхерові.

Назад так само наввипередки. Але тепер організовано. Спершу вишикувалися в ряд і попросили старого бути за суддю. "Добре!" Сірко об'їхав конем навколо змагунів, важно оглянув їх, а тоді став збоку, як генерал на параді; підняв руку і подав команду по-військовому:

— Біго-о-м... Марш! — і махнув рукою.

Змагуни зірвалися і пішли навзаводи. А за ними собаки...

Тепер Наталці не треба було вдаватися до хитрощів, — вона летіла тріумфально попереду. Григорій, що "теж колись був бігуном", даремно намагався перегнати.

Ні таки, вона бігає, як коза.

А мати спостерігала все те з віконечка і сміялась:

— Подуріли!.. Зовсім подуріли разом з дідом. — Старій було весело дивитись на тих, що "подуріли" та й стрибали по паді, як гурани. — Що то є молодість! — І милувалась та тішилась з дочки, що вийшла переможцею.

На тому змагання — ця своєрідна Сіркова олімпіяда — не скінчилась. Повернувшись, стрільці почали виробляти ще різні стрілецькі "коники". На те благословив сам Сірко сентенцією, мовляв: "Гулять так гулять! Стрілець мусить стріляти. А начиння, хвала Богові, у Сірка ніколи не бракувало, — того й рід вийшов стрілецький. Анум лиш, наробім ще шелесту!.."

І вони наробили ще шелесту.

Показували по черзі тріки, розваги для.

Гриць стріляв гільзу, покладену на стовпець, — на 50 кроків стріляв її в денце з бойового. Після пострілу гільза цвірінчала десь.

Григорій, стрельнувши для проби кілька разів у стовпчик і звіривши остаточно рушницю, стріляв у підкинену бляшану банку від пороху, набиту піском.

Та найцікавіший нумер демонструвала Наталка. Вона "сікла локшину", так називають мисливці цю оригінальну і трудну вправу.

Встромила свій мисливський ніж в пень лезом до себе. Підсунула пень до товстої підвалини коло комори. А тоді принесла з хати бердану, що стріляла кулями без оболонки, і, одмірявши 50 кроків, стріляла лежачи в лезо ножа. Вистрілила десять разів...

Обабіч ножа в підвалині було по 8 половинок куль. Вони глибоко повлітали в дубову підвалину.

Це і називалось на мисливській мові "сікти локшину". Лише дві кулі вгрузлії ціляком зліва.

Старий Сірко спостерігав, спостерігав все те та й собі не витримав. Став показувати, "як він колись стріляв, як був молодим". Він вийняв з кишені кілька мідяних грошин по три та по п'ять копійок і звелів Грицеві кидати їх по одній вгору... Згадав, як вони колись бавились (мисливці цебто) замолоду. Було, поз'їздяться на базу у Владивостоці здавати панти, та й давай дуріти, — накуплять горілки, боєначиння на цілий рік, повиводять зід місто на сопку і там влаштують стрільбище, — стріляють по грошах в лет на могорич. Ось так...

Гриць кидав угору п'ятака, а старий Сірко бистро ловив його на мушку. Після пострілу п'ятак щезав. Лише чути було, як він десь сюрчав після зудару з кулею.

То було весело. Регіт стояв на подвір'ї, коди старив Сірко після кожного пострілу примовляв зітхаючи:

— Ось так колись і я стріляв, як був молодим.

Ось так Сірки бавились собі знічев'я. Ні, відбували муштру навесело перед тим, як вирушити на довгий час в тайгу, в далеку дорогу, на суворий і тяжкий промисел.

П'ятнували.

На те, мовляв, старий Сірко, щоб око було метке, а рука тверда, а рушниця щоб була вірная.

Розділ шостий

В ПРАЛІСАХ СІХОТЕ-АЛІНЯ

На марші

День лишень перепочили коні, і старий Сірко загадав збиратися в дорогу. На промисел, на пантування. Сам він тільки погейкував та загадував, а все робилось якось само собою. Мати з Наталкою наготовляли всього, чого треба було. Збирали й пакували в мішки, торбинки і торбиночки — борошно, свічки, оселедці, хліб свіжий, цукор, кирпичний чай. Наливали в боклажки та в сулії олію, спирт, гас, мед... Клали, де треба, сірники, кресало, голки, нитки... Мати все приказувала Наталці:

— Ти ж дивись — те буде там, а те там...

— Добре, добре, мамо, — там розберем. А забудемо, де чай, то горіхом заваримо... Скільки того й діла!

Переглядали намет, вирізували онучі, ремонтували ічаги, одягу промислову... Чистили салдатські "манірки", саперні лопати... До голки й нитки запакували ще й марлю, — навіщо то вона буде потрібна пантівникам.

Григорій теж мав їхати і чим міг допомагав. Старий Сірко, правда, бурчав:

— Та облиш, синку: то не чоловіцьке діло. На промислі — то вже так, а тут є кому...

Ало Григорієві було приємно брати участь у загальному клопоті, в такому незвичайному готуванні. Збори, як у якусь довготривалу експедицію. Тут тобі і борошно, і цинки з набоями, і рушниці, і вухналі, і якісь накомарники, і сажанки, і сокира, й пилка-ножівка, і багато таких речей, що він їх уперше бачив і не розумів, що воно й до чого, ходив разом з матір'ю то в погрібник, то в комору... Пересипали сіль, овес, борошно, наливали з великого дзбана спирт, цідили мед, розстеляли брезенти, перепорожнювали і знову наповнювали сакви. Різали шкіру...

За день усього наготували, а наступного дня уже мали й вирушати в дорогу.

На світанку, коли засіріло, коли ще тільки на світ почало благословитися, біля Сіркової хати в'ючили коні. В хаті блимав вогник. Четверо добрих коней — сірий, буланий, вороний і гнідий — пирскали коло ґанку і стояли слухняно, звичні до такої операції, їх спритно нав'ючували, пильнуючи, щоб було порівну.

А коли все було приторочено і припасовано, люди пішли снідати.

Випили по одній і по другій. "Дай, Боже!" І мовчки, наполегливо їли, не марнуючи часу. Стара упадала коло них і журилась.

— Уже б ви й мене з собою брали, абощо, як мені самій тут нудьгувати.

А Наталка (вона теж їхала):

— То їдьмо!

— Еге, їдьмо. А дома хто буде?..

— Чого це ти, бабо, заквоктала? — обізвався старий Сірко. — Нудно їй. Нічого, понудьгуєш — ліпше нас шануватимеш, як приїдемо.

— Ніби я вас погано шаную... Наїдайтесь гарненько. А ти чого, Наталко? Їж, дитино. І ти, синку (до Григорія)... — Ти не дивися на них, їж добре... Там, як поїдете, цього вже не буде, там катзна-що їстимете. Таке, що його тут і собаки б не їли.

Грнцько засміявся. А Григорій, щоб догодити матері, їв за трьох. Та й усі їли нівроку. Стіл був застелений скатертиною і заставлений, як на Великдень... Пили наливку і їли оселедці з оцтом. Потім гарячий борщ, локшину з білими пирогами, сите м'ясо з картоплею. Далі: пироги з рижем, з м'ясом, з квасолею. А на закуску солодке — мед і солодку брусничну...

Потім повставали, перехрестились до ікон і стали збиратись. Старий давав жінці накази, при якій нагоді як їй треба повестись та що треба зробити вдома.

На відході посиділи урочисто хвилину, поскидавши шапки.

— Ну, з Богом!

Весело попрощались з матір'ю.

Небо тільки трохи зарожевіло, як із Сіркового подвір'я рушив похід.

Попереду собаки вистрибом. Три здоровенні звірові пси. Потім два Грицьки з рушницями за плечима, обидва в добрих ічагах з закоченими вниз халявами (це поки не вступили в росу), в легкім, але добрім мисливськім одязі. Потім двоє нав'ючених коней — сірий і вороний. Потім Наталка в "уніформі", подібній до літунського комбінезона, зробленій з "чортової шкіри", але з непокритою головою: вона несе свою шкіряну "динамівку" в руці. Потім ще двоє коней — буланий і гнідий. Всі йдуть черідкою.

А позаду старий Сірко, йде, підпираючись "сажанками", як костуром. Він, як і всі, в ічагах. На нім засмальцьовані штани, така ж старенька куцина, а на голові — той самий старомодний кашкет, що йому, мабуть, стільки літ, скільки й самому Сіркові.

Перейшовши річку, повернулись на схід і пішли нагору стежечкою, підіймаючись помалу навскіс схилами на Сіхоте-Алінь.

А на ґанку стояла Сірчиха і нишком хрестила їх. Проводжала очима, поки видно було...

Перед тим як пірнути в нетрі, Наталка обернулась і помахала здалеку уже невидній матері рукою.

В повітрі було свіжо, навіть холоднувато, як узагалі в цих місцевостях улітку. Над паддю, над річкою, що вилась внизу, і в ущелинах гір ворушились тумани, підіймаючись помалу-помалу, ніби спросоння.

Небо, заставлене химерними мурами Сіхоте-Аланя, рожевіло.

— Буде ясний, гарячий день, — обізвавсь Грицько. Але на це ніхто не відгукнувся.

Хилило на сон. А в кущах десь прокинулась і, либонь, перемерзши, намагалась зігрітись мрійноголоса пташка. Віщувала ранок. Співала якось чудно — не то зяблик, не то соловей. Невидима, перелітала десь межи кущами слідом — проводжала. Григорієві спало на думку подібне — з дитинства знане: ...ідеш степами, а дзвінка жовтобрюшка перелітає поруч з билини на билину, гойдається на верхівках або полиню і дзвонить: "Тінь-тінь-тінь-тінь-ті-інь!"

І це точнісінько так. Григорій посміхнувся на згадку.

А пташка супроводила їх одиноко в мертвій, прохолодній тиші, все повторюючи свій нескладний, але мелодійний, ніжний мотив. І бадьорий такий, задерикуватий. Ніби бажала успіху, приказувала щось, навчала.

— Це, щоб ти знав, тутешній соловей, — пояснив Грицько, ідучи попереду. — А знаєш, що вона співає? Ось слухай: "Чи пить? Чи не пить? Чи так погулять?"

Григорій засміявся:

— Ай справді!

Пташка ж, ніби глузуючи з Грицька, повторила те саме зовсім близько: "Чи пить? Чи не пить? Чи так погулять?.." Тільки ніжно, мелодійно, а останніх два слова виспівувала одним духом і на додаток аж клацала срібним язичком, ставлячи знак запитання.

Обабіч стежки росло багато квітів, подібних до рож, коли листки і квіти останньої зменшити вдесятеро, а стебло так лишити. Вони знайомі Григорієві з перших днів його мандрів, але він тільки недавно узнав, що звались вопи "кипрей" і що вони найкращий медонос, мабуть, у цілому світі. Узнав він також і те, що є тут безлісні сопки, укриті лише цими квітами, як степ пшеницею, і що туди всі вивозять пасіки здалеку, за сотні кілометрів.

Собаки то бігли попереду стежкою, то спинялись і ждали хлопців та коней, стрибали коло Наталки та коло діда. Тоді знову виганялись наперед. Гостровухі, широкогруді і страшні на вигляд, як вовки. Два сірої масті з рудими остинками, а одна руда з чорним загривком. Хвости у всіх мов поліняки.

— Ти тямиш щось у собаках? — спитав Грицько, коли собаки знов вибігли і почали гасати по плаю, перекидатись, хапаючи жартома одна одну страшними пащами.

— В путніх дещо тямлю.

— В яких це путніх?

— Ну, в мисливських. У вижлах, у хортах...

Грицько посміхнувся:

— Тих я не знаю. А от таких, як це, ти бачив?

— Ні. Це якісь страховища — арештантів водити.

— Так от знай, що цим псам і ціни немає. Перше — таких собак, як оці, то, мабуть, і в цілім краї немає. Мисливці, звичайно, мають псів, а особливо гольди, тунгузи та якути — там на них навіть їздять і, мабуть би, й орали, якби вміли та було де хліборобити, — але таких, як оце, немає ніде. Оті два сірі — Заливай та Рушай — то якутські лайки. А оцей рудий — це Нерпа — гольдячка, лайка теж... Але не в тім сила, а в тім, що це звірові собаки. Вони тобі візьмуть гуртом вепра за "штани" і триматимуть, поки ти прийдеш і доріжеш його ножем. Та й ще не в тім сила, звірових собак знов-таки не бракує. А от ціна оцим головне в тім, що вони тигрятники. Взагалі, як правило, немає в світі собаки, щоб від одного духу тигрячого не кидався зі скавулінням під ноги людині, від жаху. А ці — навпаки. Вони, мабуть би, й диявола задавили. Батько їх з цуценят вимуштрував. От у цім їхня й ціна.

Без них ми — ніщо. А з ними хоч до дідька в зуби! А розумні стерви! Ти ж глянь — вони розуміють, що це ми про них говоримо, ач як скіряться. Заливай! — покликав Грицько, і страшний широкогрудий якут підбіг, зазираючи в очі. Усе в нього, як у німецької вівчарки, але на масивних лапах, груди, як у вепра, а очі іскряться й мерехтять, повні буйної сили, безоглядної сміливості і вірності. Грицько поплескав його по страхітній морді.

— Це Наталчин дружок!

При слові "Наталка" пес зупинився і пропустив хлопців, очікуючи господиню.

— За неї він задавить усякого, як кошеня. Я раз хотів її одлупити, а вона крикнула: "Чужий!" — то було! І ти скажи, яка твар!.. Колись його підідрав вепр. Ти бачиш, одна нога в нього трохи крива, — переломлена була, і черево було розпороте. Батько махнули вже рукою. Але Наталка виходила. Бабралась із ним та панькалась, як із людиною, — от він і звик до неї. І кажу тобі — він, доки й живий, цього не забуде. Багацько було охочих його купити. Давали по п'ятнадцять тисяч, та батько й слухати не хочуть. Правда, якось вони нібито здумали були його продати: кривий, кажуть, і сякий, і такий. Тільки ж батька іноді не розбереш — жартують вони чи насправді кажуть. Боже, що то було! Наталка каже: "Віддавайте й мене на придачу".

Заливай вибіг наперед. На гострі вуха йому був надітий Наталчин "динамівський" шолом, застебнутий під підборіддям. Пес виступав поважно та гордо.

— От. Починаються штуки. Але це жарт. А то пошле його з тайги додому, і він однесе що треба, а звідтам принесе що дадуть. І ніколи не було, щоб загубив або хто відняв. А Наталчиної речі нікому, особливо з чужих, не дозволить узяти...

— А вчили його на тигра як! Наталка, було, покладе під тигрячу шкуру свій черевик або хустку, тільки щоб не бачив, а тоді: "Ой, Боже мій! Заливай! Рятуй! Шукай!.." Страшно було на нього дивитися. А з тієї шкури клоччя летить на всі боки. Чудасія. Ті теж добре вивчені, але цей у них — ватаг, без нього вони, як москалі без генерала.

Нетрі дедалі густішали. Стежка вже йшла густющими та височенними травами, бур'янами, крізь непрохідні стіни віття та ліан. Буйна роса ллялась на одіж і на голови, мов хто хлюпав крізь решето.

Поки видряпались на перевал, були всі мокрі, як хлюща. Хлопці підождали решту. Сонце сліпуче било в очі, виринаючи з-за далеких сизих гребенястих пасом. Розмальовувало стрімке бескеття і всю панораму різноманітними фарбами, як геніальний маляр. Григорієві перехоплювало дух від подиву. По нетрях реготали вивірки десь на вершечках кедрів, зустрічаючи сонце, і сміхотливі луни стрибали наввипередки по урвищах, по нетрях, гуляли в палички-стукалочки.

У Наталки голова була мокра, на носі і на віях мерехтіли росинки, а в очах мерехтіли сонячні, щасливі іскорки; стояла і дивилась на сонце, а обличчя рожевіло, цвіло, як рожа, таке ж дивне і таке ж незнайоме, як ці нетрі й сонце, вивірки й радісні луни...

— Ну що, може, перепочинемо? — запропонував Грицько, дивлячись, як із ічага з дірочки чвиркала вода.

— Ні, вже як купатись, то купатись, — сказав старий Сірко. — Поки нема паута, будемо йти, путь далека. Стежечка розходилась на два боки.

— Беріть ліворуч! — звелів старий.

— Ага, це на Голубу... — зрадів Грицько, повернувши наліво. Ішов знову попереду і поясняв: — Голуба — то така падь, долина одна, ми її звемо Голуба. Далеченько. Там наші найкращі солонці. Там найліпше пантувати.

— Ти ліпше поясни, що то таке "солонці" і з чим його їдять, — попросив Григорій.

— А ти хіба не знаєш? — щиро здивувався Грицько. — Хоча правда... Ну, солонці — то така солона земля, а її так і їдять без нічого. Ізюбри їдять.

— А що таке ізюбри?

— Та ізюбри ж... ті, що на них панти.

— А що таке панти?..

Грицько засміявся недовірливо...

Стежка йшла становиком, тут було вільніше, просторіше, не було такої буйної трави і не так густо дерев та кущів. Було добре видно обабіч залляті сонцем галявини. Йти було далеко. Два Грицьки, як і раніше, попереду; на чистих місцях ішли поруч...

— Та ти не смійся. І не дивуйся так. Бачиш, я на своїм віку полював качок, гусей, зайців, вовків, лисиць, кроншнепів, валюшнів і дудаків, але...

— А що то таке — валюшні та дудаки? І оті як їх — кроншни, чи що?

— Ну, от бач, — засміявся й собі Григорій. — Отож не кепкуй, а розповідай мені все доладу, щоб я знав.

— Добре. Солонці — це такі місця на гарях та марях... Ну гарі — це вигорілі нетрі, а марі — багна, по-вашому, тільки гірські. От часто проходять в нетрях пожежі і вигоряють величезні клини, іноді на сто верстов... Отож на марях та біля них на схилах сопок часто буває природна солона земля — це й є солонець. Отож звір ізюбр, та й коза, та й сохаті люблять ту землю їсти, особливо тоді, коли в них ростуть нові роги, що звуться панти. І найбільше ходять ізюбри на ті солонці, що на гарях, бо там просторіше і безпечніше — видно все навколо. І ходять

тільки вночі і то влітку, саме тоді, як тії панти ростуть. Ну, панти ці дуже цінні, тільки ж панти ізюбрині... Або плямистого оленя. Та плямистого оленя вже майже немає. А ізюбр — це не плямистий олень, лише рудувато-сірий, їх тут ще дуже багато, а вигляд мав він... Та от побачиш сам.

— І все-таки я й не розшолопав, що то таке панти?

— От, їй-бо! Ну, ось... Ізюбр самець щороку змінює роги. В лютому — березні збиває геть старі і стає безрогий, а за літо виростають нові, і вже восени на час "реву" або парування у нього знову великі, красиві роги. Тоді самці б'ються за самиць. Поки роги молоді і ще м'які, вони мають у собі якусь велику силу, як ліки проти усіх хвороб. Дуже добре на цьому знаються китайці. Туди, в Китай, їх і збувають за золото, ці роги молоді. Це й є панти. Ними й цінний ізюбр. І стріляти ізюбрів абияк тепер заборонено. Ні на м'ясо, ні на шкіру, тільки на панти, і то оце лише один місяць. Та й не кожному можна пантувати, а лише хто вміє це робити та має дозвіл. Раніше, розповідають батько, стріляли цього звіра всі, хто здумав, куди здумав і як умів. Перепсували силу. Але ж і було його! Ну, тепер уторопав?.. Бачиш, так просто цього всього не розповіси, щоб було ясно. Потроху сам побачиш і все узнаєш.

— Стривай! Ти кажеш, що солонці — то природна солона земля. А мати та й Наталка казали, що ви їх солите...

— Авжеж. Земля виснажується ж. Був це, скажімо, прекрасний солонець, що його добре знали і відвідували звірі, ще й до того ж добре припасований і зручний для пантівки. Бо новий солонець хоч і знайдеш, та пантувати на цім скоро не будеш... Бач, пантувати — це значить стріляти ізюбрів ради пантів, але лише самців, бо в жінок та дівчат роги не ростуть... Отож, щоб було зручно, треба на новім солонці навести свій лад, пристосувати його. Будують добре заличковану халупу, щоб у ній сидіти, виглядати і звідти стріляти. А що пантують лише вночі, то треба, щоб халупа була десь дуже близько. Але ізюбр такий хитрий звір, що його трудно одурити. Оце заличкуєш наче й добре ту халупу, а він все

одно і близько спочатку не підійде. І так рік, а то й два, аж поки не звикне, поки тая халупа не викликатиме вже ніякої підозри. Тож найкраще, як є старі, "безпечні" солонці. А щоб звір ходив завжди, їх підсолюють. Цю весну ми завезли на одну тільки Голубу півтонни соли... І посолили... Ну, тепер ясно?

— Ясно.

— Бо воно таке, що не зразу його й зрозумієш. Ми тут звикли, повиростали, і все нам здається таким звичайним і простим, а тобі, мабуть, тут багато чого невтямки. Та я й сам іноді дивуюсь... От, скажімо, мар... Вода ж тече згори вниз, а от маєш: високо в сопках — і багно. Та яке багно! Буває по двадцять верстов завдовжки і таке, прости Господи, що, не знавши, як шурхнеш, то вже назад довіку не вилізеш... Раз ціла експедиція загинула, — загналася вночі на мар... Лихий їх поніс! А от чого вона буває?..

Тут уже Григорій почав роз'яснювати здивованому Грицькові, чому буває така мар. Про вічну мерзлоту та інші чинники, що спричинюють це химерне явище... Грицько слухав, дивувався і ніяковів:

— От, бач. То ти мене, виходить, дуриш, — сам знаєш, а розпитуєш.

— Ні, ти ж сам сказав, що мені багато чого невтямки. І таки невтямки, мов китайська грамота.

Так хлопці йшли і гомоніли собі. Григорій про все розпитував, а Грицько охоче розповідав, виказуючи величезну, своєрідну обізнаність мисливця-натураліста в усіх питаннях: топографії, географії, рістні й звірні, техніки мисливської і рибальства, стрілецької справи і траперства. Це — дитя нетрів. І він, далебі, і сам не знав, як би він почував себе десь в інших умовах.

Досі його єдиним другом і супутником (поминувши батька) була лише Наталка. Але з нею вони мало розмовляли, — ні про що, все було однаково відоме, разом переживане. А там, де потрібна була мова, там обходились кількома короткими словами.

Наталка йшла на кільканадцять ступнів позаду в інтервалі межи кіньми, бачила, як хлопці жваво та весело розмовляли, розрізняла чуйним вухом обидва голоси, ловила сміх і окремі слова, але до них не підходила.

Сонце почало припікати. В гущавині ще стояла прохолода, а як переходили голі плаї — сонце засипало гарячим приском, палило. В нетрях стояла тиша, як у церкві. Де-не-де стукне клюй-дерево або перелетить сойка чи якась менша пташка. Але пташок у лісі мало. І ніби доповнюючи цю нестачу, раз перелетіла якась звіринка з дерева на дерево. Зірвалась з високої ялинки і, розчепіривши, мов кажан, пішла-пішла вниз, вниз, а потім з розгону вигналась вгору і вчепилась за стовбур осики, подряпалась швидко вгору.

— Що то, Грицьку?

— Та летяга ж. Білка така летюча, середня сестра між вивіркою та бурундуком.

А раз Григорій бачив, як на осяяній сонцем галявині, межи деревами по буйній і росяній траві гуляли високі граційні тварини. Поглядали на похід і не полохались. Аж чудно, ніби в зоопарку.

— Глянь! Що то?

— Та козулі ж...

— Такі високі?!

— А хіба ще й низькі бувають?

— Плохі які... Чи дурні якісь...

Грицько засміявся:

— Плохі і дурні, кажеш? Спробував би ти їх побачити восени або зимою! Зараз вони розкошують, ніхто їх влітку не полохає, а в цих же місцях то й зимою не часто, от і не бояться.

А козулі й собі дивились на химерні тварини — що воно таке? Потім, не кваплячись, пішли уповільненими стрибками і зникли.

— Тут їх до лиха. Та й іншої тварі тут до ката, от тільки не вглядиш їх просто. Козулі ще сяк-так, особливо котрі неполохані. А от інші — обережні та чуйні збіса. Вони нас бачать, а ми їх ні. От десь стирчить собі сук і стирчить. І годину дивись, а він собі стирчить і не ворушиться. Сук — і все. А воно — роги сохатині або ізюбрині, а сама звірина стоїть, стерво, за пнями або за колодами і визирає одним оком. І щезне, мов тінь, не вглядиш, де й коли. Ге, треба терпіння, та хисту, та й відваги, щоб тут щось заполювати.

У повітрі десь почало дзижчати, щодалі, то більше. Назустріч полетіли комахи, подібні до ґедзя, тільки сизі. Григорій оглянувся — над кіньми вони, комахи тії, вились уже, як бджоли, і то звідти чути таке гудіння. Наталка ламала клечання і обвішувала ним коні.

— Паут пішов, — сказав Грицько з досадою. — От іще зараза, скажи ти! Не дав животині ходу вдень. Це лихо. Це чума. І для всієї тварі в лісі. А до зупинки ще ж далеко, до джерела.

Починається війна. Хлопці зупинились і почекали на коні.

Коні шалено хвиськали хвостами, били ногами, пирськали, мотали головами. Собаки ляпотіли вухами, люто клацали зубами. А паут вився хмарами, так, ніби хтось рій випустив з вулика і він хоче отут сісти. Комахи хоробро нападали на коней та собак, з льоту падали на них і впивалися в шкіру, — вмить налипали купами... А людей не чіпали.

— Тобі — буланий, мені — чорний! — скомандував Грицько.

І вони йшли й воювали з паутом. Бігали навколо коней... Де вдарить рукою, там пляма крові відразу з розчавлених кровосмоків. Тут вдарить, там уже інша, ще більша купа насідала... Дійсно, як кара Божа! І таке стерво — не встигло сісти, жигнуло — і вже нажлуктилось. Не допомагає ні клечання, ніщо. Більше б'єш — більше з'являється.

— Тпрру-у! — скомандував дід. — Не буде діла! А шукай, дочко, дьоготь!

Знайшли дьоготь і понамазували коням найуразливіші місця. Коні не стояли, танцювали, відбороняючись від комах. Дід бурчав:

— Ти лихо... Ще ж і далеко, а треба б дійти, бо з'їдять.

Буланого Наталка розмалювала так, що з буланого став він муругий, як зебра.

Рушили. Оскаженілі паути вились роем і, роздрочені дьогтем, вже нападали й на людей. А коням лізли в очі, в ніздрі, у вуха, сідали на губи, миттю сідали на язик, коли десь губа відслонялась... Де тільки не було дьогтю, туди й лізли, зосереджуючи тепер напади величезних армій на невеликих площинах. Фронт, бач, скоротився.

Собакам було легше, бо були вони в добрих кожухах, але допікали паути й їм.

— І ти скажи! — сердився Грицько. — Оце сьогодні лютують сизі. Тоді щезають — з'являються жовті... А потім знову сизі — та дрібні, та злючі. Чи й у вас є там? Нема? Щасливий народ там. А тут їздити вдень не можна. А тварина дика скільки бідолашна терпить! Оце зараз ізюбр десь сидить у воді, тільки морду видно та вуха стирчать. Сховався від паута. І що він робить, той паут! Особливо козулям. Буває, в марті вб'єш цапа, облупиш, а там попід шкірою хробаки ворушаться. У живої тварини — і хробаки, га! А він ото з літа жигне та й покладе під шкіру яєчка, а з них за зиму налупиться ота погань і живе там до весни. А в марті вже ворушиться, над нею ж на шкірі утворюються моргулі. Потім хробак проточить дірку в моргулі та й випадає і стає оцим чортовим паутом. Шкіра ж така ні к бісу не годиться — вся в дірках, мов решето.

І періщив з усієї сили долонею по паутах. Всі так.

Руки у всіх були закривавлені, ніби в різників.

Незабаром стежка пішла вниз. Пішла вглибину. По якімсь часі вся валка спустилась на дно глибокого розпадку. Там панувала півтемрява і прохолода. На самім дні дзюрчав по камінні струмочок.

Вода булькотіла, поспішала, щось розповідаючи на ходу камінцям та корінню. Паутів стало менше, зовсім мало. Але ще були. Тільки ж це щастя, порівнюючи до того пекла, що лишилося позаду. Було тихо і спокійно. Тут стали на перепочинок до моменту, коли можна буде їхати, коли паутині банди втихомиряться. Хлопці розв'ючили коні, поставили їх в найбільшу гущавину, а самі полягали горічерева на каменях.

Старий взявся майструвати сішки. А Наталка умилась, взяла вінчестер і пішла по розпадку.

— Ведмеді полохати? — посміхнувся Грицько, лежачи хрестом. — Стривай-но! Ходім, Грицьку, й ми по рябки!

Хлопці швиденько забрали рушниці і догнали Наталку. Григорій взяв дубельтівку. В розпадку було мокро і півтемно, мов на смерканні. Сюди не добивається сонечко.

Величезні кам'яні брили, пін, вітролом — все позаростало сивим мохом.

Трохи йшли гуртом — нема діла. Тоді розійшлись, — ану хто швидше здобуде на юшку, хто мисливець, а хто ні? Григорій пішов праворуч. Виліз на становик і спустився на другий бік, увесь час пильно приглядаючись до прикмет — примічаючи, куди йде, щоб не заблудити...

Вгорі закихкотіла вивірка. Григорій задрав голову і довго дивився з цікавістю на вершечок кедрини, намагаючись угледіти ту веселу звіринку. Обмацав очима кожну гілочку, кожен сучок, кожну торішню бирку. Нема. Шелеснуло десь, зашкряботіло, але вивірки нема, так причаїлась. А як опустив очі, глянув навколо — і не зміг уже зорієнтуватися, звідки прийшов і куди йому йти. Почав шукати по кишенях папірця — почепити на гілочці, щоб була мітка. Але в цей час гримнув постріл (за лунами не розібрав, з якого боку), і щось хуркнуло крилами, майнуло і сіло на суху осику. Пара рябків! Один витяг чубату голівку і завмер, а другий пішов-пішов по гілці, дослухаючись. Григорій підвів помалу дубельтівку і вистрілив двічі поспіль. Один рябок упав униз і затріпотів у гущині, а другий наче теж вбитий, бо пішов навскіс, боком-боком, на крило, либонь. Упав. Григорій, примітивши місце, де впав другий, — рудолисте, пишне якесь дерево, — зайшов у гущавину, підібрав першого, що ще бився в бур'яні, розсипаючи дрібне сіре пір'ячко, і був подібний до степової куріпки. Потім, відшукавши очима рудолисте дерево і наставившись на нього зором, пішов, переступаючи через кущі та колоди. Дійшов — нема. Крутився, приглядався — нема. Знов десь пролунав постріл. Але луна торохтіла з усіх боків, і годі було добрати, де саме стріляно... Довго крутився, шукаючи, але марно. Нарешті помітив пір'їну на гілках. Обдивився на тім місці пильно — рябок сидів у гущавині, припавши до землі. Піймав...

Тепер і назад би. Але звідки прийшов і куди йти, не знав, розгубився. І так ліс та схил гори, і так, і туди ріг виходить, і звідти. Ліс і ліс. Шукаючи рябка, він окрутнувся разів з десять і закрутився завсім. Пішов ліворуч. Ішов-ішов, роздумав, вернувся. Пішов праворуч — і теж вернувся! Туди к бісу! Крикнути? Незручно, соромно. Теж мисливець! На три ступні відійшов і заблукався. Пішов просто. Довго йшов, уже б спускатись, уже мав би бути табір, а нема. Вернувся. І що більше кружляв, то більше відчував, що заблукався безнадійно. Аж піт виступив, але не від страху, а від думки, що навіки себе осоромить, — ось-ось там кинуться і почнуть шукати. Але прибрав себе до рук. Спокій насамперед. І засміявся — яка дурниця. Вийняв хустку, почепив її на кущ, щоб помітно здалека, і почав від неї робити коло, пішов спіраллю... Ага, ось пір'я, де впав перший рябок. Добре. Нагнув високу ліщину і заломив вершечок, ще й кору обідрав, щоб біліла. Глянув угору — може, по сонцю визначить, де схід, де захід, бо йшов, либонь, зі сходу. Але сонце було десь за кряжем, невідомо де, а на малюсінькій синій латочці вгорі ані хмаринки. Тоді від ліщини почав розкручувати нову спіраль. А далі пішов просто на становик. Тьху! Ось тут же він ішов, траву прим'яв, мох порушив... Спустився на другий бік. Довго стояв, слухав. Невже заблукав знову? Коли щось трісь! трісь... Заливай! Понизу, принюхуючись до сліду, біг пес його старим слідом.

Григорій постояв тихенько, поки пес зник, а тоді пішов швидко в протилежний бік, саме туди, звідки біг пес. "Це ж вона шукати послала", — майнуло в голові. Добре, що розминулись... Коли це — близько гомін. Зупинився. Завмер. Чути, як тріщить вогонь, пахне димом. Чутно голоси.

Дівчина:

— Ясно — заблудив... — А в голосі така щирість, аж серце Григорієві тьохнуло.

Грицько:

— І таке! Цей заблуде!

Дід:

— Не скажи... Я он в сорок літ заблудив, я! І коло самісінької хати! Та й мало не пропав.

Дівчина:

— Ходім, Грицьку, пошукаєм. Або стрельни, лишень, тож твій дружок, ти ж із ним так гомонів сьогодні...

Грицько:

— Та ти ж послала Заливая! Він знайде його і приведе, як арештанта.

Але дівчина дістала вінчестер і стрельнула.

— Ого! — це Григорій, спокійно ідучи кущами, ніби й не він. — Аж два зразу впало! Хто це так стрельнув? Вийшов до вогню, а в руці два рябки. Всі засміялись.

— Ми вже своїх ось поскубли, давай і твої сюди. Григорій сів з дідом скубти здобич.

— А де ж Заливай? — здивувалась Наталка.

— Який Заливай? Він же з вами був... Через хвилину прибіг Заливай і приніс у зубах Грицькову хустку. Дівчина намняла йому вуха, сміючись:

— Обдурили нас.

Потім байдуже взяла хустку і повісила на кущі:

— Од кого це наш мисливець так утікав, що й хустку загубив?

Григорій почервонів.

Поки обід варився, всі пороззувались, помили ноги, порозвішувавши ічаги, попрали онучі — кожен свої — і теж порозвішували сушитись. Понапували коней і задали їм вівса. Почистили рушниці.

А по обіді якийсь час відпочивали.

— От бач, — ніби згадав дід щось, лежачи на в'юках та дивлячись угору. — Вас два Грицьки, і нам треба якось вас так звати, щоб не плутати... Таке хоч нумеруй. Як би ж зробити?..

Довго жартували, вигадували всякі нісенітниці, та нічого не могли вигадати. Особливо смішив усіх Грицько, пропонуючи всілякі найнеможливіші назви. Мовчала тільки Наталка, — сіла собі коло води на камені і, спершись спиною об дерево та вмочивши ноги в струмочок, дивилась задумано на хвильки, слухала, як плюскотить вода, обминаючи перепону.

Кінець кінцем вирішили "чужого" називати Григорієм, а свого, як і перше, — Грицьком. Потім нав'ючили коні і рушили далі.

Надвечір, перейшовши величезну мар, вийшли на новий кряж, на становик і йшли довго ним на північ. Йшли швидко, поспішали, щоб до смерку дійти до знайомого джерела і там стати табором. Від довгої і швидкої ходи по сопках всі потомились. Григорієві піт заливав очі, мучила спрага. І всіх так. Та ще по доброму обіді. Повипивали всю воду в боклажках, а спрага не меншала. А тут ще почала надокучати мошка: поїдом їсть. Наталка виявилась найхитрішою — нацупила свій шолом, застебнула вуха — і байдуже, тільки плеще себе по носі. Одежину на ній

ніякий комар не прокусить. Та й звичні вони. Дід, той тільки відмахувався і йшов попереду. Тепер він уже йшов попереду, бо смеркалось, і треба було знати дорогу.

Григорія ніби хто кропивою жалив, — він шалено тер то в однім місці, то в другім і відчував, як набігали пухирі. Уже їх було рясно. Ніби віспа вкрила лице, муляло під пальцями. Проте він терпів героїчно. Коні важко дихали, натомлені, чмихали ніздрями, відбиваючись від мошки.

Зустріч з Морозами

Сутінки спускалися швидко, ніби змагаючись із старим Сірком, щоб не дати йому завидна дійти до зручного місця для ночівлі, не дати йому до темряви пройти становик і спуститися в якийсь розпадок, де б тік, такий бажаний для змучених мандрівників, благословенний струмочок чи ключ.

До ближчого такого розпадку було яких кілометрів з десять. Сірко квапився, розвиваючи темп.

Але їм не судилося дістатися до такого благословенного комфорту.

На найбільшому розгоні Сіркова група нагло зупинилась. Сталась подія, що все перерішила по-своєму.

Назустріч, зайнявши стежку, таким же темпом рухалась інша група, теж далебі поспішаючи пройти становик заким не споночіло і дійти на ніч до мешканевого комфорту у вигляді розпадку з дзвінким струмочком кришталевої води, отої казкової цілющої вологи, такої чудодійної і привабливої для змучених людей і тварин.

І ось, на самісінькій середині становика, на найвищій його точці, вони зустрілися...

То була надзвичайна подія. Такі події в цім безмежнім зеленім океані, в цій лісовій безлюдній пустелі трапляються не часто. Але трапляються.

Попереду теж ішов дід з костуром і з берданою за плечима. А за ним черідка тяжко нав'ючених коней, кілька людей і кілька собак. На однім коні — молодиця з немовлям, сидячи по-жіночому упоперек сідла, на в'юках, і. тримаючи немовля на грудях.

Межи кіньми, обхвиськуючи то одного, то другого гілкою, — босонога ставна дівчина, з обличчям розмальованим висхлими патьоками поту так, що й не розбереш — чорнява вона чи білява.

Позаду — цибатий, чорновусий, ще молодий чолов'яга з почепленою навскоси грудей гвинтівкою...

Зустріч була для тих і для тих великою несподіванкою. На повному темпі обидві групи зупинилися...

Перші привіталися і залементували собаки. А потім люди.

— Тпр-р-ру! — зарепетував Гриць, одурівши від здивування і радості. Впізнав знайомих. "Морози!!, їй-бо, Морози!.." — А бий тебе коза хвостом, як каже наш тато! Куди це ти, кирпата, так спотикаєшся прудко? Агов!..

— А-а-а!.. До тебе, до тебе ж!.. Здоров — ха-ха-ха! — жених! А де це ти так розігнався?! Чи не свататись?.. Вигуки. Сміх. Вибухи здивування і радості.

— М о р о з и!..

— С і р к и!..

Морози зустрілися з Сірками. Гора з горою не сходиться... А два роди — два древніх і славних роди навіть в такім океані, в таких безмежних нетрищах не змогли розминутися.

Григорій з величезним інтересом спостерігав сцену, таку несподівану і таку незвичайну. Морози зустрілися а Сірками! І де?!.

Та, далебі, в цих загадкових і фантастичних нетрищах можна сподіватися і таких речей, а то ще й несподіваніших.

— Це Морози, — пояснив хапливо, в двох словах Гриць помежи скалозубством до бистроокої, замурзаної і гостроязикої дівчини. — Живуть на Голих Горах, у дідька на запічку. Дід — батьків кум, а мій і Наталчин хрещений батько. А ото — зять, зять-приймак... А ото — Ганна Морозівна, заміжня вже... А ото — Марійка, ба яка гостра, як швайка... І вже ми з рік не бачились, як на весіллі у Ганни гуляли, та й досі...

— Агов, Марійко! Десь ти носом землю рила, що така замурзана?..

— Та на тебе ж глядячи!..

Діди, знявши шапки, урочисто чоломкались за тайожним, та й за козацьким звичаєм.

А їх випереджаючи, туди ж жінки, озвучуючи вечір дзвінкими поцілунками.

— От-такої!!. — це Гриць розпучливо. — Куди ти преш, Марійко, куди ти преш, цілуватись, кирпата?!. Я ж ось!..

— Тю-тю-у... Ото ти такий?.. Ха-ха-ха!.. З отакими-о губами?!. Іди, там он моя кобила, ха-ха-ха!..

Босонога, розмальована потом дівчина, що виявилась веселою русявкою та ще й Марійкою Морозівною, стрекотала, як сорока, закрутивши Наталкою. А очима — до хлопців. Надто витріщилась на того Григорія і зашепотіла щось до Наталки, аж-но та її бринькнула по губах.

— Та поцілуйся, поцілуйся вже з ним, Марійко! — вмовля молодиця з немовлям, що її дівчата взялися зсаджувати з коня. Молода й вродлива, вона була сама ще як дівчина, спритна до жартів, до молодечого скалозубства. — Пожалій вже його, а то його завидки беруть, глянь-но на нього...

— Хай він сказиться. Ще покусає. Ба як ірже! Огиряка...

— Та то він так. Хвабриться. А сам ще зелений і нічого не тямить, і цілуватись, мабуть, не вміє. Ажи?.. Іди, дитино, я тебе навчу... — і зайшлася реготом зі спантеличеного Гриця. — А ось з цим, — повела бровою до Григорія, — з цим би і я поцілувалася... Це твій жених, Наталко, чи що? Ну й ну! Доп'яла, дівко... — і ворушить бровою до Григорія, сміється загонисте.

— Ганно, Ганнусю, — заяхидничав Гриць, — і чого це ти лізеш поперед Марійки? Що в тебе за очі завидющі, а руки загребущі? Не роби дівчаті збитків, а собі лиха та й нам страху...

— То ото я така страшна?..

— Та ні. Тільки ж як ми поліземо до тебе цілуватися, то перше — Марійка піде та й втопиться, а друге...

— Ігі! Дурню!.. Хто з тобою таким губатим ще цілуватись буде...

— От бачиш. Вже затужила... Брешеш, кирпата, саме до отакого губатого тебе й мордує...

Кпили. Реготали. Скалозубили. Підійшов і цибатий мовчазний зять до гурту.

А старий Мороз і старий Сірко, привітавшись з молодими, стояли собі на стежці, гомоніли, — про се, про те. Старі друзі, старі приятелі. Ще й родичі. У Мороза — Сіркові хрещеники, а в Сірка — Морозові. Колись і примандрували разом в цей край. І довго жили разом у однім селі. Лише згодом розбрелись, розповзлись так, що мало й бачились, — жили один од одного бозна й де. А тепер зустрілись, раділи. Розпитували взаємно про життя-буття та й куди хто мандрує.

Морози їхали з Комсомольська навпростець, до дому. Там дочка Ганна у брата (у старшого Морозенка, що десь там у лагері) в гостях була, забарилася та й маля там породила. Так оце їздили туди забирати її з шпиталю лагерного ("будь він неладний, прости, Господи!"). Та й інші, свої мисливські справи залагоджували, — договір там мав старий Мороз з управлінням лагерів на доставку дикого м'яса; для всього того начальства, либонь. "Пани м'яса хотять!" Ось так... Оце вже двадцятий день мандрують Морози туди й звідти.

— Боже! Що ж то в тім світі робиться! — скрушно хитав Мороз головою, розповідаючи про Комсомольськ — про те місто арештантів, — та й про всі страхіття тамтешні.

Так гомоніли. А як похопилися, було вже поночі. Пізно мандрувати хоч туди, хоч туди. Тож вирішили ночувати тут.

Там де спинилися, там і стали табором.

Розв'ючили коней, — навернули тюків велике півколо. Всередині розіклали велике вогнище. Диму такого напустили, що й не продихнеш. Порозвішували зброю й амуніцію на сучках. Нап'яли намета для молодиці з дитям на піч. І так стали табором. Коні поприпинали поблизу, вкоротивши поводи, — хай постоять, заким їм пастися.

А тоді — мужики дістали саперні лопати і пішли добувати воду.

То була складна проблема тут, на такій височині, проблема майже не до розв'язання, — проблема води. Ніякого струмка і ніякої іншої води поблизу не було. Вся надія на лопати.

Довго копали землю. Накопали кілька ямок метрів у півтора завглибшки, але води не здобули. Спустили по десять потів, аж-но вся одежа поприлипала, як після дощу, а води — гай-гай! Лише вогка земля. Плюнули і вернулися до табору. Може, тим часом набіжить. Думали так, але й самі в те не вірили.

Дівчата сиділи, порозкривавши роти, і облизували шерхлі губи, попалені спрагою. Ті крапелини води, що ще були в одній із фляг, віддали матері, Ганні. Але і їй те не зарадило.

Вмитися — то було нездійсненою мрією. Напитися — ще більшою мрією.

Перша хвиля піднесення спала. Спрага вбивала гумор, як посуха цвіт. Але що ж поробиш? Треба терпіти. То і вирішили терпіти. Мовчки. А може ж, у тих ямках та набіжить...

Гриць ще пробував жартувати, лежачи горічерева на землі:

— Діду Морозе!.. Віддайте мені Марійку, їй-бо! Нащо вона вам здалась така кирпата? А я б...

— А візьми, візьми!.. Тільки що ж ти з нею робитимеш, синку?

— А я б мав собі де набійницю чіпляти — на ту кирпу.

— То бери, бери. Тільки ж ти не даси їй ради, бо вона, бачив, як брикається в мене.

— Е, пусте! Вона он уже не брикається, бачите, як рота роззявила, як сорока в жнива... Агов, Марійко! Чи ти думаєш, що зараз дощ буде?..

— Тю, дурню! То ж я на тебе так задивилася!..

— Пробі! То ти на мене так рота роззявила?

— Грицю, Грицюню... — це Ганна благально. — І тобі буде добре, і нам буде добре, — лови щастя, бо більше такого не буде, чуєш: за пляшку води віддаєм дівку, з руками й з ногами. Ану ж... Бо як зараз не скористаєшся, то вже навіки парубком лишишся. Кому ти такий незугарний потрібен!

Гриць сопів, лежачи горічерева, і так само сопів Григорій.

— Добре, — згоджувався Гриць, — зараз набіжить, там, у ямці. Тільки я ще подумаю. Дорогувато, Ганнусю. За таку ціну я собі не кирпату дістану...

А Марійка і зовсім не була кирпата. Так, трі-ішечки. В дійсності ж вона мала напрочуд гарний ніс на милому обличчі, — ніс з ромбиком нижче перенісся. Що ніс у неї гарний, вона знала про це, як знав і Гриць. Саме тому Гриць і допікав їй, бо в дитинстві вона таки була кирпата і тоді Гриць так її дражнив.

Вечеря нікому не йшла в голову. Не хотілось. Хотілось пить. Пи-и-ть!

Хлопці ходили кілька разів до ямок, але марно. Вертали ні з чим і знову лягали пластом.

Найменше терпіли діди, вони собі покурювали та гомоніли. Найбільше терпіли дівчата. Та й хлопці.

Григорієві не було сили терпіти спрагу, як він не намагався. Багато випотів. Але терпів. Мовчки лежав за освітленим колом, притиснувшись грудьми до землі, поклав голову на руки і, удаючи, що дрімає, дивився на все примруженими очима. Слухав, як розмовляли діди, але не міг зосередитись слухом і думками... Думки, як порвані хмаринки в небі на гарячому, степовому вітрі... Думав про різне... Подивляв все, що відбулося за кілька хвилин... А ще подивляв витривалість дідівську. Так ніби їм зовсім байдуже. Інші, здається, теж не особливо переймались нестачею. Нема, ну то й нема. Примирились.

Лише Наталка раз по раз облизувала набряклі губи, що з них нижня репнула посередині. Але й тільки. Нагнувшись усміхненим лицем над немовлям, що лежало в матері на колінах, бавилась з ним. Та ще Марійка дійсно розкрила уста, як галка в спеку.

Молодиця сиділа задумана, тримаючи дитинча. Була вона з ним до того хороша, що, здається, отак би взяв та й намалював її. Отак як є. На цьому всьому тлі. І вже тим самим перевершив би все, що було досі сказано про Мадонну. А вона — тая Мадонна з диких нетрищ — забула про весь світ і навіть грудей не затуляє, доправди, божественних, — чи не соромиться, бо знає, що прекрасна, а чи забула за хлопців. А чи глузує з них. А чи то спрагу хоче напоїти прохолодою ночі...

Немовля щось гулюкає до Наталки, а вона бринькає йому пальцем по губах...

Безподібний малюнок в яскраво осяяному колі на тлі чорної, дикої пущі.

За ватрою в нетрах було тихо і поночі, хоч в око стрель. Де-не-де вихвачувались: купка листу... гілка... освітлений шмат стовбура...

Григорій мовчки встав і почав збирати боклажки, чужі й свої. Назбирав цілий оберемок.

— Куди це ти, чи не на торг, сину? — посміхнувся старий Сірко.

Григорій і собі посміхнувся:

— Та таке...

А Грицько витріщив очі:

— Ні, справді? Шо це ти надумав? А Григорій просто:

— Піду по воду.

— Тю-у!.. — Грицько аж схопився. — Чи ти не той?!. Та ти що? Бог з тобою!

— А чого ж? Тут води — можна Дніпрогес рухати, — і отак мучитись?! — Цеє кажучи, піймав на собі Наталчин погляд і це ще дужче його під'юдило.

— Облиш, сину, — сказав старий Мороз. — Перетерпимо якось... Бо тут води нема й близько. А до того ще й ніч. По тайзі не ходять. Це не в огороді і не в городі.

Та Григорій не піддавався.

— А все-таки спробувати можна... — Подивився на Сірка, що сидів, посміхаючись в вуса, і нічого не говорив, почепив гвинтівку на шию і ступнув у темряву.

— Ну, то підожди й мене! — крикнув Грицько. Моментально назбирав пляшок штук із п'ять, в тім числі три великих, літрових, Марійчиних, почепив карабін на плечі:

— Нерпа! За мною!.. — І пірнув у темряву за Григорієм. Десь пошелестіли вниз по крутому схилі.

— Самашедший — сплеснула руками Марійка. — їй-богу, самашедший!..

Аж Наталка засміялась. Цибатий зять підтримав Марійку:

— Чудне... Я такого ще не видав. — І скептично скривився, наче йшла мова справді про ненормального. Старий Мороз знизав плечима в тім же дусі. А старий Сірко мовчки пихкав люлькою і посміхався в вуса. "Авжеж не видав!" І тільки юна та чорнява мати з немовлям, ніби виголошуючи його думки; прорекла переконано, з щирою надією, співчуттям, упертістю:

— Д і с т а н е!.. О, то, видать... — і покрутила головою, та, не дібравши більш відповідного слова, закінчила несподівано: — Ідол, видать!.. Тільки глянути на нього...

Але то без найменшої нотки осуду, а навпаки, включаючи туди все захоплення і надію на втишення пекельної спраги і злість на чоловіка...

— От теж... Макоцвітна... — буркнув цибатий зять Морозенко.

А хлопці — десь як у воду канули. Проглинула їх темрява, і ні слуху, ні духу. Ані шелесне ніде, ані гукне...

Чекали. Ходили ще раз до ямок, — чи не набігла? Немає... А хлопці пішли і мов запалися. Час минав тягуче і повільно. Година... Дві... Ні слуху, ні духу.

Збайдужілі, втомлені люди подумували, чи не вкладатися спати. Про вечерю не заїкнувся ніхто.

Наталка поклала під голови сідло і лягла під рясним дубом. Лежала так і дивилась приплющеними очима на вогонь. Біля неї ліг Заливай, поклав голову на лапи і теж дивився на вогонь — пряв очима, як круглими люстерками.

Марійка вмостилася на в'юках горічерева.

Було пізно, та сон не брав нікого. Діди і цибатий зять сиділи коло вогню, зрідка перекидуючись словом. Спрага і втома і їм теж відбила охоту до розмови. Та вже, далебі, і не спрага володіла думками кожного...

Молодиця тривожно позирала на всіх, але мовчала. Ачей вже перейшло за північ. Втому заступила тривога.

Старий Мороз сердито сплюнув. Мало що трапляється в таких нетрищах та такої глупої ночі!.. "Подуріли, прости, Господи!.. Ну й народ пішов!"

А старий Сірко сидів собі, без кінця попихкуючи люлькою, і дивився на вогонь байдуже. Лише глянув на Мороза та:

— Еге ж!..

— А що то за один? — не переміг-таки цікавості зять, спитав нарешті, ніби ненароком, лежачи на череві та позираючи з-під насуплених брів на полум'я: — Що то за чудак?.. Видать, не тайожний.

— А не тайожний, — згодився Сірко, постукуючи люлькою об поліняку та натоптуючи її помалу знов.

— А хто він?.. Чи не зять? А мабуть, що так!.. Десь за вогненним колом тихенько, але злісно пхикнуло. То Наталка, розсердившись, либонь.

— Ні, — пихнув Сірко, — не зять...

— Видать, нетутешній? — байдуже допитувався цибатий.

— А. нетутешній... — так само байдуже згоджувався дід.

— А хто ж він?..

Дід подивився на цибатого співбесідника, не повертаючи голови, і так само на старого Мороза, — подивився насмішкувато, помовчав, а тоді серйозно так, безапеляційно:.

— Кревняк один... З центру...

— І партєльний, може? Тож, видать...

Сірко помовчав. Подовбав пальцем у люльці та:

— Ні... Бери вище! — подумав хвильку... І додав гордо і трохи заголосно, з притиском:

— Інженер, о!

— Оввa!..

Зайшла павза. Цибатий відчепився, збитий з пантелику чутим не раз уже, але завжди незрозумілим до кінця, грізним словом. Те чуже і таємниче, як чаклунське замовлення, грізне своєю таємничістю слово всіх приголомшило.

А Сірко курив собі і навіть бровою не зморгнув. Не зморгнув навіть тоді, як спіймав на собі блиск здивованих і водночас докірливо витріщених доччиних очей звідти, з-за світляного кола. А дівчина закусила репнуту губу і, зітхнувши шумно, одвернулась лицем до дуба, притислась зручно щокою до сідла. Спить. Не спить. Лежить нерухомо.

Заливай враз нашорошився, підняв голову... Шось зашаруділо в темряві. Ближче. Пес наструнчив вуха і загарчав. А потім спокійно поклав голову на місце. Інші пси, що були схопились на ноги, взяли з нього приклад, лише наставились на стежку...

З темряви виринув Григорій і підійшов до вогню з гроном боклажок. Боклажки були мокрі, — вода з них капала, блискаючи проти вогню. Чуб у Григорія був теж мокрий, а обличчя спокійне.

Коли б він бачив, як подивилась на нього з темряви пара блискучих очей, його дужу постать уздрівши. Старий Сірко позіхнув, ворухнув бровами:

— Купив, кажеш? Добре. — І спокійно та голосно:

— От бач. Твоя правда, Ганно!

Всі посхоплювались зачудовані. Так нібито запотіла з боклажок не звичайна вода, а ота казкова, цілюща, жива вода, що воскрешає мертвих.

Наталка підвелась із свого сідла: Григорій подав їй одну боклажку з водою. Другу подав Ганні... Дівчина припала спраглими устами до бадьорливої вологи, а очима — до Григорія, і хтозна, чим до чого дужче... Навіть забула на цей раз гордо пхикнути.

— А де ж Грицько?

— А я думав, що він тут уже. Та ми ж разом ішли і туди, і назад. А потім засперечались. Він каже: лівіш, а я — правіш. Він уперся, і я уперся, і вирішили, хай нас Бог розсудить, хто правий, хто як хоче, так хай і йде. І Нерпа ж із ним... Отакої!..

Григорій знову чіпляє на шию гвинтівку, що був уже зняв, і наміряється йти шукати.

Аж тут назустріч із темряви Нерпа. За нею — Грицько. В руках лише дві великі пляшки, а сам іде — регочеться. Почепив зброю на сук, сів на землю та аж за живіт береться.

— Та чого ти іржеш!?. А де ж пляшки? — це Марійка. Грицько махнув рукою в ліс:

— Піди позбираєш. Ха-ха-ха! Ну... Ну, знаєте, такого ідола ще, мабуть, і не бачили, як оцей наш Григорій... Пішли. Темно, як у пеклі. Сюди поткнешся — лобом у дерево, туди — ребрами в пень. А ногами ніяк не виплутаєшся. Ну, думаю, хай трішки пройде, а там прохолоне — та й назад. А він преться десь попереду, все вниз, як ведмідь, тільки гілля тріщить. Нерпа боїться іти вперед, треться біля ніг, а він ломить... Коли це чую — шарах! Брязь-брязь, брязь! — Полетів через колоду. А я дряпаюсь позаду — ноги потрапляють у розсипи, в щілини, — як гавкнеш несподівано вниз — аж кості тріщать, зуби клацають. Тупцюємось. А все вперед помалу. Я його не бачу, і він мене ні. Злість мене бере. Ну, думаю, ще трохи та й буде він проситися. Де там!

Наткнулись на скелю, — мацали, мацали, — ні туди, ні сюди. Зрадів я: от, кажу, нема ходу.

А він попер убік десь, потріщав униз-таки. Боже, скільки ми разів падали! Тільки й чуєш — шарах! Трісь-трісь-трісь! Боклажки або гвинтівка бряжчать хіба ж так! Там десь і пляшки всі, піди позбираєш, Марійко... Як тільки ми ший не позвертали або костей не поламали!..

Ідемо — а води все нема. У мене вже очі на лоба виперло. І став я тоді проситись: "Ходім, — кажу, — назад, хай йому чорт! Так ми рік ітимемо, а води не знайдемо і назад не вернемось". А він сміється: "Дурний, — каже, — не може ж цей схил тягтися аж до Японії. Найвища гора в світі яких вісім-дев'ять кілометрів, а це горбки. Зараз буде дно, а на дні завжди вода".

Пішли. Довго дерлись. Це вже кілометрів з чотири. Коли це чую спереду: "Ага! Ось тут скоро".

Зійшли на дно. А на дні так же видко, як і вгорі. Тільки бур'ян густіший та трава, як очерет, вище голови така, що не продерешся, та купки. Лазимо, спотикаємось. Нема води. Потім набрели на ковбаню... Як ми туди не вшелепались!? Коли це як не гуркне, як не затупотить якась сатана — і пішла тріщати. Нерпа заскавчала та під ноги. Що то без товариства та в такій темряві! А воно, либонь, ведмедяра або вепр, а мо', й ще що... Попробували — а вода стояча та смердюча. Я хлиснув і виплював. Разом тобі і чай, і узвар. "Ходім назад", — кажу. "Ні, ходім далі". — "Не піду". — "Ну, сиди тут, хай тебе вова з'їсть". — Постояв, послухав і пішов сам.

Коли це чую, скрикнув, а далі гомонить із кимось... Я прожогом туди, визволяти: думаю, на яку сатану двоногу набрів. Останні пляшки мало не побив, падаючи. Приходжу на голос і вже чую: вода плющить-дзюркотить, а Григорій бовтається в ній. "З ким ти тут гомониш?" — питаю. А то сам із собою...

— Тпру, — спинив Григорій, лягаючи за вогненним колом. — Ти ліпше розкажи, як ти воду Марійці ніс.

— Ха-ха! Ще, пак, туди я пляшок твоїх. Марійко, більше половини доніс. Понапивались ми, понамочували голови, повмивались, відпочили і ще понапивались про запас. Ну, понабирали води. Оце, кажу, з двох Марійку напуватиму, щоб придобритися, а це — іншим... І ти скажи —

мабуть, така твоя доля. Всі пляшки твої потовк, падавши. Це у мене ребра днів зо три болітимуть. Але пляшки, що ж... Пропав твій посаг, дівко! Але за таку воду треба платити, от. Ну, так і доповзли сюди. Я думав, що я йду вірніше, а він, виходить, як вовк...

— А от скажіть, тату, — звернувся Грицько по павзі до батька, — що воно за знак? Нерпа ж добрий пес, а не йде вперед, хоч ти вбий. Як хто наврочив.

Батько, позіхнувши, скептично:

— Де ж ти бачив, щоб хоч який собака такої ночі та в таких нетрях сам ходив? Тут духу звіриного багато! Звір уночі бачить добре, а собака кепсько.

— А ми з Григорієм зовсім нічого не бачимо, а кілометрів з вісім відчухрали.

Поки Грицько розповідав, Наталка з Марійкою почепили казанки і чайник над вогнем і заходились готувати вечерю. Всі ожили. Заворушились. Загомоніли. Морози дістали спирту, оселедців, копченого сала. Сірки теж не лишились позаду, розтрясаючії сакви.

І ось на розстеленім брезенті опівночі забенкетували Сірки з Морозами. Загуляли за всіма звичаями-обичаями. Пили за тих, що тут, пили за тих, що дома, — за стару Морозиху з Сірчихою. "Хай брикають!" Пили за тих, що померли: "Хай царствують!", "Земля їм пером..." І за тих, що ще не народилися, але неодмінно народяться... "З такими от дівчатами та й з такими соколами-хлопцями!.." Пили за усіх... За щасливу дорогу вперед і за щасливий поворот назад. Пили. Примовляли. Пригублювали... Ганна пригублювала до Григорія, рухаючи бровою. А Наталка пригублювала до старого Мороза, прикусюючи репнуту губу, бо не могла дзвінко зареготатись...

Весело пили, за традицією, за козацьким звичаєм... І орудували ножами за стрілецьким, мисливським звичаєм — кожен своїм, — краяли, кромсали м'ясо, хліб, рибу... І орудували щелепами так, як тільки в тайзі можуть орудувати при вовчих зубах і при вовчому, хижому апетитові... їли — не їли, молотили, стирали все, як на жорнах...

Григорій сидів насупроти Ганни, що так лукаво ворушила бровою, і, дивлячись на її знаменитий, такий типовий полтавецькнй профіль в золотих арабесках полум'я, слухав примовок, приговірок і ніяк не міг відпекатись від враження, що це вже з ним було десь. Та й знов, либонь, відбувається там, десь в надворсклянському лузі а чи на Пслі. Десь на гулянці Троєцькими святими — це вони "кашу варять"... Порскають коні, хрумкаючи на пасовиську... Зараз ось задирчить деркач, віщуючи ранок, зійде сонце, і вони, запрігши коні, рушать додому...

Ватра палахкотить, мечучи іскри вгору. На освітлених деревах, що обступили півколом, розвішана зброя — гвинтівки, вінчестери, набійниці... рюкзаки... бінокль... На землі розкидані сідла, саперні лопати, в'юки... Лежать і никають гостровухі, страшні вовчури... Напнуто військовий намет...

Ні, це не в Слобожанському лузі! Це зовсім на другім кінці землі... А люди — ті самі. І не ті самі. Такі й не такі. Всім такі, лише одним не такі, — поглядом, життєвим тембром, іншою якістю. Ці — суворі і загартовані. Безжалісні стрільці, веселі і безпощадні звіролови, мускулясті диктатори в цій зеленій, первісній державі, хижі і горді завойовники цієї, ще не загнузданої стихії. Життя геть випекло з них сантимептальні риси і вайлувату ліниву млявість, насталивши їх, вигартувавши в безперервнім змаганні за своє існування...

По вечері молоді поснули, де хто впав.

Лише діди, запаливши люльки, сиділи ще і гомоніли собі коло вогню. І цибатий зять з ними.

Григорій одійшов і ліг у темряві на мішки. Був дуже втомлений. Та не міг заснути.

Старий Мороз розповідав про Комсомольськ. Спершу Григорій не дослухався туди, бо був серцем деінде, — там, під рясним дубом. Воно, те серце, підійшло туди нишком, навшпиньки і стало в головах у тієї насмішкуватої, мов заворожене, не в силі ані ступити далі, ані піти геть... Чув шелест там. Уявляв голову, покладену на тверде сідло, але не міг уявити обличчя — заплющила чи не заплющила очі? Либонь, спить собі... Хай спить...

А діди тихо бубоніли. І лише помалу дійшов до Григорія жаский зміст тієї розмови, полохаючи сон, що почав був підкрадатись. Старий Мороз розповідав про місто каторги, про пекло новітніх канальських робіт, вигачуване костями українськими, — про Комсомольськ. Це вони туди їздили... Та й раніше, відколи тільки почато там рити перші кар'єри в дикій пущі, теж там бували. Часто. Контракти з "Бамлагом" на м'ясо мали... І багато чого бачили... Бодай не діждати ніколи. Ге, надивились вони та й наслухались... А тепер і син рідний там...

І розгортав старий Мороз страхітливі картини, підглядені образки жаскої, каторжанської епопеї...

Про колони виснажених арештантів на лютім морозі... Про безліч стероризованого, на повільну смерть приреченого люду, а надто про силу-силенну "своїх людей" — земляків з далекої тієї України нещасливої... Про голод і цингу... Про надлюдські терпіння і труд каторжний, а надто взимку, при 50-ступневому морозі напівголих, напівбосих людей, чесних трударів — полтавських, та катеринославських, та херсонських "куркулів", "державних злодіїв", суджених "за колоски", та й всяких "ворогів" — вчених, вчителів, селян і робітників, бородатих дідів і таких же бородатих юнаків, що й не розбереш, скільки людині віку... Про жорстоку смерть без похоронів, як худоби, — смерть від знущання, голоду, пошестей і журби... Про здичавілих собак, що тягають мерзлі людські голови і руки межи

бараками... Про чуті арештантські пісні і тугу без слів (бо давно виплакані)... Про неймовірні самогубства...

Григорій слухав, зціпивши зуби, понуро, і сон тікав від нього. Він до болю чітко уявляв ті арештантські колони і цілу ту, колосальних маштабів, арештантську трагедію, цілу ту пекельну епопею того прославленого Комсомольська... А в уяві зринало пережите самим... Брязки тюремних затворів... Зойки мордованих... Етапи...

По тілу виступав холодний піт, як від пропасниці. Напнуті нерви бриніли, так, як бринить часом дріт восени на стовпах серед понурого степу, — тоскно, тривожно. А дід Мороз бубонів...

Він ще розповідав і про те, як останні місяці почало вже те "НеКеВеДе" добиратись і в тайгу. Про "розкуркулювання" та обеззброєння старовірів. Про висилку десь цілого селища старовірського. Про арешти, яких досі не чувати було. Про закон щодо зброї, про заборону користатись нею та її тримати її без дозволу спеціального...

І кляв на чому світ стоїть. Аж зять цикнув і показав очима туди десь, де лежав Григорій. Сірко, димлячи люлькою, махнув рукою, мовляв: "Не бійся, дурню, то свій чоловік, то інженер". А Мороз кляв:

— Зброї їм!.. Хазяї теж!.. Та ми вік тут прожили, їх не бачили, та й їх не питали. Де вони були тоді, як тут і нога людська, християнська не ступала, га?!. Іроди!.., — І хитав головою скрушно. І зітхав:

— Пропав світ! Не дадуть віку спокійно дожити. Ой, не дадуть...

А цибатий понуро:

— Трясця їхній матері! Ще не в одного очі на лоба вилізуть... То ще подивимось... — Та й розповідав про те, як у них, на Голих Горах, брали

братів Кирпиченків. П'ять років пошукували і не могли дати ради. А вони вчотирьох мали "штаб" там, де сам дідько не дістанеться. І цілий "цехавуз" зброї та припасів всяких... Аж поки їх не вистежили та не оточили... Це минулої зими. Три дні билися... Але не взяли ні одного. Билися, як на "пазиції"... А тоді Кирпиченки з боєм перейшли в Китай...

У Григорія все переплуталось в голові... Лише одно не могло заплутатись ніде та й загубитись — гостре відчуття, що доля його не відстає від нього. Що то вона женеться за ним. Вона вже давно тут. Чигає та й готовить йому й на цій землі всякі несподіванки...

І так, ніби хто зрушив шар попелу над купою пригаслого жару, звільнив його та й почав роздмухувати той пекельний, всепожирающий вогонь в його серці, що тут був притух в цім едемі зеленім, — вогонь всесокрушающего, але... і безсильного гніву. Отого гніву, що стискав п'ястуки до хруску і змушував серце скиглити, як мала дитина, ні, як в'язень на тортурах, якому насіли на руки й на ноги і заткнули уста ганчіркою...

Так лежав Григорій і думав свої думи. А вони — то летіли вихором, то пливли, як чорні, понурі хмари... Пливли по опаловому небі над тривожною землею... над м'ятежною землею... Освітлювані мовчазними загравами... Пливли...

Так незчувся, коли й заснув. Сон таки взяв своє, налігши всією силою.

А як розплющив очі — вже світало. Ватра давно погасла. Стояла тиша. Лише порскали коні.

Тихенько повернув голову... Під столітнім дубом лицем угору лежала Наталка. В головах сідло. Дівчина лежала нерухомо і дивилась широко розплющеними очима просто себе вгору і лише зрідка кліпала — з віт падала роса.

* * *

Ще сонечко не позолотило вершини найвищих дерев, як Сірки розпрощалися з Морозами. Швидко зібрались і рушили, кожен за своїм маршрутом. Морози пішли на південь, Сірки — на північ. Квапились кожен по своє. Люди нетрищ такі ж діловиті, як і всі інші.

На місці залишилась тільки купа попелу і велика, випечена навколо, чорна пляма таборового попелища. Як пам'ятка. І буде та пляма довго чорніти, — місяці, а то й роки. Хтось, ідучи, зупиниться над нею задумливо, а то й стане табором і ще раз розкладе на ній вогнище, але ніколи не вгадає, ніколи не вичитає з тієї плями точної її біографії: як саме, з чиєї волі та й з якої пригоди вона постала і що тут відбувалось, і що тут говорилось та й що думалось. Ні, не вичитає ніколи, що це тут зустрілися були Сірки з Морозами. А вже зовсім но вгадає, що був тут і такий — нащадок славного роду — закинений з далекої-далекої землі химерною долею. Кидав тут у вогонь гілляччя, лежав тут горічерева і так багато за коротку ніч передумав.

Та пляма лишилась сама по собі, і ніхто на неї навіть не оглянувся, відходячи. Хіба лише Григорій, та й то більше пильнуючи, чи не забули чого, аніж з розмислу. Всі були невиспані, але бадьорі, лише мовчазні. В ранковім повітрі було холоднувато, і той холодок ранковий бадьорив, змушуючи людей і тварин рухатись шпарко. Але не тільки це підганяло. Поки не припекло сонце та поки не піднялися на крила паутині армії, кожен квапився пройти якнайбільше. А там можна буде добре виспатись на привалі.

Сірко знов ішов позаду, замикаючи процесію, а Гриць з Григорієм попереду.

В однім місці хлопці бачили смішну річ... Вже сонечко підбилося вгору і розіклало золоті плями, як шовкові хустки, на галявинах, на стежці, на каменях. Хлопці йшли далеко попереду, як раптом натрапили

на велику гадюку, що лежала на стежці. Сіра, з чорними плямами, лежала вона на золотій латці сонячній і грілася собі. Зачувши кроки, враз широко розкрила пащу. Але не підняла голови до хлопців — до небезпеки, як то гадюки завжди роблять, а поклала її на землю. Хлопці здивувалися. Але ще більше здивувалися, коли побачили, як в ту розкриту пащу, мов у нору, почали шмигати манюсінькі гадючата, рятуючись від небезпеки. Такі манюсінькі — завбільшки з циганську голку.

Хлопці почали реготатись. А гадюка, закривши пащу за останнім гадючам, гайнула в траву і щезла в кам'яних розсипах з блискавичною швидкістю.

— Марш-марш! дітки...

Старий Сірко квапив. Йшли без зупинки. Налягали, поки не припекло. Йшли становиками вздовж, спускались впоперек і переходили паді, потопаючи в росяних травах і бур'янах, підіймалися на інший становик...

І не було тим нетрам кінця-краю, і не було, здавалось, краю тій дорозі, тим мандрам до тієї загадкової паді Голубої.

Перепочивши і поснідавши та трохи поспавши, знову рушили. Далі. Все далі і все на одному місці — зі становика на становик, а тоді в долину і наче назад на той самий становик. Йшли по високих хребтах та по глибоких проваллях і темних ущелинах, — раз сонце зліва, раз справа, а раз зовсім померкало десь за первісним пралісом. І такий він був темний та вогкий, що навіть паута в нім не було. Такими ущелинами приємно було йти. Хоч би й всю дорогу!..

Кілька разів переходили марі, — люди й коні йшли обережно перше провіреною стежкою, майже слід в слід, пильнуючи, щоб не оступитися.

Один необережний крок — і клопоту не обберешся, якщо не втопишся раніше, аніж тебе вирятують.

Стежка, що була перші дні така добре втоптана, помалу зійшла нанівець. Згодом і зовсім пропала. Йшли, далебі, навпростець. А хідня навпростець — дуже важка тут. Перемагаючії великі труднощі, посувалися дуже поволі. Але посувалися. Тепер уже старий Сірко йшов попереду. Тільки він один міг вивести з цього зеленого хаосу і довести туди, куди треба.

По якімсь часі натрапили на нову, добру стежку і, перепочивши, пішли, як раніше. Швидким, бадьорим темпом...

До Голубої паді дійшли третього дня під обід. Заким дійшли, ще раз ночували на стежці, але вже біля води, у вершині річки Мухень. Власне, ніякої річки там і не було, ще так лишень, річечка чи джерело. Але мальовниче. Падала та річечка стрімким водоспадом серед надзвичайних у своїй первісній красі урвищ і шуміла-шуміла. Їх, таких водоспадів, безліч по нетрях.

Тут і отаборились. Розіклали величезну ватру. А що тут мошка не давала жити — отой клятий гнус, та й комарі, — то понапинали ще й накомарники — такі наметики маленькі для кожного окремо, від комарів. Позалазили туди, кожен у свій, попідгортали поли під себе і так лежачи, невидні, гомоніли.

Глянути збоку — чудно: горить вогонь, лежать собаки і гомонять люди, але людей нема. Лише чотири білі кущерики.

Діалог під на комарниками

Тут, власне, і відбувалися справжні хрестини Григорієві, і то в такий оригінальний спосіб. Дідів голос з-під накомарника:

— Наталко! А де ти діла вухналі, дочко? Либонь же ти їх ховала...

Наталчин голос:

— Ні, то ж Грицько, тату.

— Ага!!. — це Грицьків голос з-під куреника, тріумфуючи; — От тепер угадай, котрий з нас! Сірків голос:

— Котрий, дочко?

— Та... — і із смішинкою: — "Інженер" же, чи що. Під Григорієвим кукреником здивоване:

— О!?.

Сірків голос:

— Що ти верзеш там, мала?..

— Хіба то я верзу, тату?! Ви ж учора хвалились Морозам: "І н ж е н е р", мов...

Сірків голос ніяково:

— А-а-а... — а далі, розсердившись та й посміхаючись водночас: — От дурна сорока...

Під Григорієвим кукреником сміх.

Дід:

— Чого ти смієшся, сину? Що дід такий дурний? Таке, бач, трапилось...

Наталка сердито:

— То він, тату, сміється од радості, що потрапив в такі великі пани.

— Ні... — озвався Григорій серйозно: — Я сміюся... Сміюся я, батьку, що ви таки, мабуть, угадали...

— Як то!?!

— А так... Я таки справді інженер. — О!!. — аж виліз дід з-під куреника. — А ви кажете — дід дурний! Го-го!.. — але не бачачи нікого зі співбесідників і заатакований гнусом, заліз під кукурник знову: — А ви кажете, дід дурний.. (Не знати чому саме, але старий Сірко радів надзвичайно). — Бач, воно ж зразу видно, що щось не так, то пак... І по якій же ти, сину, часті?..

Павза.

— Авіаконструктор, — нарешті почулося з-під Григорієвого куреника, не то з зітханням, не то з нерішучістю. "Чи сказать, чи не сказать?"

Незрозуміле і несподіване слово спричинило мовчанку. Чути, як гула мошкара.

Нарешті Наталчин голос, вагаючись, але не в силі перемогти зацікавлення і здивування тим чудним словом:

— А що то таке — авіа... Як-як пак?.. Ага — кон-н-стр-рук-тор?! Чи так? Боже, язик можна звихнути! — а сама десь далебі аж почервоніла, що така "дурна".

— Так, — підбадьорив Григорій і пояснив: — Авіаконструктор — інженер, що вигадує і будує літаки.

— Боже ж мій! То чого ж ти мовчав?! — захвилювався Гриць. — То ти й літати вмієш!?.

— Вмію, Грицю. — Павза. А далі, ухиляючись від розмови, насмішкувато, кепкуючи з самого себе: — Ось бач аж куди залетів...

Старий Сірко закректав, збагнув, що хлопцеві щось не теє.. Щоб урвати розмову, дід виголосив як резолюцію:

— Здорово! їй-бо, здорово!!. Хотів раз дід збрехати — і не вдалось! — всі засміялись. — Ну, гаразд, синку, раз уже так, що моя вигадка вийшла на правду, то ми тебе так і зватимем — інженером. Добре?

Резолюція була ухвалена одностайно. Титул всім сподобався, за винятком хіба самого Григорія, але його не питали, — він мусів підкоритись для загального добра, "інакше буде плутанина".

— Інженер... інженер... — повторила Наталка кілька разів про себе, щоб не забути. — Заливай!!. — їй, певно, хотілось пожартувати а чи ввести в курс справи вірного свого друга, але роздумалась. — Ні, нехай завтра... То, брат, для тебе тяжка річ, — промовила дрімливо до камарада, що підбіг до куреника і стояв, торкаючи лапою одстовбурчене ворухливе полотнище.

А інженер, тобто Григорій, лежав під куренником горілиць, і зажмуривши очі, дослухався до ноток в тім голосі. "Кепкує дівчисько. Сорока. Кон-стр-рукт-тор"... — І посміхався, як вона розгублено тягла те слово, що "язик можна звихнути". А ще посміхався на думку: "А що якби це дівчисько та отак узяв і переніс в той інший світ, — в світ лабораторій, наукових кабінетів, в грохітняву заводу... в рев моторів... в мерехтіння пропелерів... в шум тисяч літаків у повітрі... Тільки уявити її

здивування! А то ще й піднести її ген і замчати у небо за хмари... за хмари..."

В вуха гула мошкара. Вже в накомарнику їла поїдом. Оце серед гудіння зовні відокремлюється тонюпький голосок, гострий, як шило: "Дзі-і-інь... Дззі-і-нь..." Ближче, ближче. Вже в'ється над носом а чи біля вуха. Манюньке, а викликає тривогу, мов велетенський літак. Мотор гуде зі дзвоном: "Дззі-і-і..."

І враз пропелер встромлюється в шкіру!.. Сатана! Де вона знаходить дірку в новісінькім накомарнику!?!

Дід не витримав перший, а з ним і Наталка, — вискочили з-під накомарників:

— Інженере!.. Грицьку!.. Вечеряти!!.

Ось так, власне, відбувалися христини. Відтоді Григорія здебільша звано "інженером" і тільки зрідка Григорієм.

Надь Голуба

Другого дня к обіду, після, здавалось, безконечних спусків та петляння по становиках, прийшли, нарешті, на Голубу.

Під сопкою, над широченькою, бистрою річечкою стояла споруда — комора не комора, хата, крита берестою (березовою корою). Двоє вікон дивились на широку і, здавалось, безкраю, справді голубу улоговину, що йшла десь униз і ген аж під синьо-фіалковим пасмом повертала вправо. І голубіла-голубіла. Коні заіржали, ніби прибули додому. Собаки пішли по нишпорках. А падь голубіла, заллята сонцем, мрійна і приваблива віддаля, як замріяна дівчина. Вона була вкрита морем лісу, але де-не-де лисіли плями — галявини лук. Просто перед хатою, по той бік річки, схили сопок та берег річки також були покриті буйною травою. Лиш, де-

не-де по траві стирчали похило і просто голі стовбури, а подекуди чорні ожуги.

Хата з ґанком і прибудовою. Коло хати стіжок торішнього сіна, окремо дашок на стовпчиках і конов'язь. Під хатою лежала перевернута догори дном байда.

— Ось ми й дома! Тпру! Агов! Хазяїн дома?

У відповідь з-під байди вискочив хвостатий звірок, з добру кішку, і з усіх ніг кинувся навтьоки.

— Харза! Ха-ха-ха! Держи її! Та постривай, щось скажу!..

Але харза не стала "стривати", мчала, як помело. Собаки з лящанням подались навздогін, та харзу мов вітром піддало — метнулась на дерево і подалась верхами. Собаки, задоволені, що так добре налякали непроханого сторожа, повернулись назад.

Тут уже мисливці розташувались, як дома, бо таки це й була справжня їхня господа. В хаті була добра селянська піч, складена з дикого каменю, дощана підлога, широкий піл.

Перепочили, і закипіла робота. За годину навели такий лад, немов тут увесь час жили. Помили, почистили, упорядкували все. В вікнах уже стояли квіти.

Пишні, різнобарвні, яскраві дикунки. Це вже Наталка. Поки хлопці порались з в'юками, вона збігала за річку, на луку. Пишні саранки, дикі ромашки, і мак, в'юнки, І плакун, і ще, й ще — всі, які трапились, прибули гості.

Зброю і весь вантаж склали до комірчини, а звідти повикочували великі кадовби. Грубі й дебелі, вони порозсихались без діла, їх виставили до річки і поналивали водою.

З того, що в комірчині був деякий бондарський струмент, Григорій виснував, що кадовби ці роблено тут на місці. Але його здивувало не це, а те, що такий цінний струмент, та й інші ще цінніші речі, які тут були, як от поперечна пилка, колій, відра, великий вмазаний казан надворі, та й байда, — так тут лежали і ніхто їх не забрав. І вікна цілі — ніхто їх не повибивав, і піч не зруйнована, хоч хата й не заперта була. Диво дивнеє, як на європейця. Він про це сказав.

Старий Сірко своєю чергою здивувався:

— А як же інакше? Ще що вигадай курям на сміх! Е, синку, тут такий закон, закон неписаний. Тут раніше було хоч рушницю залиши у шатрі, хоч хутрину, хоч що хоч, — лежатиме місяць — ніхто не візьме. Бувало, й зайде хто, — переспить чи дощ перебуде та й піде. Було... Та й тепер ще, слава Богу, поки без великих змін. Так же колись і на Україні було... Чи, мо', й тепер?..

— Авжеж, там із шатром занесуть, з живого шапку знімуть, а то й з головою разом.

— Он як! Дійшли науки, значить!

Затопили піч — перевірили, чи не завалилась де.

А впоравшись з усім, старий заходився надворі варити обід. Наталка повела коні, а хлопці пішли десь "на широке" купатись.

А теє "широке" — велике бурхливе плесо під водоспадом. Водоспад же — хоч під Дніпрогес. З триметрової височини стрімголов падала прозора стіна. Вода гнала наввипередки, аж наче зі сміхом. Дійшовши

до низу, вона кипіла і гула, а далі розходилась на всі брки, поспішаючи десь до нової, чергової такої забавки. Хлопці пірнали, дуріли. Вода була холодна, і це було приємно.

— Оцей водоспад, знаєш, як зветься — спитав Грицько. — Ніколи не вгадаєш...

— Дивлячись, хто давав назву. Ну, скажем... який-небудь Анюй або Улахеза, якщо хрестили китайці, або ще водоспад імені Дерибаса, як по-новому.

— Ні, не так! Він зветься Дівчина. Чомусь усі мисливці так звуть. А гарно?

— Гарно.

А сам подумав: "Дійсно. Грайливий і сердитий, буйний і лагідний, ніжний і звабливий у своїй дикій красі... Ще б добавити: "дівчина Наталка".

— Є така байка, — розповідав Грицько, — тільки хто її вигадав, не знати. От: була дівчина удегейка, красуня. мавочка. І любила одного чужинця. Любила — мовчала, нічого не сказала. А як він пішов десь геть і не вернувся, вона пішла в ліс і, заплакавши, впала навколішки, свого Бога благала, щоб завернув. І ждала, і плакала... Та так і лишилась ждати далі. Та її став тоді на цім місці водоспад оцей. Дівчина тужить, все плаче... Так розповідають. Брешуть, звичайно?

Григорієві було шкода руйнувати прекрасну легенду, і він промовчав. Потім підтримав:

— Чому ж! Мабуть, правда.

Коли повернулись, обід був готовий. Дід із Наталкою теж після купання посвіжіли і в доброму настрої чекали їх.

— Сьогодні вже шабаш, — оголосив дід по обіді. — До завтра — свято. А завтра підемо на розглядини.

Хлопці ходили ще до річки вкосити трави і носили її оберемками, щоб вистачило коням на ніч.

Наталка блукала з Заливаєм і з бінoклем, — все кудись видивлялась. То стояла в гущавині і дивилась, як хлопці косять, то цілу годину спостерігала вивірку, а то дивилась у воду, лігши на березі, — дивилася пильно туди в бінокль, ніби там хтозна й що побачила. В бінoклі мерехтіла веселка. Заливай насторожено дивився теж у воду, лежачи поруч і нашорошивши вуха. Аж Наталка засміялась і турнула його в річку. Потім вони бігали разом наввипередки по урвищах, стрибали через каміння, ловили колонка, якого застукали на голім березі коло річки. Довго стрибали за ним. А він, як в'юн, рятувався героїчно. А вже як загнали його на дерево і він, почепившись на гладкому стовбурі метрів за два від землі, жалібно і перелякано дивився вниз у страшну Заливаєву пащу, як уже лишилося його тільки взяти, Наталка враз одкликала пса:

— Ходім! Нехай утікає. От налякали ми його, га! Хай попадеться нам узимку, як буде багатий.

На нічліг хлопці влаштували собі окрему квартиру під стіжком, бо ж "у хаті душно, інше діло стіжок". Це мала бути їхня домівка.

Коні на ніч поставили біля конов'язя.

Пантовка

Другого дня, як сонце оббило трохи росу і як "увесь звір, мовляв старий Сірко, уже заднював", посідлали коней і всі четверо виїхали на оглядини. Перед тим пильно помили коней від решток дьогтю, почистились самі. Григорій хотів наквацювати ічаги дьогтем, але Наталка суворо заборонила, а батько пояснив:

— Звір полохається. Треба, щоб поменше непевних запахів. Це ж пантівка, дітки. Не зіпсуйте каші! Особливо звір чуйний до запахів людини та запаху пороху.

Через те пильно почистили зброю і не пішки пішли, а поїхали верхи, щоб не "слідити".

Собак залишили вдома, поприв'язувавши. Їх не для цього полювання взято сюди.

Григорій хвилювався, як справжній мисливець, та ще перед таким невідомим полюванням. Проте полювання вдень ніякого не було. Вони в дорозі виполохали двійко вепрів. Іншим часом жоден би не втік, а зараз ніхто й не здумав зняти рушницю, навіть не тюкнув. Потім бачили сохатого, що по шию стояв у воді. Старий Сірко зупинив копя в гущавині, і всі також. Почекали, поки сохатий десь пішов собі. Сірко промурмотів:

— Вражої мами, шляється тут, спав би...

Так проїхали кілометрів з вісім, здебільша мовчки. І приїхали на солонець.

Спершу оддалік довго оглядав його старий Сірко в бінокль, а переконавшись, що нічого тім нема, куди вів дивився (а дивився десь просто себе на широку ясно-зелену галявину), поїхали.

Солонець, як побачив Григорій, — це низове узбіччя голої сопки, подекуди покрите буйною травою, а як де — мочарами. Вгорі непрохідні нетрі, а внкзу схил переходив у болотяну низину, там текла річка, утикана камінням. Далі простяглась безконечна мар, а на марі голі стовбури, як щогли потоплених кораблів. Всі вони обсмалені, — чорні ожуги над чистою ясною зеленню.

На самий солонець не виїздили, оглядали його по черзі в бінокль. Перший оглянув батько і задоволене повів бровами.

— Ось глянь он туди, — шепнув Григорієві, подаючи бінокль.

Григорій побачив серед зелені в кількох місцях чорну землю, повигрібану, потоптану. Згадав Грицькову розповідь:

— Ото звір їсть ту землю.

Потім батько показав йому в другий бік. Григорій довго дивився і нічого не бачив, а нарешті помітив збоку, недалеко від чорних плям, але між кущами і вітроломом, що громадились нижче і сходили аж до річки, якийсь горбик, заросший травою і бур'яном, і скорше здогадався, аніж роздивився, що то ж ота халупка, засідка.

Так вони оглядали хвилин десять. Потім старий десь поїхав сам.

— Подивитись, звідки звір заходить, — пояснив Грицько.

Повернувся батько задоволений. Потім їхали довго річкою вбрід і оглянули другий солонець, кілометрів за три далі; оглянули так само оддалік і так само батько їздив сам ще. А вже по тому повернулись назад, так само тихо.

Лише аж близько табору старий підбив наслідки огляду.

— Мабуть, таки ми недарма приїхали. Це, мабуть, ти, козаче (до Григорія), щасливий такий. Дай Боже!

Дома метали жереб, кому починати пантовку, кому першому йти на цю ніч. Чи батькові з Григорієм, чи Наталці з Грицьком. Так вони завжди робили, вірячи в щастя, в Провидіння, в "фарт", — це було традицією. Жереб випав батькові з Григорієм.

Як сонце похилило на захід, Григорій з батьком вирядились і пішли, захопивши бінокль, сітки проти мошки, сокиру й зброю. Рушаючи, батько зняв кашкета і перехрестився.

Перші кілометри батько читав новакові "інструкцію" щодо пантовки.

...Сидіти тихо, хоч би навіть блохи з'їли зовсім. Не чхати, не кашляти — і іншого нічого не робити, хоч би й цілу ніч довелось... дивитись у віконечко, не спускаючи очей з солонця, дивитись обома. Стріляти йому, цебто Григорієві, першому. Без заперечень! Перевірити щастя.

Але стріляти тоді, коли він йому натисне тихенько ногу. Одні звірі будуть безрогі — то самиці, боронь Боже, стрелити, бо тоді пропаде солонець. Тоді вже скоро не буде діла, як закривавиш місце. Будуть і рогаті — але то можуть бути не ізюбри, а сохаті або цапи. Стріляти ж лише самця-ізюбра, і то в которого підходящі панти, отакі й отакі...

А як сонечко спускалось за кряж, вони вже сиділи в халупі, заправили заздалегідь вінчестер та гвинтівку і поклали у дві маленькі амбразури, нерівної форми віконечка, продовгі впоперек. Це щоб потім не клацати.

Вечоріло швидко, як взагалі в горах та в нетрях. Не встигло сонечко зникнути, як уже посутеніло та запала темрява.

Григорій дивився ліворуч на сизі кряжі під червоним колом, пересновані червоним павутинням променів, і думка мимохіть поверталась назад, до табору.

В малесенькій тісній халупці було вогко і трохи душно. Почали докучати комарі і дрібнюсінька мошка. Понадівали сітки, але це мало рятувало. Тонесеньке дзижчання звичайно починалось зокола, а потім залазило всередину і несподівано пекло болючим уколом. Гнус їв поїдом. Але Григорій терпів мовчки. Вони сиділи на зручних пеньках і, не прихиляючись до віконечок, мовчки дивились прямо на солонець, на бліду латку неба. Час тягнувся мляво, без краю. Та далі хвилини побігли жвавіше, з дзвоном у вухах.

В нетрях почався рух. Трісне гілка, зашарудить лист. Час плине вже, як кров у висках, відбиваючи шалений ритм. Григорій тримав гвинтівку, вдивлявся напружено в темряву і нічого не бачив. Кожну хвилину чекав, що дід натисне ногу... Ось! Вийшли! На блідім тлі неба попливли тіні, стали, задравши голови. Чути, як чмихтять ніздрями.

Але дід сидів нерухомо і дивився в бінокль. Чи й він так хвилюється? Григорій знав, що в нього вінчестер напоготові. Навіть рука на руків'ї. У нього прекрасний цейсівський бінокль, наведений ще завидна як слід, і він тепер лише робить маленькі поправки одним пальцем.

Потім вийшла якась здоровенна звірюка і стала ступнів за двадцять, піднісши рогату голову. Григорій так захвилювався, що мало не пальнув, мало не скрикнув:

"Та стріляйте ж, батьку". Але роздивився — роги, як лопати, такі характерні для сохатого. Пішов, чути, як гребе.

Секунди бігли. Мошка розправлялась з нерухомою жертвою як хотіла, але Григорій не помічав. О, йому не вперше годувати хижаків! Згадав Бакирівські озера, вечірні та вранішні перелети, вальдшнепині

тяги над Ворсклою в лісі і перепелині ловлі з сіткою та кликуном... І так само комарі, комарі... І прогнати не можна, щоб не видати себе. Втягуй лиш голову в комір.

Аж ось щось задудніло. Щось іде стежкою звідти, звідки й вони прийшли. Ішло, йшло — стало. Близько десь. Ось скоро вийде з-за халупи. А воно десь стоїть не рухається. Довго. Григорій вже думав, що йому почулось.

Коли це як не чмихне, як не затупотить, затріщить... Подалось геть десь.

— А, ідолова душа! — не втерпів, зашипів дід: — Ах ти ж враг такий! Зрозумів...

Тварини, що були на солонці, нашорошились і теж зникли.

Довго по тому вони ще сиділи. Дід уже йорзав сердито... Приходило ще кілька тіней, солонцювали. Але ні разу дід не натиснув на ногу. Так просиділи до ранку.

Вранці покинули тихенько халупу і пішли геть, на табір. Дід пильно обдивився стежку біля халупи, кущі. Ішов стежкою і приглядався. Приблизно за кілометр став і показав на слід, що виходив з тайги на стежку... Нічого не сказав.

Григорій почував себе втомлено, як побитий, поки не розімнявся. За ніч на нім усе подерев'яніло.

А вже як було далеко від солонця, старий Сірко заговорив:

— От лиха личина. Ну, то ж і пантач був! Та хитрий же! Ото вийшов на стежку і нашим слідом-слідом... поки не вхопив духу, де був слід свіжіший.. Ну, ми його все одно обдуримо.

Дома їх узяли на кпини. Обличчя у Григорія розпухло, аж собаки не впізнали. Це й було приводом для сміху. І Наталка теж посміювалася. Глузливо, либонь.

Григорій півдня кис у воді, — одтухав. Потім ліг спати, але коли встав і з'явився перед світлі Грицькові очі — той аж присідав з реготу:

— Як китаєць, ха-ха-ха!

Наталка кусала губи, а далі не витримала і собі зайшлась сміхом; зиркне та як заллється. Григорій подивився в шибку — дійсно, морда! Скивиці і щелепи понабрякали, ніс роздуло, як кушку, а очей нема — самі щілинки. За обідом усе потрапляв ложкою мимо казанка. Сміх.

— Нічого, козаче, — потішав дід. — Подивимось, які вони завтра прийдуть...

— Е, в мене вже шкіра як у вола. Не протнуть!

Під вечір пішли Грицько з Наталкою, їм батько звелів іти на другий солонець.

Старий Сірко звечора довго дослухався і вночі часто виходив. Вийде, стане, послухає, — чи не стрельне... І знову укладався спати.

Вранці повернулись мисливці і теж ні з чим. Грицько дражнив Наталку, Наталка глузувала з Грицька. А разом виходило, що нічого путнього не прийшло. Така ніч. Багато звіра ходить, але путнього не трапилось. Було два прекрасних пантачі, так ще панти "зеленуваті".

Старий Сірко вислухав звіт і похвалив невідомо кого:

— Добре, дуже добре...

І Грицько, й Наталка — обоє були забрьохані, мокрі, як хлюща, по самі вуха, невиспані і покусані, але не пухлі. І дивно — Григорієві не було прикро, а, навпаки, він радів, коли вглядів ще здалеку нормальне, таке строге і водночас ніжне дівоче обличчя. У самого в нього за ніч пухлина майже зникла, лише нестерпно свербіло.

Знову була їхня черга з старим. Тепер вони повелись хитро. Не дійшовши за три кілометри до місця, зупинились, пороззувались і пішли брідма річкою. Аж до самої халупи. А потім, не взуваючись, зайшли збоку і забрались у халупу.

— От тепер подивимось, — бурчав Сірко, — хто хитріший.

Повзувались, налаштувались і стали чекати знову, як і перше.

Знову були кози, потім ще якісь тіні, але далеко, не видко. Але то було щось цікаве — дід нетерпляче почав йорзати.

Коли десь опівночі затупало знову на стежці і водночас десь збоку ще — не одно! Те, що на стежці, зупинилось. А збоку повз хатку навкіс пройшла самиця. За нею самець. Стали, слухають, гребуть. Григорій чує, як у нього тремтять коліна, напружує зір, а серце стукає, аж у вічу кола плавають. Та дід не дає знаку, не натискає на ногу. Коли це з-за хатки попри саму стіну пройшло, вийшло наперед і стало ось тут, ступнів за п'ятнадцять. Видно проти неба, як ворушить головою, чітко вимальовуються роги, можна навіть перелічити кінці на них... Григорій навів мушку під пахву і чекав... Вічність... Аж відчув, що йому з усієї сили давлять на пальці. Тоді він натиснув собачку... Блиснуло! Бахнуло!.. Звір стрибонув... В цю мить вистрілив і дід, але кудись у другий бік, а тоді пошепки:

— Та-ак. Добре, синку. Ну, а тепер давай спати. Тихо лиш, — звір пострілу не боїться, людей боїться.

І вони полягали спати на купі сухого бур'яну. Але яке вже там спання! Григорій повертається з боку на бік. Його пік сором, — він бачив-бо, як звір утік. "Партач!".

"Прийшов пантач, стріляв партач, і вийшов пшик".

А як засіріло, вони вийшли. Оддалік, там, де стрельнув дід, лежала рудувата велика тварина, одкинувши горду голову. Спить. Туди не кинулись, а зразу до місця, де стрелив Григорій. Пусто.

— Добре, добре, — бурчав дід.

І пішов уперед, придивляючись до рудих краплинок на траві.

— В пахву битий... Здоровий, ірод...

Вони пройшли з кілометр. Дід радісно кивнув головою.

— Он! Ну, слава Богу.

На самім березі коло річки лежав боком велетень, красень-ізюбр. Хотів напитись води, та так і закляк. Голова у воді.

— Добре! От добре! — радів дід Сірко. — Умочив панти, мов знарошне, щоб не подряпати, не поламати. Молодець.

Григорієві було трохи шкода таку прегарну тварину, почував себе, як убивець. Але це мить. Здушив у собі це дурне почуття. Дід урочисто зняв кашкет, перехрестився на схід сонця і взяв сокирку:

— А держи отак.

Сперш ножем провів по шкірі, зробивши велике коло круг рогів, а тоді по-мистецькому вирубав їх з черепом.

— Ох і ловкі ж! Оце фарт тобі! На. Держи. Григорій узяв. Так оце-о панти? Отакі вони! Роги — не роги, якісь гумові цурпалки. А таки роги, але молоді, по три пагінці лише пустили кожен. Не роги, а сама шкіра, чимсь наллята, а зверху аж мерехтить, вилискує шерсть густа та коротенька, що нею ті панти покриті.

Тим часом старий вправно і швидко оббілував тушу. Дав усьому лад. М'ясо вже порубане склав на траву і так накрив шкурою. Тельбухи пустив за водою.

Те саме зробили й з другим. Раніше його підтягли до річки подалі. Це був молодший самець, але панти мав не гірші, менші, але красивіші, повніші і такі симетричні, як близнята.

— А це, — розповідав Сірко, — найбільше ціниться. Упоравшись із другим і так само пустивши тельбухи за водою, стали чекати. Дід гомонів:

— Колись за такі рівненькі панти китайці платили золотом удвоє проти ваги, тоді як за звичайні лише половину, а то й менше, і то за не попсовані. А як попсовані, то, бувало, й зовсім дешево. А чого так за рівненькі та щоб невеликі добре платили, — біс його зна. Бачиш, панти у китайців — це перші ліки протії всяких хвороб. От, скажім, як уміючії приготувати, то й старого діда потягне женитись... Та й всякі хвороби лікують, різні. Тебе ми теж лікували ними. Атож. Через те вони й ціняться так. Я дещо у китайців вивчився. От. А маленькі, кажуть, ось чим дорогі: як вельможа вельможі дає хабара, то за найліпший хабар вважають панти. Ото з рукава й підсуне йому нишком. А попробуй ти великі панти сховати в рукав. Та й сили у молодших більше. Колись китайці скуповували їх самі тут і навіть полювати ходили, поки наші не

віднадили. А тепер власть заготовляє їх організовано та й збуває в Китай за золото... Та чого це наших немає? Ходім, бо зіпсуються.

Забрали панти й пішли.

— Це вже на цім солонці — хіба як дощ пройде та змиє дух, — тоді буде діло.

На стежці зустріли Грицька й Наталку верхи. Ті навіть не здивувалися, побачивши. Лише Грицько запитав:

— Хто?

— Та хто ж, як не він, — кинув дід на Григорія.

— Обидві?

— А то ж як. Поганяйте та чепурненько все заберіть.

Сіркове чаклування

Вдома була розвага. Старий, як жрець, заходився священодіяти з пантами. Звелів напалити піч. Тим часом обмотав панти марлею. Майстерно так. Всі спостерігали, а старий повчав.

— Стій, а м'ясо посолили?

— Посолили. Все як слід, ще й нагнітили добре.

— Гаразд. Головне, слухай, ти, синку, це тобі десь здасться. Панти ж, бачиш, м'які, а їх треба зробити твердими, бо засмердяться і пропадуть. То ж раніше їх заварювали по-китайському. Але то довго й марудно і треба китайського терпіння. На базі — там "ліктричеством",

так до бази, бач, далеко, сім раз попсуються. А у нас простіш, по-нашому... А як там у печі?

В печі тріщало. Щедро накладені смоляні дрова горіли дружно. Розпікали.

— Отож, як панти припсувались трохи, їх дутиме і вони репнуть, — тоді треба, як ковбасу, поштрикати їх голкою, щоб зійшла порча. Вони ж бач, повні крові, а кров псується швидко. Затужавити панти, цебто зробити їх твердими, мало хто зможе, це велике діло. А от паш спосіб — це секрет. Ми їх, як хліб, печемо...

Коли нарешті піч добре розпеклась, старий велів геть вигребти весь жар, а тоді всунув у піч руку, потримав, покрутив головою:

— Зайве, хай прочахне. За десять хвилин:

— Ану, Наталко, як там? Можна?

Наталка всунула руку:

— Хтозна...

Тоді попробував дід, скрутнув головою.

— Ану, ти, козаче.

Григорій засміявся:

— Було б же термометр узяти. Яку вам температуру треба?

— Е, термометр тут ні до чого. Тут які панти, таку й температуру треба. Треба угадати на дух, рукою.

Нарешті дід уловив момент і "посадив" панти. Закрив заслінкою і глянув на сонце — закарбував час.

Після того Григорій з Грицьком ходили на мар "ховати ізюбрів". Викопали яму з метр завглибшки і дістались до криги. Суцільна крига. Викопали поруч і другу таку. Теж крига. Потім допхали сюди кадовби і поставили їх в ці природні льодівні. Зверху добре привалили колодами, гіллям і камінням. Добре накрили. Від сонця і від звіра.

А Наталка знічев'я вчиняла батькові допит:

— Ви, тату, обманюєте, що це Григорій убив.

— От, маєш. А то чого?

— А того, що один же битий з гвинтівки, а другий з вінчестера.

— Ну, як ти така збіса хитра, що й батько вже брехун...

— Ні, але скажіть.

— Та я ж сказав.

За якийсь час панти урочисто вийняли з печі. Розмотали марлю... І аж замилувався старий Сірко:

— Ні, таки тобі фарт, козаче! Ти взагалі щасливий. Я ж на тебе задумав.

Панти стали наполовину тонші, та зате були уже тверді, як кістка, і чистенькі, оксамитні зверху.

Грицько з Наталкою ледве дочекались своєї пори.

Щастя, як трясця

— Щастя, як трясця, як нападе, не скоро покине, — казав Сірко. — Ось побачиш, діло піде. Це фарт. Почався фарт — не зівай.

Фарт — це щастіння, сліпа фортуна. Мабуть, ніхто так, як мисливці, не покладається і не вірить у щастя. А такі корінні — особливо. В щастя вони вірять, як у долю, як у Бога, і ніщо тую віру не може похитнути. Мисливці взагалі забобонні. А життя їх підтримує з усієї сили. Коли почалося щастя, фарт — не лови гав.

Удосвіта старий Сірко розбудив Григорія.

— А вставай-но, синку! Вдень доспиш. Квло хати стояли сідлані коні, вірьовки на сідлах. Поїхали. Григорій не питав, як завжди, знав, що неспроста. А дід чув уночі, як тричі поспіль вистрелило. Там, на Голубій. Коли Григорій висловив був думку, що, може, не вони або й могли обмилитися, Сірко покрутив головою:

— Там Наталка.

І так це було сказано, що ніякого сумніву не могло бути.

— Вона двічі вистрелила. Щаслива вона в мене. Коли приїхали на той другий солонець, біля берега сиділи Грицько з Наталкою, бовтали у воді босими ногами.. Чекали.

— Чого ви пригнали?! — це Грицько. — Пусте діло! Оця напсувала... Вчинила стрілянину по комарах.

Старий Сірко посміхнувся в вуса: бреши, мовляв.

В хаті було дві пари пантів. А біля річки в траві — дві туші.

Дорогою, сміючись, Грицько розповідав беззлобно, як його сестра піддурила. Умовилися стріляти заразом. Як стануть зручно, тоді й стріляти... А сама стрелила двічі, "на ходу"... Ну, а він уже пальнув у собачий слід.

Наталка щиро виправдувалась, що не втерпіла та що, "якби не стрелила, — було б гірше". І розповідала жваво, з захопленням, як все було. Григорій слухав, дивився на неї, і йому аж моторошно було трохи: "Яка запальна! Хижа! Ні, не хижа, — дикунка. От. І в ній кров бурхає так, як і в кожної тварини тут, як у пантери, чи в рисі, чи в тигра".

Але це було хвилину. Дівчина якось урвала на півслові і далі ішла мовчки вже. Але задоволена, як переможниця.

Старий Сірко, перш ніж покинути солонець, пильно оглянув його, висловив здогад, що було цю ніч там щонайменше чотири бики і стільки ж самиць.

Грицько й Наталка призналися, що дійсно було аж чотири пантачі і три самиці. І ті, що втекли, були наче ліпші, але ці були ближче.

— Нічого, дітки. Добре! Дуже добре. Тепер пождем. А там Бог дасть, може, дощ. А там, може, й ще добудем що.

Золоті арабески

Зіпсувавши солонці, вони кілька день не пантували. Але знайшли собі не менш цікаву розвагу: "лучили" рибу.

Вдень косили та гребли сіно, запасали на зимовий промисел, а вночі "лучили" рибу.

Спустили на воду байду. Приробили вилку і жаровню з товстого дроту, що валялась у хижі, до байди спереду.

На жаровню накладали сухих смоляних дров, хмизу, березової кори, ще й брали запас з собою в байду. Брали трохи гасу, ость, рушниці про всякий випадок, і втрьох — Грицько, Наталка й Григорій — рушали на річку.

Байда тихенько пливла за течією. На носі байди горіла яскрава ватра, — навколо від того було ще темніше, — так в темряві та тишині рухалися з дивним смолоскипом. Місцями, де було глибше і де риби було більше, — підкидали палива ще й бризкали гасом. Полум'я вибухало фейерверком, розсипаючи іскри.

Це були дивні ночі. Це була велика втіха для Наталки. А ще більша, може, для Григорія. Наталка більше була з остю і іншим не хотіла віддавати. Григорій охоче відмовлявся від своєї "черги" на її користь, мотивуючи тим, що в нього "руку крутить", — і мав з того вигоду. Він сидів на кермі і стернував тихенько дрючком і дивився на неї скільки хотів. Милувався. Впивався, п'янів від того споглядання. А вона не помічала. Занісши ость навідліг і зігнувшись, мов пантера, вдивлялась гострим бистрим зором у глибінь. Химерні блищики танцювали на її розчервонілому обличчі, повному невимовного захвату. Пасемко волосся тріпотіло і золотилось над бровами. Блискавичний удар — і Наталка тріумфує... Викидає в байду здоровенного тайменя або меншого х а р ю з я. Вибирала все найбільшу і била влучно.

А Грицько пильнував вогню. Коли він хотів і собі взяти ость, вона його благала:

— Грицю, братику, хай я ще... Ось іще, іще трішки...

Нарешті передавала з жалем йому ость, заступала його коло вогню. Але не могла втерпіти і перехилялась слідом за братом, пильнуючи. Тоді Григорієві важко було держати байду рівно, але він напружував усі сили. Коли Грицько давав хука, Наталка хвилювалась. За другим разом — проганяла і заступала сама. Григорій радів з того. Спостерігав

годинами. Гнучка, як вуж, граційна, як мавка, вона таїла в собі дивну силу, ця дівчина. Поєднання дівочої краси та чар з дикістю майже первісною, неприступною.

Ось зігнулась помалу і враз розігнулась, мов сталева пружина з дзвоном. Ость, пробивши рибу, черкала по камінному дну.

А раз помилилась і вгородила ость замість риби в пень. Довго вони крутились на однім місці заякорені, не можучи висмикнути ость. Десь заїло в сирому дереві. Наталка хвилювалась, гнівалась, хотіла тут же роздягатись і лізти в воду. Забула, з ким вона. А коли Григорій мовчки, спокійно поліз у воду, скинувши лише сорочку, вона якось слухняно поступилась йому в цьому. Ба, гукала на нього і командувала, — думала що то батько. Енергійно допомагала йому, вказувала, з якого боку краще йому підійти, тощо. А як Григорій, звільнивши ость, підвівся і зустрівся очима, Наталка вмить спалахнула, здивувалась. Почервоніла, зламала брови і відвернулась. Дивовижна, химерна дівчина!

То були дивні, чарівні ночі в казкових первісних пралісах, на бистрій мерехтливій воді, на чорній воді з золотими арабесками.

На світанку вони пхалися проти течії у три пари рук і причалювали біля хати. Мокрі, втомлені, закурені сажею, але щасливі.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ сьомий

MEMENTO MORI

Над Голубою паддю, над горами ліловими, над буйними нетрями стояв сліпучий сонячний ранок, граючи всіма кольорами веселки. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінюючи маленькі сонця, розсипаючи спектри, на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на

квітах, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височенних кедрів та осик... Вони мерехтіли там особливо, як вогнисті краплини; часом одривалися нечут-но і лет''ли вниз, блискаючи межи стовбурами і прошиваючи синій холод глибоких сутінків гущавини.

Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, згинаючи стеблини трав та одгортаючи пелюстки квітів. Було напрочуд тихо. Ні шелесне лист, ані ворухнеться травинка. Тільки веселкова мерехкотнява...

Наталка стояла на кладці з рушницею і, трохи зігнувшись, дивилась у воду нерухомо, — пильнувала т а й м е н я, що від двох днів заволодів увагою цілої їхньої колонії і що його вони завзялися встерегти, змагаючись між собою. Здоровенний таймень. Він жив межи великими кам'яними брилами в водяній прірві і лише іноді показувався на чистих мілинах, бентежачи мисливські душі, але не давався ні на які хитрощі — зникав враз, як тільки тупне хтось на березі, ніби відчував небезпеку. Весь інтерес цього надзвичайного полювання полягав у тім, що тайменя тяжко було підстерегти, а ще тяжче було встрелити в воді: тільки пущена всторч куля могла досягти мети. Пущена ж під кутом куля тьохкала об воду, робила рикошет і дзижчала геть як несамовита, ніби від болю, що забилась об воду. Та таймень не давався ані на постріл сторч, ані під кутом.

Наталка заповзялась на нього особливо — така вже вдача: як що заволоділо її серцем, то вже край. Тепер ось заволодів її серцем таймень... Стояла, як статуя, як нежива, і дивилась, не моргаючи, в глибінь. По обличчю, по очах їй бігали сонячні зайчики, ніби намагаючись її розсмішити або зіпсувати полювання, — сміхотливі зайчики, віддзеркалені хвилями.

В такій же позі і теж з рушницею стояв Гриць на скелі, що випнулась далеко над водою.

Григорій, що облишив уже цю розвагу... Не тому, що до неї треба було китайського терпіння, а тому, що був такий чудесний веселковий ранок, а ще, може, тому, що в того дівчиська по очах і обличчі пустували надзвичайні сонячні зайчики, перекочуючись, мов плями живого срібла. Сидів собі отак на перекипеній банді посеред осяяного сонцем подвір'я, підставив під сонце розхристані груди і дивився на той цілий світ сліпучий. Тиша була на світі, і тиша була на серці, і мерехтіння-мерехтіння...

Чомусь згадувався Врубель з його веселковою палітрою. Царівна Лебідь... І той розбитий "Демон" з поламаними крилами і печальними очима... Тільки ж ні! Нема того генія, щоб передав ось цю буйну симфонію блиску і спектрального шалу, і тієї радості — буйної радості життя й цвітіння, — ані отих невидимих крил у серці, що виростають... А надто ж того воскресіння, отого пришестя людини на цей світ, — і вже не в світ нудьги, брутальності і одчаю (те все зосталось позаду, як в тумані), а в світ веселкового сяйва, безмежного радісного спокою і щастя... Дивне почуття володіло ним. Воно ним володіло вже від багатьох днів, відколи він пірнув у цей первісний, незайманий, напівказковий світ і ставав помалу сам його часткою мимо своєї волі — часткою цього блиску, і шалу, і радісного спокою, і цілої цієї симфонії буття, що поза нею, здавалось, немає вже нічого іншого і ніколи не було. Почуття те дивне стосувалось минулого. Його не було. Так, було лише марево, був химерний сон. Туманна фікція, видимість світу. І він був там ще тоді, коли ще не народився на світ взагалі, коли ще не жив, як людина, а жив, як інша істота. Раптом!..

Що це?!. Далекий грім? Вітер?.. Знову...

Григорій схопився, відчувши, як в нім закалатало серце.

Вітер виростав в ураган з блискавичною швидкістю. І раптом скажено загриміло, заревло, аж по задвигтіла земля, пішов вітер по нетрях і по всій Голубій паді, з дерев посипались блискучі сонця — цілий зоряний дощ...

Потрясаючи землю, потрясаючи нетрі, низько над кедрами заклекотали машини — велетенські, чорні проти сонця, потворища.

Літаки! ! . Шість... вісім... вісім... чотиримоторових велетнів!

Собаки заскавуліли і кинулись врозтіч. Потім позбігалися на пагорбок і зчинили несамовиту гавкотняву. А Рушай сів на хвіст по-вовчому, підняв пащеку і тоскно завив.

Літаки прогриміли над табором і вже летіли низько над паддю, перехиляючись то на одно крило, то на друге. Щось, далебі, шукають... Вісім велетенських невиданих тут птиць пливли по блакитній долині, заглушаючи все своїм ревом, а під ними, по марях, по зеленаво-синьому, сріблястому від роси килимові пливло вісім тіней: спершу — великих чорних... потім менших сизих... фіалково-синіх... синіх.. Пролетівши падь, літаки звернули упоперек і так само пішли низом, перехиляючись. Далі... Далі...

Приголомшений Григорій стояв посеред двору як вкопаний. Відчував, як у грудях скажено билося серце. Так, ніби його кинуто з височенної скелі на землю, в провалля. Змішане почуття тривоги, здивування, скаженого руху, неспокою... — ціла буря найдивовижніших почувань та асоціацій опанувала ним. Помалу буря уляглась, а натомість росло невиразне, бентежне передчуття чогось страшного. Вовчий інстинкт прокинувся, як у того Рушая, і віщував недобре.

Він тормосив чуба, хмурив брови і стояв так посеред двору, дивлячись в блакитний обрій, де в сонячній імлі зникли літаки. Мов загіпнотизований.

Навіть не бачив, як осторонь, оддалік стояла Наталка і широко розкритими очима дивилась на нього. Дивилась з тривогою, притиснувши руку до грудей.

Не літаки приголомшили те "дівчисько". Літаки її здивували, але й тільки. Ні, далебі, щось інше вразило її. Якийсь інстинктивний відрух, чи, може, страшний здогад, а чи десь незбагненний жах, — хтозна...

Вона дивилась на нахмурені Григорієві брови, на стиснені щелепи і намагалася рукою стримати серце.

А ранок стояв сонячний, мерехтливий, запишаний перлами і веселковими барвами. Усміхнений, золотий ранок.

Тунгуз Пятро Дядоров

Того ж дня в обідню пору до табору завітав ще один несподіваний гість.

Саме збиралися обідати, як завалували собаки і кинулися в гущавину. Наталка спинила собак криком, — вони повернулися і полягали біля неї, гарчачи та наставивши вуха в нетрі, що вкривали схил сопки.

Там по крутому схилу, чіпляючись за кущі, спускалась людина. В хутрянім капелюсі, у ватяних штанах, в жупані з голої, обшворганої козулячої шкіри, підперезанім мотузкою; через плече набійниця, при поясі ніж, а рушницею обпирався, як палкою.

— Глянь! Глянь!.. — здивувався старий Сірко. — П я т р о!.. Д я д о р о в! А бий тебе коза хвостом!

Гість виплутався з кущів і підійшов, розпливаючись в широку радісну посмішку цілим своїм квадратовим, косооким обличчям. Присадкуватий і добродушний, він підійшов упевненою ходою, як додому, і далебі щиро тішився.

— Зиздрасте... — тикав кожному свою шкарубату руку.

— Зидрастє, батіка! — і аж зажмурився від втіхи, коли старий Сірко дружньо обхопив його ручищами за плечі і потряс, — старі добрі друзі! "Це ж Пятро Дядор". Обернув тунгуза до хлопців: — Перший мисливець у цілому світі. Ну-ну, добрий гість!..

— Зиздрасте, Наталика... Здрастє... — коло Григорія тунгуз завагався і подивився запитливо на Сірка. Той підморгнув йому: "То теж наш!"

— Зиздрастє, капітана!.. — подав він руку Григорієві. Григорій потис ту тунгузьку руку; вперше в житті він мав з тунгузами до діла, але потис приязно, — сподобалось йому те косооке і наївне дитяче обличчя. Лише здивувався, чого це він називає його "капітаном".

— Та то вони всіх так, кого вперше бачать і хто видається їм за начальника або взагалі за росіянина, — пояснив Сірко.

Тунгуз поставив гвинтівку до дерева і, обтираючи рясний піт з обличчя, сів на колоді. Оглядаючи всіх своїми косими, ніби попрорізуваними осокою, усміхненими очима, відсапувався. На голові йому цупке русяве волосся стояло їжаком, над верхньою губою кілька волосинок замість вусів, на підборідді так само кілька волосинок.

Далі, не кваплячись, витяг кисета і люльку, натоптав люльку махоркою і закурив, передаючи кисет гостинно іншим.

Сірко теж набив люльку.

— Ну, як же живеш, Пятро?!. Розказуй. Чого це ти никаєш? Чом не пантуєш?

Тунгуз, все обтираючи рясний піт, похитав головою і аж зажмурив очі:

— Їроплану їскаім!

Говорив він, як і всі тубільці, смішною, покаліченою російською мовою.

— Їроплану їскаїм, — повторив скрушно вже і важко віддихнув.

— Яку "їроплану"!?

— Упала... Мало-мало літала і упала... їскаїм.

— Чого ж вона впала? Хай вона сказиться! Оттакої!

— Пороха мало... Порох горі — їроплана леті. Порох кончай — їроплана падай. Капут! Літала-літала і... "чш-ш-ші-к". — І аж показав захоплено рукою, як то вона "чш-ш-ші-к" — штопором вниз, і прицмокнув язиком.

— Коли ж вона впала і де?

— Десять-і день... — і безпорадно розвів руками, бо невідомо, де впала, і ніхто того не бачив. — їскаїм.

— А чого ж це ти її їскаїш, хай вона згорить?

— Нада. Начальника много і шибко кричи. Шибко большой начальника...

І розказав Пятро, що хоч "їроплана" і не його, але він мусить шукати. Всі мусять шукати. Він обійшов уже сотні кілометрів за ці десять день, і все марно. А оце зайшов, мимо йдучи, у гості, провідати. "Як пантовка? Добре?.." І з жалем зітхав та хитав головою. Пропала його пантовка. Не можна. Шукати звеліли. І всі так. Багато людей отак никає, шукаючи ту

загадкову "їроплану" по проваллях та по всіх нетрях на величезному просторі. І ніхто не бачив, як вона падала і де вона падала і навіть яка вона з себе є та "їроплана".

Підняли отак людей по всіх тайгових селищах і розігнали їх на всі боки — шукайте! — і, не знайшовши, не веліли вертатись.

— Так це ти так ніколи й додому не вернешся! — покепкував Сірко. — Хай їй біс, тій "їроплані"!

Тунгуз зітхнув і безпорадно розвів руками, мовляв: "Що ж" — і додав:

— Начальніка велі... Шибко кричи. Шибко сердитий начальник. — Помовчав, прицмокнув язиком і похитав головою розпачливо: — Пропадай панти!

Йому співчували. Запрошували обідати, перепочити, заночувати. Тунгуз від усього відмовився. Посидів ще трохи. Потім попрощався, надів капелюха, взяв гвинтівку і, сховавши люльку, щез, як і прийшов. Пошелестів десь нетрями. Зник.

— От так... — Сірко помовчав і сердито сплюнув чи на ту "їроплапу", чи на тих придуркуватих начальників, що "шибко кричи", і кивнув у той бік, де поплентався наївний лісовий чоловічок з дитячим обличчям:

— Золотий чоловік, пантовщик — яких мало! І от такий, можна сказати, хрест несе. Мало, що дав Бог жіночку, так ще й "їроплану" кинув. Що там за дурна "їроплана" і що там за дурні начальники!? — Сірко від усієї душі співчував тунгузові.

— Живе тим, що заполює. Купу діток має та ще й жінку таку от... красуню. Московка там одна. Що гарна, то вже гарна, вража дочка, тільки ж і не дай Бог...

— Як же він таку жінку гарну доп'яв отакий-о красень? — поцікавився Григорій знічев'я, бо сам думав над тим, що то ж і ті літаки вранішні, далебі, теж за тією "їропланою" нишпорили. Авжеж. А на серці було якось зле. Відчував, що втікав він, утікав, але.. Все це десь за ним назирці посувається. — Як же він ту красуню доп'яв?

Питав знічев'я, так собі, і навіть і в голову не клав, як не клали й інші, що тая красуня ще десь так вплутається в їхнє життя.

— А так... — і розказав старий Сірко, як доп'яв цей Пятро Дядоров найпершу красуню серед усіх старовірів і скільки він з того лиха має. Бідолашний чоловік. Чоловік-дитина.

— Була, бач, така дівка, краля мальована, "Фійоною" звалась... А піди, Наталко, он буланий заплутався на долині.

— Та я, тату, і так знаю ту історію, — знизала плечима насмішкувато, одначе встала і пішла собі геть, гукнувши Заливая: — Будуть там усякі дурниці говорити... Ходім! — і подалась геть.

— ...Отож крутила з парубками... Поки накрутила... А цей помирав за нею, Богу на неї молився. Буває так. Ну й взяв за себе небогу. А вона ж як цариця, а він бач який. От і має! Це все одно, як спарувати козла з зозулею. І ні стиду в неї, ні сорому. Пятро, бач, "їроплану їскає", а жінка, либонь, десь "шибко" великого начальника гостить... Тьху!

Слухали, чи не йде ще хто.

В нетрях було спокійно і тихо. Хто б подумав, що по тому океану десь відбуваються великі події, що там нишпорить така сила людей і що десь там якась "їроплана" запалась.

Думалося, що в зв'язку з тією "їропланою" ще хтось завітає на Голубу падь, до їхнього табору. Або й ще щось трапиться. Григорій був нашорошений, хоч і не подавав виду.

Але ніхто не заходив більше і нічого не траплялось. Так і не трапилось. Врешті і те забулось. Потонуло в зеленому шумі, в сонячній повені. Зітерлось. Щезло.

Так щезають луни, перекочуючись горами і нетрями, зникають десь там за паддю Голубою, замовкають. Так плине місяць вночі по хвилях, плюскотить і втікає десь за водою...

Час собі йшов замріяною ходою по безбережному зеленому океану, осяяний сонячним блиском, сповнений буйної, веселкової молодості, озвучений гомоном птахів і звірят, і шумом кедрів вгорі, і таємничим шепотом листу, заквітчаний-закосичений цвітом.

Час ішов по нетрях, час ішов по жилах — рухав у них кров, змушував серце тремтіти так, як тремтить лист під промінням сонця в діамантових росинках...

То йшла молодість, і ні до кого їй нема ніякого діла. То йшло життя, тріумфуючи. Життя — як мерехтливий сонячний простір, як безмежна, заквітчана падь Голуба.

Історична довідка

Якось два дні поспіль ішов дощ. Не дощ — злива африканська. Старий Сірко був у доброму настрої. Ще два дні перед тим він поглядав на небо, нюхав повітря, дослухався, як йому крутить у нозі, і підняв усіх несподівано на гарячу роботу — лагодити "заїздок", попросту сказати — тин через річку впоперек. Був він установлений на якорях-каменях, а з берегів міцно укріплений зв'язаними колодами, що простяглись через усю річку і що на них тин, власне, й тримався. А призначення того тину

— ловити рибу. Посередині дірка, а над діркою ставиться величезну "морду", чи, як кажуть в Україні, вершу. Влітку ставлять її устеньком за течією, взимку — проти течії. Це тому, що влітку риба йде вгору на мілини, взимку спускається вниз на більшу глибінь.

На більших річках і заїздки великі, і верші такі, що їх коловоротом викручують; напхається туди іноді з десяток пудів риби. Це все розповідав уривками старий Сірко, поки лагодили заїздок і приміряли нову "морду". Потім почепили "морду" на дереві: піде дощ — піде риба на теплу воду, тоді й мали її ставити.

І таки пішов дощ. Отже, точний Сірків барометр не помилився. І то за два-три дні вперед.

А як пішов дощ, — всі сиділи на ґанку в святковому настрої і спостерігали, як важкі потоки з неба поливали дерева й кущі, прошивали їх наскрізь, аж збивали лист з осик і старі бирки з кедрів, а на паді клали траву покотом.

Дівчина — мрійний водоспад — вже не плакала, вже ридала, тужила, морем розливалась.

У річці ревла вода, піднімаючись дедалі вище; камені, що стирчали на ній зверху, щезали один по одному під водою.

Старий Сірко радів: Бог щастя післав. Змив землю, змиє лист, змив сліди, — наведе новий лад. Пантуй, діду! Та й рибка попливе.

А часу вільного було мало. Та ці люди не вміють нудьгувати. Якщо вони можуть по півдоби сидіти, витріщивши очі, на однім місці нерухомо, то на ґанку або в хаті сидіти під таку музику небесну — одна втіха. У молодих настрій був мрійний, сумовитий, хороший, а в старого ще й ліпший. А дощ! Аж пищить! Не пищить — на тисячу тонів заливається.

Спершу був громовий. Як мигоне, — покотить-покотить десь гуркотом та як ударить! Та як припустить лити! Аж земля двигтить.

Старий Сірко перехреститься та:

— Слава Богу, аби лиш не мимо. Оце десь розчахнуло когось, хто більше нагрішив.

Грім б'є, аж дим стелиться по Голубій паді. Потім громовий перейшов у добрий, обложний. Лив рівно, шалено і сюрчав-шелестів, ніби безліч пасів оберталося на велетенській трансмісії.

Річка набубнявіла, кипіла, ворушилась крізь мереживо — крізь водяну запону, як у тумані.

— Коли б тільки заїздка не замчало де... — єдиний клопіт у Сірка. — Отакий дощ, дітки, я бачив ще в Індії. Давно колись, ще як молодим був...

І залитий хвилею спогадів, під монотонний акомпанемент дощу, старий Сірко розповідав про дивну мандрівку навколо світу, та про життя на Україні колись, та про дику землю, де вони потім висіли, куди їх закинула доля.

Напала на діда балакучка. І можна було б цілу книгу списати, надзвичайну книгу про те, як жили колись Сірки на Полтавщині, коло славного города Переяслава, — батьки Сіркові жили. Та як і діди, і прадіди ще жили — в Запоріжжі козакували, на Крим і в Туреччину ходили, на "ночвах" море перепливали, та страху усім наганяли, та ще й на галерах не раз бували і звідтіля утікали...

А потім і онуки на галерах попливли тим морем Чорним... Рідну землю покидали, уклін їй складали, береги сльозами поливали і довго-довго руками та шапками з моря Чорного махали, у краї чужі, далекі, за

тридесять земель-морів, на край світу мандрували, щастя-долі шукали. Мимо берега турецького, ще й мимо Босфору пропливали, Царгород-Стамбул і всю Туреччину обминали, де діди й прадіди на гаках та палях загибали, бо султанові страху нагонили... А потім якоюсь "канавою" в інше море вибирались і увесь світ кругом на обмин об'їздили. Коло Індії їх дощі обливали-мочили, біля Цейлону вітри пекли-сушили. В Бомбеї вони воду пили, в Сінгапурі сльози лили... Китай обминали, — на голому чердаку купою лежали, пальці гризли і сльозами запивали... Та віри в щастя своє щербате і в силу свою двожильну не теряли. Ні, ні!

Отак і пливли. Здорово мандрували.

І чого тільки, чого не надивились, не набачились!

А в край дикий, аж під Японію, як прибули та на землю як стали, то все його кляли-проклинали. Чи їли, чи спали, — все свій край далекий, ясний споминали.

Для початку з половини перемерли. А далі позвикали. А позвикали — то й зажили! Ого! Ще й як зажили!

Ось так...

Дід, правда, розповідав докладніше, але в цьому ж стилі, — задумливому. Ще й приправляв усе добрим гумором.

І слухали його дивну казку-бувальщину нове покоління славного роду Сіркового — Сірченко й Сірківна. Ще й нащадок гетьмана Дем'яна Многогрішного.

А дощ — аж сюрчить.

А над паддю Голубою вже небо виясняється.

Співуни

Іноді на дозвіллі Грицько з сестрою співали пісень, лежачи горілиць на березі. Григорій в цей час неодмінно був чимсь зайнятий: то байду смолив зі старим Сірком, то сідла лагодили, то ще що-небудь.

А брат з сестрою співали собі. Починали вони з:

За тучами, за хмарами

Сонечко не сходить...

У Наталки був хороший, сильний голос. Вона вела свою партію, як прошву золоту шила. Сміливо, щиро, як і все робила так. І аж луна котилася та завмирала ген десь на Голубій паді, і замовкали нетрі, коли вона виводила оте:

За лихими ворогами

Мій миленький не ходить...

"Чи відчуває вона серцем зміст тих слів? — думав Григорій, — Ні, ясно".

Проспівавши, мовчали. Потім Наталка зачинала своя улюблену: |

Ой, летять-летять

Два соколи через сад...

Грицько вторив, і його лагідний тенор, як той сокіл, вився коло дівочого сестриного голосу. Гарно.

Старий Сірко послухає-послухає, скрутне головою задоволено і сам підтягує.

А кінчали вони неодмінно піснею про мисливця. Це тутешня, зеленоклинська. І знаменита вона тим, що її тут співають усі і кожен по-своєму — українці, москалі, білоруси і навіть тунгузи. І у всіх вона виходить однаково гарно. Химерна пісня.

Співається в ній про мисливця-молодця, що ходив-бродив по лісах, на коні їхав тайгою та й побачив, як на траві спала красуня дивна. Та й як він з нею повівся по-лицарському. І мотив у ній особливий якийсь, своєрідний.

Співали її Грицько з Наталкою трохи жартівливо. А як доходили до слів, як той стрілець

Задрижав, з коня упав.

— Боже мій, голубонько! —

Тихо проказав...

Наталка додавала:

— І Богу душу віддав.

І щиро дивувалась:

— А чого ж він з коня упав? І чого то він так задрижав, що аж гепнувся? Убився, мабуть, ажи?

Грицько сміявся, але пояснити не міг, чого то так, бо й сам не знав, як то можна з коня впасти, побачивши хоч і вродливу дівчину.

— Либонь, їздити не вмів або ж був випивший, — висловив здогад, пригадавши, як той придуркуватий і п'яний Радівон все їздив на коні задом наперед та все падав.

Заколот і капітуляція

Григорій носив у серці ту хворобу, що його напала, — кохання до химерної лісової дівчини Наталки — і боровся сам з собою. Кохав, але... здається, безнадійно. Отим-то й воював з тією хворобою з усією наполегливістю тверезого розуму. Він кликав його на допомогу, той тверезий розум, і всю свою міцну вдачу й учиняв сам над собою суд.

Розум повставав проти серця:

— Галло! Гей ти, дурний шматок м'язів! Що ти ще тут маєш говорити? Май глузд! Чи ти собі здаєш справу, хто ти і що ти? І чи ти ручиш за завтрашній день? І чи ти маєш право ставити на карту щастя інших?!. Галло, май совість! Егоїзм твій — то твоя приватна справа. Мовчи! Замри! І не надокучай мені, будь ласка, бо...

Серце утікало до водоспаду. Григорій ніс його туди і там просиджував цілими годинами. Як на суді. Тверезий розум — за прокурора. Та гай-гай... Хоч серце ніби й згоджується з тим, що каже розум, скоряється, але від того не перестає, задушене грубою силою, потихеньку квилити.

Борюкався сам з собою, не знав, як бути. Піти утореваним шляхом і добиватися приязні, залицятися, зваблювати, задурювати він не смів і не міг. Та й ба, всі засоби з випробуваного запасу всесвітніх залицяльників тут були б безсилі. Це не та людина, це щось інше. Відтоді, як він з першого ж дня опікся, він більше не насмілювався. Вона ж... Вона — так йому здавалось — навіть у голову собі не клала того, що з ним діялося. Вона — дитя ще незайманого спокою. Вона, здавалось, навіть не розуміла, що воно таке, те кохання. Та й потім — що він їй і хто він їй? І

навіщо він їй? З його становищем він просто не мав права. Хто він? Вепр, що сховався в хащах від мисливців. Без права на життя, без пашпорта. Вепр! Завтра його наслідять, і треба буде кидатись напропад, ламаючи кущі головою. Або йти грудьми на видиму смерть. І якби дівчина відповіла на його почуття, то це було б велике нещастя для обох.

Отак він терпів. Але коли б йому запропонував хто покинути це все і піти геть, він не схотів би, та й навряд чи зміг би. Ні, свідомо не схотів би. Бо він був щасливий біля неї. Він відчував, як у нім кипіла і вирувала кров вїд самого звучання її голосу. Голос той відгукувався у нім дивним, багатим відгуком, з болем, з мукою. І це було щастя. Болюче, але велике, майже недосяжне для розуму щастя. І розум капітулював.

Слухаючи, як шумить водоспад, він пригадував його назву, пригадував чарівну легенду про дівчину-удегеєчку і кепкував похмуро сам із себе. "Отак би й тобі теж... Тільки якби ти став водоспадом, то не мрійна вода б ллялась, а, далебі, каміння падало б".

Мавка

Спостерігаючи зовнішній світ, Григорій в цім намагався забутися, особливо в години дозвілля. Мавши вроджений нахил до спостережень, виросши серед природи, він мав в тім велику втіху. Рослинний і тваринний світ цей ховав у собі багато такого цікавого, невичерпного, кожен день вражав все новими несподіванками. Особливо цікаво було спостерігати життя звірят і птахів. Григорій міг лежати, притаївшись десь межи колодами, годинами і дивитися, як під крутим берегом в кам'яних розсипах клопочеться горностай — такий смішний в літнім убранні, рудувато-бурий, як старець, порівняно з пишним зимовим своїм строєм. Він вибігав з щілини десь і шнирив межи камінням, ворожив щось біля купки наритої черв'яком землі, вилазив на коріння і бігав по нім сюди-туди. Щось він там господарював...

Григорій пригадував все, що знав колись з зоології, ботаніки та орнітології, і намагався знайти всьому пояснення, підвести під всі явища, а особливо під поведінку звірят та взаємини між ними достатньо законне обгрунтування. Пригадував теорію рефлексів Павлова і шукав у всьому закономірності та смислу.

Часом назирці йшов за козулею (сарною) з малим козенятком, стежив за ними геть цілі кілометри, посуваючись, мов тінь, од дерева до дерева, од куща до куща, намагаючись підглядіти, як те козеня почувається на цьому новому для себе світі. Особливо цікаво було, як те козеня натрапило на жабу і стало над нею, розкарячивши ноги; довго дивилось на неї здивовано, витріщивши свої наївні очі з довгими віями, такі, як часом бувають у гарної дівчини; далі не втерпіло і лизьнуло жабу язиком. Зовсім як мале дитя. Жаба підскочила, мов опечена, а козеня ще дужче! Почало високо стрибати на місці — чи від здивування, чи від шаленого ентузіазму...

А раз, никаючи отак далеко від заїмки, понад річкою, натрапив на слід полоза. Про цю велетенську гадюку з сім'ї давунів він багато читав і чув, але не бачив. А тут враз натрапив. Власне, натрапив на суху шкіру, так званий "виповзок", що лежала, як величезна панчоха, межи гіллячям. Сам полоз, очевидно, був десь поблизу. Це тут він, линяючи, скинув своє старе убрання, а сам, напевне, десь тут і живе, бо таку операцію він проробив рано по весні біля того місця, де зимував, тобто біля домівки. Зашаруділа трава і загойдалася в напрямку до річки. Григорій кинувся назирці, намагаючись обійти... Щось шелеснуло і плюснулось в воді. Завмерло...

Обережно, тихесенько, щоб не злякати, розсунув кущі і перехилився.

І враз ніби його хто нагло вдарив під серце. Аж дух захопило. Захвилювався, розгубивсь...

...На камені, по тім боці, зігнувшись, як лозина, і мерехтячи на сонці голим тілом, стояла мавка і викручувала мокру косу... Вода плюскотіла, збігала срібним струмочком. Наталка! Гола і дивна, як мавка лісова. Вигиналась, сяяла блискучими росинками на тілі в сонячній купелі...

Григорій враз заплющив очі, круто повернув і — геть! Геть!.. Швиденько, як злодій, пішов. Ні, втік...

Боже мій! Як же де він так! А що, як вона бачила? Йолоп! Ідіот!

І довго блукав по околиці. У висках товклася кров, гуготіла. Блукав і не наважувався йти до табору. Аж поки не почали його кликати. Чути було й Наталчин голос. Приклавши руки ,до уст, вона змагалась з Грицьком, кричали вдвох — один; грубо, друга — тоненько, насмішкувато:

— Інженере!!! Агов!

А як снідали, Григорій намагався не дивитись на Наталку, намагався зосередитись на їжі. Але ніяк не міг зосередитись. Дивився і на руки, а в очах — мавка викручує косу і мерехтить... Насуплювався і не дивився туди, де була дівчина. Сидів, як на гарячому. А Наталка навпаки — весь час пильно поглядала на нього чистими очима. Аж якось зустрілася поглядами... Григорій почув, як у нього душа похолола; почервонів. Наталка подивилась якусь мить мовчки — і одвернулась.

Невже вона бачила?

Але ні. Не може бути! Очі в неї не такі. Чисті, задумливі і наче здивовані..

— Ти не хворий, синкуї — спитав батько, помітивши, що Григорієві щось не теє.

— Ні, ні... то так... Згадалась дурниця одна...

— А ти не думайі. Хай йому хрін. Хай Ленін думає.

— Та він же, тату, вмер давно, кажуть, і в мавзолеї лежить.

— Отож, що лежить. Йому тепер нічого робити, то хай лежить та й думає, бо є над чим.

Сміх. Увечері того ж діня вони втрьох сиділи на колоді, що лежала через річку, як кладка, супроти хати. Григорій на прохання Грицькове похмуро розповідав про інші краї, про інші ліси, про степи широкії, як море. Про весну з жайворонками, з солов'ями, з зозулями, з одудами та з безліччю інших співучих пташок. Про перепілок у пшеницях, про всяку всячину, що за нею так стужилося його серце, і жартома імітував пташиний спів.

То кував зозулею, та так, що аж старий Сірко вийшов з хати, здивований. То бив перепелом, то одудом, а то вдавав соловейка. Трохи не так, але дуже подібно.

Наталка поглядала збоку, чудувалась, але не вірила, щоб так птахи співали. То чого ж вони тут не співають так? Лише — "чи пить, чи не пить?".

Грицько схопився і подався геть, щось згадавши. Григорій замовк. Враз почув себе безпомічним, залишившись на самоті з дівчиною... Слухав, як йому гуде в висках, а серце стукає, як колись уперше на велелюдній залі перед промовою. А коли обізвався, сам не впізнав свого голосу.

— Наталко, — мовив потиху. — Чого ти така?

Дівчина зиркнула спідлоба, ніби холодною водою облила.

— Яка ж я?

— Ніколи й не обізвешся до мене, все наче сердишся... Відчував, що говорив дурниці.

Вона не зразу відгукнулася на це — мовчала, спустивши очі. А потім обізвалась:

— Чого б же я сердилась? Ще що вигадай...

Сиділа, обіпершись рукою об колоду, і та її рука була близько від Григорія. Він обережно, ніби не навмисне, присунув свою руку.

— Ет! — скинулась дівчина нервово і відсмикнула руку. А потім скочила на ноги і швиденько пішла геть. Коли вона зникла, Григорій пішов понад річкою, так, без мети. Потім заліз у воду, занурив голову... Хотів так себе заспокоїти.

В гирлі Мухені

Пантовий місяць кінчився. Пролетів, як день. Стали збиратись назад. Прощай, падь Голуба. Щастило нині, дай Боже й на той рік!

Сірко з Наталкою посідлали коні, нав'ючили, впакували панти і, доручивши все останнє хлопцям, поїхали.

А Грицько з Григорієм, діставши відповідний наказ, зробили спліток — невеликий пліт, поставили на нього чотири кадовби з солониною, прип'яли ззаду байду, напакували її сіном, напнули зверху намети і попливли вниз річкою Мухенею.

По трьох добах безперервної плавби, після безлічі дрібних і більших пригод дістались до гирла. Там, де впадав Мухень в Амур, стояв заготівельний пункт "Дальзаготхутро".

Завідувач — рудий вусатий дядько на прізвище Мокієнко — забачив їх ще здалека, впізнав Грицька і вже скірився назустріч:

— А, будь ти турецький!.. А це хто?

— Брат у других, Григорій, — познайомив Грицько. Більш Мокієнко і не розпитував. Тут не заведено дуже цікавитись, їм-бо, кінець кінцем, байдуже. Будь ти хоч султан турецький, аби путня людина.

Мокієнко був з людей старого гарту — гостинний і привітний, з чуттям власної гідності. Сірки були і не його контрагенти, однак Мокієнко, знавши добре Сірків (колись дружком був на весіллі), шанував їх і охоче взявся виконати доручення, допомогти.

Йому залишили м'ясо, щоб він повантажив його з першим черговим пароплавом угору, на Хабаровськ. Кадовби заднили. Мокієнко виніс чорнило та квач, і одразу ж за маркували вантаж — написали, куди, кому, що і від кого. Потім виписали ще й накладну, як належить, і заліпили в пакет, зазначивши в ній те саме, що на кадовбах, ще й інші подробиці. Це вже Мокієнко, — він був акуратний і хоч писав, як курка лапою, і не любив взагалі писати, та любив відвантажувати. А тут ще треба було прислужитись приятелеві.

Так хлопці виконали батькову умову з ОКДВА, відправили м'ясо.

— Блюхерові за гвинтовочку! — сміявся Гриць. — Мокієнко допильнує.

Сам він "висуванець" з мисливців і більш любив сам промишляти, аніж сидіти на цій "факторії".

В нього хлопці заночували. Мокієнчиха — літня жінка, привітна й весела — добре шанувала гостей. Та все розпитувала про домашнє. А їй, бач, нудно. Сини десь на пантовці, дочка у Владивостоці на курсах хутряного крамознавства. Мати показувала хлопцям, пишаючись, доччині фотокартки: весела, чорнява дівчина (в матір удалася), то в мисливському убранні, то в пишній оленячій досі (виставила ніс і пряде очима), то в городському — панна хоч куди. Мати пишалась, а нишком витирала сльози:

— Боже, де той Владивосток! Мучиться дитина з тими науками.

Бурчала на "старого", що задумав "занапастити дитину".

Крім хлопців, на заготпункті ночували ще два цікавих типи. Цікаві тим, що були п'яні і все розповідали один одному (бо Мокієнкам давно вже набридло слухати), як вони вчора увечері стріляли і як їх ведмеді "мало не поїли". Один з них був голова гольдяцького мисливського колгоспу імені Хагаєвича, з р. Хунгарі, росіянин, на прізвище Судаков. Другий — з-за Амуру, з річки Анюй, — голова якоїсь сільради, Тищенко Макар, українець. Обидва дебелі, міцно збиті, обидва "не любили випити", тільки один — Судаков — низенький, забайкалець з походження, другий — здоровенний амурець, лубенець з походження. Вони щирі приятелі, хоч розділяла їхні хати тут територія, на якій могла б вміститись ціла, скажім, Польща. Приятелі, бо й Судакову серед гольдів нудно, і Тищенкові на Анюї, де його держава (сільрада) простяглась на яких чотириста кілометрів, а в ній лиш двісті чоловіка підданців, і розкидані так, що дідько їх знайде, коли, скажім, треба край випити, — теж невесело.

Раді, що зустрілись, вони закубрячили. Але почали не тут. Вони, бач, ходили по нетрях і скрізь шукали літака. Такий наказ вийшов — усім шукати. А як то робота марудна (знайди його, де він упав у цій проклятій гущавині), то вони ходили і, де тільки були добрі люди, — там і пили медовуху або спирт. І хоч людей було рідко, зате пили подовгу, —

пробували, в кого міцніша. Отак учора надудлились в кривого Терешка, вони... "ішли собі на смерканні і шукали літака".

— Коли гульк, — оповідав Тищенко, — стоять? Чорніють! Лишенько — ведмеді! Ми за бердани — і давай поливати. Били, били... таку стрілянину зчинили! А далі я й питаю: "Судаков, скільки дураков?" — "Два!" — каже Судаков. Бо ми ж тії пеньки так порешетили... Судаков притакував п'яно головою:

— Верно, Макаруша!.. Ето і єсть головокруженіє от успехов... Стрєльньом-ка!

І вони "стріляли", черпаючи спирт просто з туязя. Уранці хлопці вирушили назад, вгору по Мухені. А дістався до вершини, уже пішли пішки додому. Тією самою стежкою. Григорій прагнув скоріше додому.

Розділ восьмий

ОСІНЬ У ТАЙЗІ

Коли достигає виноград

Непомітно минало літо. Промайнуло, як один погожий день, і надходила осінь. Золота осінь, коли достигає виноград у тайзі, коли набряклі червоним соком грона його обтяжують лози, випромінюючи сонце увібране в себе і відбите в блискучих росинках.

Після пантування хлопці пробули вдома лише п'ять днів, то й ті п'ять днів косили траву на старій пасіці, кілометрів за десять, "за харч", мовляв Грицько, кепкуючи. А накосившись досхочу, Грицько з Григорієм вибули вдвох на верхів'я річки Іман.

Старий з дочкою порався вдома на пасіці — брали мед. А потім зібрався везти панти та й дещо зробити для осінньої й зимової

"кампанії": то умови поскладати, то взяти авансом шкіри, чобіт чи там ще чого. А хлопцям звелів з'їздити на Іман та й поробити все, що треба. А що треба, то вже Грицько знає.

За ці дні вдома Наталка ще більше наче зчужіла — сторонилась Григорія. Чи то зумисне, чи то так виходило, але все десь обминала і була якась задумана, сумна ніби. Тож Григорій зрадів нагоді помандрувати десь подалі. Хай, може, воно в нім уляжеться, лихо оте його, хвороба ота. А коли хлопці від'їхали, забравши з собою Нерпу з Рушаєм, Наталка стала ще сумніша. Іноді така сердита, що навіть на Заливая гнівалась. Заливай лишився вдома, хоч поривався був разом з іншими побігти, та господиня його не пустила.

А подеколи на неї несподівано находило, і вона дуріла чи пустувала, як мала дитина. Стрибала з Заливаєм на річці по камінцях, поки котресь не плюхалось у воду з усього розгону; гуляла з ним у палочки-стукалочки, а то й стрибали разом через високу лату наввипередки. Чисто дівча мале. Або ставала на колоду і, приклавши руки до вуст, викликала мавок у горах, дражнилась, — кричала дзвінко і дослухалась, як її голос повторювався безліч разів. Заливай і собі гавкав, а йому відповідало кільканадцять псів одразу. Здивований пес аж поривався туди, щиро переконаний, що це з ним перегавкується ціле собаче товариство.

А то десь зникала на цілого півдня — десь лежала чи блукала в лісі, а приходила з вогкими очима і тиха така, слухняна, лагідна.

Мати бачила все, дивилась на дочку пильно, зі смутком, але нічого не говорила. Розуміла — дівчина на порі, от і нудиться. Такий вік дівочий. Сама не знає, чого їй треба. Теж була такою.

А раз мати запропонувала їй:

— Може б, ти, доню, поїхала до тітки в Київ та погостила. (Така думка — там і хлопців, і дівчат доста, хай покрутиться межи людьми, подуріє). Пам'ятаєш, як ти їздила торік улітку, саме оце, як виноград достигав?

Наталка обійняла матір і засміялась:

— Ні, мамо! Чого я там не бачила? Я хочу бути коло вас.

— Відколи це ти стала такою мамійкою?

— Отак! Чого це думають всі, що я така сердита та негарна? Хіба я така, мамо?

— Та ні. Тільки ж і не мамійка ти.

— А от і мамійка! Мені іноді вас так шкода. От ми їздимо та й їздимо, а ви самі вдома. І скучаєте, ажи? Як і я іноді без вас...

— Дитино моя хороша, — раділа мати. — А може, таки поїхала б до тітки?

— Ні, ні, мамо! Ні, ой ні, ні!

І обіймала матір, і обертала навколо себе.

Весела робінзонада

А хлопці їхали собі на південь схилами Сіхоте-Аліня. Їхали довго (чотири дні), поки не прибули на місце. Крім рушниць, харчів тощо, мали при собі ще дві коси примкнуті.

Там, де в Іман впадає широка та буйна притока Араму, нижче річок Улахези та Санчихези, стояв на невеликім джерелі невеликий барак. Це давня Сіркова заїмка. Тут хлопці й отаборились. І жили собі безжурно, весело. Як два Робінзони. В тайзі була пустеля щодо людей, — на сотні кілометрів не було ніякого житла, хіба, може, де живий який манза-звіролов. Лише за сто кілометрів угору було селище старовірське, невелике, хат на десять, що звалось Диди. "Хто куди, а я в Диди" — жартував Грицько. А вниз — до самої залізниці майже, — пустеля, на цілих двісті кілометрів. Там, нижче на Імані, багато лісозаготівельних бараків, але влітку вони пустують, і лише зимою набивається туди люду. Але то там. А тут і взимку пусто, лісозаготівлі сюди не доходять. Хіба тільки яка експедиція проїде вгору, або старовіри по льоду поїдуть вниз до міста Імана.

А нетрі тут первісні і незаймані, як, далебі, ніби в цілому Зеленому Клині. А рослинність як у субтропіках, думав Григорій, спостерігаючи флору. Він пригадував географічну карту, і виходило, що вони десь на рівні Сочі або Севастополя.

Отут і жили. Нікуди не квапились, пеклись на сонці, годували комарів та гнуса, ловили гачком рибу (для сміху), стріляли качок іноді для стрілецької вправи. Качок було тут чимало. Насідають рядочком на смужці ріні, межи бистрою водою та кущами, і пишаються. Котрі були ближче, хлопці не чіпали, не цікаво, котрі далеко, метрів за триста — чотириста, — стріляли "всидячку". Особливо цікава була качка, так звана клоктуша — японська качка, дивна своїм оперенням.

Так і жили, тішились. А межи цими ділами так, для розваги, виконували батьків наказ, — косили сіно по сопках, по галявинах над Іманом і заготовляли с а м о л о в и, — пастки такі. А як у них календаря не було і поспішати було нікуди, бо в шию ніхто не гнав, то вони й не квапились. Накосившись або нагрібшись, сиділи вдома, проти сонця голяка і стругали химерні палички з зубчиками та плескаті кілочки з зарізами. В цілому два таких кілочки і прутик становили пристрій, т. зв. тунгузьку насторожку. Проста і воднораз так хитро придумана, що аж

дивно. Склади два кілочки, поклади межи ними прутик з вирізами, а тоді підстав під колоду — колода, підперта цим пристроєм, стоїть і стоятиме хоч рік; та досить торкнути за прутик, як кілочки розпадаються і колода падає. Це тунгузька плашка. Зручна тим, що кілочків можна наробити цілий мішок і носити з собою, а колод уже в лісі досить. Яку хоч підіпри, — і вже тобі самолов. Знай тільки, де поставити та як і чим наживити. А то ще є "кульомки", але їх треба робити на місці... Це все для дрібного цінного хутряного звіра і такого, що рушницею в цім лісі його не добудеш, як от колонок, с о л о н г о й, куниця, харза (сестра куниці), горностай тощо. А заготовляють і кладуть на місце ці всі причандали заздалегідь, ще з літа або з ранньої осени, щоб вони там облежались, щоб набрали місцевого духу, щоб потім звірок не сахався, як самолов наставлять. Це все розповідав Грицько своєму помічникові, щоб знав, що й до чого.

Робота була не важка, харчі добрі, — тож хлопці жили собі, як на відпочинку. Дні спершу лічили, робили затіски, потім збились і вирішили чинити за дідівським правилом — "врем'я само покаже" та "якось-то воно буде".

Настругавши паличок доста, щодня сідлали коні й їхали непрохідними нетрями, де сам дідько ногу зломить; у відповідних місцях вирубали метрові товсті колодки, розколювали їх і так клали, зверху клали набір паличок, а на дереві, поблизу, робили добру затіску. Так помалу зробили рейд кілометрів на сорок. І нарозтикали таких паличок та наробили затісок до лиха. Затіску од затіски видно. Оце й діло в них.

Так не огляділися, коли минув місяць — надійшла уже справжня осінь, з прозорим небом, з ранішніми морозами, з інеєм на травах, з павутинням на всьому. Достиг виноград і хлопці щодня набивали оскому так, що не могли нічого їсти.

Бог кохання

А в нетрях уже ревіли ізюбри. Надійшла золота пора — пора кохання. Могутній дивний бог вийшов на золоті, осяяні вечірнім сонцем бескеття, і в рожевій імлі надвечір'я оголосив її прихід — просурмив на всі чотири сторони і стоголосі луни рознесли той клич по всіх усюдах:

"Любіться! Шалійте! Божеволійте! Бийтеся за неї — за любов! Протинайте один одному груди! Ламайте кості, збивайте роги!.. І беріть, беріть тих мрійнооких самиць за правом сильного! Любітесь! Множтесь!.. Слава хоробрим! Слава сильним!"

І котились стоголосі луни, реготали потужно в нестямі бескеття. Ревли ізюбри. Місячними вечорами, млосними ранками, тьмяними, мрійними надвечірками. Шелестіли нетрі, тамували шалені вибухи нестримної жаги і охороняли бої лицарські та смертельні змагання за право на любов. І лиш рев котився далеко — десь з хряском билися вогненнозорі коханці і дивилися на них граційні самиці, чекаючи, поки проллється кров, і гордий, нетерпеливий, шалений від пристрасті переможець підійде без заперечень... Чекали й тремтіли, готові. Хвилювались.

По нетрях, по бескеттях ходив бог з золотою сурмою, бог кохання.

Затикав Григорій вуха, а бог сурмив, сурмив у них. Ранками і вечорами Григорій просиджував цілі години, впиваючись відголосками тієї стихії. Було йому тужно.

І кипіла в ньому кров. І хотілось йому стати і заревти, потрясаючи все, викликаючи свою долю до бою, і поламати її ребра, потоптати її ногами. В лютім нападі помсти розтрощити її...

Думи пливли, як плине вода в широкому Імані, — гомонить срібними голосочками, плюскотить, воркоче ніжно, вабить, вмовляє, кличе і утікає, ховається в імлі.

Над падями, над кряжами стеляться тумани, ніби там ходять дівчата і напинають намітки, хочуть затулити місяцеві очі, — нехай не дивиться: гріх!

Давно було пора додому, і вони були б уже поїхали, бо, мабуть, батько бурчить уже там, та Григорія вкусила гадюка, як босі складали сіно, — тож вони мусили ще лікуватися. Грицько перелякався був, сам Григорій теж розгубивсь, але не показав цього. А вкусив щитомордник — страшна, отруйна гадюка. Перше, що Григорій зробив, це піймав щитомордника і розчавив його. А потім став випробовувати всі будь-коли чуті засоби — такі відомі серед усіх тих, кого гадюки ніколи не кусали. Перше — перев'язав ногу ременем вище коліна так, що вона за яких п'ять хвилин геть посиніла, як печінка, аж Грицько перелякався, а з виразки виступила крапелинка крові. Потім на команду Грицько відкрив патрон і насипав на ранку цілий заряд пороху, але запалювати вагався (ану ж, як одірве геть ногу) і одмовляв від цієї, хоч і вірної, але тяжкої операції. Зійшлись на тім, що Григорій половину пороху струснув, а половину таки запалив. Йому і в очах потемніло від спалаху. Але нічого, не кричав, лише трохи зблід. Почекали трохи. Нога пухла далі й боліла, головне, від того, що набрякла від перев'язу. Не мавши засобів, Григорій, керований зухвалою, але глибокою вірою в те, що його ніщо не бере, не брало, то ж не візьме й тепер, — наклав на ногу компрес і розпустив ремінь. І клали сіно далі, але вже повзувались. До вечора нога так спухла, що Григорій не міг ходити.

Другого дня було гірше. Григорій блював, нічого не хотів їсти, але їв через силу. Грицько був в одчаї, вимагав негайно їхати, але Григорій заспокоював і тримався спокійно сам. Чотири дні воював організм з отрутою. Це була ціла трагедія для Грицька — спостерігати і не мати сили якось допомогти. Він висував силу проектів — їхати в Іман, їхати назад, з'їздити до Диди до знахарки — і хотів все негайно здійснювати, та товариш спокійно, але рішуче забороняв. Кепкував. Наказував. І Грицько, хлопець неабиякої крутої вдачі, скорявся. Упевненість і добрий настрій друга його заспокоювали. Кінчилось тим, що Григорій був

правий — ніякої халепи з ним не сталось. Ще чотири дні — і він цілком видужав.

Проте багато днів вони змарнували.

Коли вирує кров

Хлопці надумали були вже збиратися додому, як тут прибіг Заливай, а слідом за ним приїхала... Наталка. Кінь під нею був мокрий і аж тремтів, — тож гнала без сталого відпочинку, без зупинок, либонь. А сама... сама була спокійна. Побачила іце здалеку, що хлопці живісінькі, і була спокійна, весела. А до Григорія навіть байдужа. Не наближалась до нього, уникала зустрічатися поглядами.

Їхавши назад, зупинились на Бікіні, там, де він, склавшись із безлічі струмочків, тік уже широченькою річкою. Тут стояв курінь. Тут днювали. Натрапили на барсовий слід і ходили полювати, залишивши усіх собак вдома. В гущавині на такім полюванні собаки зайві — заженуть десь, і не вглядиш. Думали так заскочити.

Довго нишпорили, але без наслідків. Так і облишили. Зате натрапили на цікавіше...

Уже сонце похилилось на захід і заходило надвечір'я, як вони сиділи потомлені на колоді в гущавині перед великою галявиною. Відпочивали. Сиділи мовчки. Десь далеко сурмив ізюбр, і луна котилася нетрами. Він починав з низької ноти і підносив її дедалі вище, до шаленого боевого реву-виклику. А у відповідь — тільки луни.

Григорій сидів поруч з Наталкою, У нім вибухло те, що він був приспав уже. Вибухло з дикою силою, заболіло, застогнало, та він сидів і мовчав. Слухав, як у скронях товчеться кров. А Наталка байдуже, зосереджено, замріяно майструвала щось із кори. Вправно. Мистецьки. "Почекайте, ось буде диво".

У неї була вже готова сурма — ріг з молодої кори, ввинутої спіраллю, завдовжки з метр. Тоді зробила пищик, попробувала, застромивши його в дівочі губи, — "пищить", а тоді вправила в вузький край сурми. Приклала до уст і стала чекати задумано. А коли знову проревів далекий ізюбр, Наталка нахилилась і, підіймаючи сурму вгору, відтворила пристрасний, боєвий ізюбриний рев. Шалений клич. Луни пішли вистрибом, покотились: туди, на поклик. Артистична провокація!

Секунди бігли з дзвоном. І раптом пролунала відповідь... Знову виклик... Знову відповідь... Ближче... Ближче...

Розпалений бик гнав десь, забувши про всяку обережність, ламаючи хащі.

Мимоволі у кожного руки самі намацали зброю, підкоряючись стихійному, сліпому інстинктові мисливця. А Наталка викликала і за кожним разом тихше, віддаляючись. І вже чути було, як тріщало суччя під ногами розпаленого рогатого лицаря. Тупіт... Ось він, близько, став десь, слухає. Чмихає...

Наталка мовчить, завмерши, мерехтить очима...

Раптом з другого боку, — і зовсім близько, — інший рев. Другий бик! Поспішав, видно, мовчки, до ревища двох.

Перший, зачувши, проревів так, що в Григорія і серце затремтіло. Не від страху, ні. Не від азарту, ні, — від почуття в тім реві сили, стихії, мужності розпаленого самця, що його пристрасть та ревнощі доводять до самозабуття, до божевілля.

Тріщання кущів. Мить... І ось він на галявині. Близько, ступнів за сто лише. Став. Тремтить увесь. Послухав. Чмихнув і. нахиливши голову, прикрашену могутніми рогами, копнув землю, а тоді, видобуваючи десь з звіриного серця першу низьку ноту, підносить голову на витягнутій

шиї і підносить ноту. Вище. Вище! Доводить її до найвищого напруження, викидаючи в небо все, що в нім вирує і кипить... І видно, як з розкритої пащі йому йде пара, мов дим, над червоними яснами. А око, налите кров'ю, мерехтить... В цю мить короткий рев, скоріше стогін, і на галявину виламується другий ізюбр. Став, пирскаючи, копає землю... Тремтять до бою один і другий. Почали сходитись.

Два демони, дві сили, — втілення цілого цього світу. Стали один проти одного, витягли вниз шиї, нагнувши голови — ріг проти рогу. Копають землю, аж вона летить геть, водять боками. Чмихають. Раптом зводяться цапки і б'ють один одного ногами з ляскотом, із стогоном... Одного такого удару досить, щоб пробити людину наскрізь.

Розходяться, копають землю і знов... Упираються рогами один в одного, аж лускіт іде.

Григорій припав до них очима, як і інші присутні. Не дихав. А два красені, два горді демони шаліли, стогнали в героїчних позах борців за любов, за самиць, за право володіти ними. Десь вони там стоять і дивляться... Григорій хвилювався. В ньому кипіла кров. Він зціпив зуби, сидячи біля дівчини, біля свого болю, біля своєї згуби.

Тут тремтлива дівоча рука схопила міцно його за лікоть, його наче вдарило струмом, — повернув голову... Але Наталка дивилась не на нього, вона аж нахилилась вперед, впинаючись блискучими очима в ізюбрів. А очі, очі!

Чи це вона йому звеліла натиском руки, чи це було нагле, шалене почуття ревнощів, — він швидко підкинув рушницю і вистрілив, не здаючи собі справи.

Мов ударені блискавкою, ізюбри кинулись врозтіч. Один щез в хащах, а другий чкурнув просто на них. "Влучив" — майнуло Григорієві в голові. Ізюбр, мало не потоптавши, пролетів над ними, мов вітер, і

подався хащами. Всі втрьох схопились і, як хорти, подались слідом. Гнали, пригинаючись до трави, опановані непереможним, диким інстинктом пращурів. На травинках де-не-де були краплі крові...

Довго тропили.

І догнали...

На марі, зав'язши по черево всіма чотирма ногами, лежала горда тварина, витягши по траві гарну, пишнорогу голову, і зрідка стогнала. Піднімала голову вгору, вгору на витягнутій шиї, хапала ніздрями повітря і знову клала її на траву із стогоном... І знову...

Григорія наче хто враз шеминув ножем у серце: "Це ж ти! Це ж ти так... Зацькований... Ось так..."

Зацькована, смертельно поранена тварина, не в силі видертися, в останній агонії піднімала голову високо і дивилась, дивилась здивованими вогкими очима на сонце... З ніздрів, разом з повітрям вилітали криваві росинки... А потім клала тую голову на траву із стогоном — "у-ф-ф!!."

Григорій миттю підняв рушницю і вистрілив. Повернувся круто і пішов. Пішов. — "Ще не хватало, щоб тебе живцем вовки гризли". Бачив лише, як тварина, немов ударена громом, рвонулась, вихопилась із багна усіма чотирма ногами і впала набік нерухома.

— Куди ж ти? Куди ти?! — гукала до нього. Але він, не обертаючись, ішов далі. Навпростець. А в очах...

А в очах йому стояли сльози.

* * *

З того ізюбра, з ніжок, пізніше Наталка пошила собі унти, лапчаті. Чотирьох ніжок було мало — це лише на один унт, — але вона добавила ще чотири від тих, що були з пантування, і пошила. Розцяцькувала їх горностаєвими сніжинками, оторочила риссю. А наставку шовкову, чорну, вигаптувала жовтою і червоною заполоччю. Але ці ніжки були замітці серед інших, глянеш — одразу видно: то літні, а це осінні — "ревічні", з тієї пори, коли ізюбрі дуріють з пристрасті... і гинуть.

Розділ дев'ятий

ЗИМА

Перед великим полюванням

Пішли сніги. Вдарили морози. Тайга вбралась у нові шати. Осінь тут золота, але швидка, коротка. Уже в жовтні почалась зима. Зайшла пора білків'я — гаряча пора для мисливців — пора полювання на вивірку та на всякого хутряного звіра.

Коли б ішлося тільки про полювання та про екзотику, ми б тобі, читачу, розповіли, як мисливці наші здобували рисів, ловили колонків та солонгоїв, капканили вовків; розповіли б і про те, як вони стріляли вепрів. Але не про те мова йде. Скажемо тільки, що вони тим і були зайняті. Зразу, як пішла ходова вивірка, пішли за нею по нетрях і наші мисливці, здобуваючії в день то тридцять-сорок штук. Так днів п'ятнадцять навздогін. Зайшли грець його знав куди. А ходова вивірка — це та, що мандрує (мігрує) цілими арміями, з краю в край, шукаючи ліпших харчових баз, переходить рівнини, перепливає ріки — і йде, йде. І от в момент, коли вона дозріла хутром своїм, ідуть по неї мисливці.

Але й бідкувавши і іншого звіра здобувавши, вони все чекали на момент — на справжнє полювання, на путнє, на те, що стрясає всіма нервами, але й дає великий заробіток.

Відполювавши ходову вивірку, повернулись і кинули жереб, куди кому йти на місцеву та й на іншого звіра, — чи батькові з Наталкою на Голубу, а Грицькові з Григорієм на Бікін та Іман, чи навпаки. Хлопцям Випало на Бікін та Іман.

З морозами та снігами і мисливці вбралися у нові шати. Уже не взували ічагів, а взували унти "половинчаті", а зверху ремузи — шкіряні холоші, напущені на унти і піддерезані пасом, щоб не набивався в унти сніг. Поза тим одяг у них був майже літній, бо у важкій одежі по нетрях не ходитимеш, зіпрієш, хоч би й на п'ятидесяти-ступневому морозі. Лише возили з собою к о з л я к и про всяк випадок: як де зупинятись ночувати — то одягати.

Григорій у мисливстві намагався забути про все — про свою дурну долю, про невідоме майбутнє; намагався не дивитися вперед, забувши про весь світ. Хай, все одно, там нічого не видно. Ліпше не думати, жити, поки можна, дихати, дивитись на сонце, що сліпило геть, сяючи та мерехтячи в снігах, підставляти груди під вітер, слухати, як шумлять кедри верховіттям... Часто, заслухавшись того шепоту, тієї казки зимової та замилувавшись вивіркою, забував навіть, що йому саме в неї, в ту вивірку, треба стріляти. Вивірка з того мала користь — рятувалась від смерті.

Хлопцям у мисливстві спершу велось кепсько. Було багато снігу. І хоч на кедрах та ліщині було сила горіха, проте вивірки місцевої було мало. Ходова ж, пройшовши, не тільки не затрималась, а й потягла з собою десь навіть місцеву. Колонок зійшов десь з осені ще — в нетрях було мало миші, тож пішов десь на рівнину за нею. Де-не-де трапиться слідок — ніби хто потикав трьома пальцями, складеними пучкою, — ланцюжок на снігу — то нишпорив колонок. І то понад джерелами, де менше снігу. Але даремно старався з усіх сил Рушай відшукати його, — колонок гулькне під сніг і там ходить собі по дуплянках та по камінних розсипах.

На Імані хлопці попідіймали — тобто настановили — всі ті самолови, що заготовили були з літа, і з тим пішли на Бікін, назад. Там — ліпше.

Старий Сірко з Наталкою повернулись на Бікін теж. Воно на Голубій було й нічого, та Наталка в одну душу — на Бікін та й на Бікін. І сниться їй той Бікін. Там, мовляв, ліпше. На Голубій вони трохи пополохали вепрів та закапканили три рисі. А одну Наталка піймала живцем.

Довго гнала вона її "взрячку" по снігу. Цілий день. Оце зажене на дерево, відійде і чекає, поки вона знову зстрибне на сніг, а тоді знову за нею... Поки не втомила остаточно. А далі навернула її на широку падь, дала їй вибігти на чисте, та як припустилась слідком на лижвах, мов вітер. Не в спромозі втекти уже, — рись перекинулась на спину черевом вгору, випустила пазурі і зайняла так оборону. Наталка швидко скинула лижву з правої ноги і спокійно поставила ногу рисі на живіт. Нога взута в дебелий унт, а в середині ще й товста козуляча панчоха. Рись вхопилась мертвим похватом за унт, вгородила в лосину шкіру пазурі та так і заклякла, не випускала. Ба, вона хоч і хотіла б випустити, то вже не змогла б. Ноги зімкнуто корчем од страху і люті, а пазурі в'їлись в шкіру, і їх годі вже було визволити так просто.

Та з тою риссю не повелося. Коли Наталка вже на таборі скидала унт разом з риссю, тая вража кішка хапнула її пащекою за ногу. Прокусити — не прокусила шкіряну панчоху, але Наталка скрикнула від несподіванки. Налетів Заливай, як демон, і без ніякого попереднього слідства просто задавив тую рись, та й уже. Наталка і не шкодувала. Взагалі її щось нічого не цікавило, її тягло на Бікін.

А на Бікіні знайшли своїх, що вже були тут. Тут вони й полювали гуртом.

Було багато страшного. Було багато веселого. Було багато радості й сміху... Але хто про це знає! Наталка бавилась, як мала. Там, де треба було серйозності, вона дуріла. Псувала іноді полювання, але нітрохи тим

не журилась. Вона була навіть смілива, як дитина, бо їй, либонь, невідоме було почуття страху. Лише Григорія вона боялась. Та він з тим звикся. Він і з того вже радів, що вона тут.

Ніколи не забути йому одного епізоду з цих днів, що був у нього з нею, з цією дикункою, зв'язаний.

Ціною дружби. "Злодюжка"

Якось пішов він бідкувати з дубельтівкою. Далеко зайшов і ходив собі по кедрачах, задравши голову, непомітно заходив все далі й далі. Часто стояв і, замість стріляти, дивився, як вивірка порається з биркою... І згадував того бурундучка, що він його пограбував колись, як ще вперше опинився в тайзі. Як то він тепер поживає?.. А коли вже мав вертати, то було не рано, несподівано почув тріскотняву, якийсь підозрілий шелест. Глянув — на нього йшла ціла череда якихось тварин, нишпорила. Григорій хвилинку подумав, побачив височенний виворотень поблизу і вмить видряпався на нього. За хвилину те місце, де він щойно стояв, і навколо нього захопили вепри. Вони нишпорили під снігом, хрумкали, чавкотіли, розмелюючи щелепами кедрові бирки і вибираючи горіхи. До лиха їх! Тут були і невеликі підсвинки, і великі вепри. А один був здоровенний, як бугай, — ходив у центрі, а все менше сновигало навколо нього, він, як гора, межи всіх. Григорій збагнув, що це і є отой сікач — отаман вепрячий. що про них розповідають страшні речі. Тут лише він пошкодував, що опинився отак з дробовиком, а не з гвинтівкою. Стрельнути шротом — це тільки нашкодити. Вепр — не вивірка. А сікач, почувши людський дух, гуркав, злостився. Щетина на нім, як на їжакові, стоїть пилкою по хребті. Високий на ногах, грудастий, рилатий і сухозадий. Страшна потвора. Ікла підібгали верхню губу й стирчали, мов ножі. Стрелити, щоб розігнати — не можна, бо сікача не злякаєш. Навпаки, він розлютиться, то певно геть увесь виворотень розтрясе. Шкоди ж йому від шроту — як від бузинової пукавки.

Проте вепр його не бачив, бо дуже для нього зависоко.

Григорій був зодягнений зле для довгого сидіння на такому високому, почесному місці, а вепри не квапились. Чавкотіли навколо: напали, бач, на великі поклади їжі. Ех, якби оце гвинтівка та Сірко з Сірченятами. — було б діло! Сікач кілька разів підходив під виворотень. і Григорій відчував, як той виворотень схитується. Чухається, сатана! Почав падати сніг. Піднявся вітер.

Нарешті Григорієві урвався терпець, — прокляті чушки! Він спересердя вистрелив. І просто-таки сікачеві в морду. Така думка була: "Перелякаю, очі повибиваю". Постріл зробив належне враження: розлючений, ущипнутий шротинами вепр оскаженів, почув ворога, гуркнув і кинувся на виворотень... І він би той виворотень, мабуть, розкришив би, якби не сталася незрозуміла несподіванка...

Миттю весь табун і сікач вкупі кинулись навтіки, затріщали по всім лісі і щезли, мов і не було їх.

"Тигр! Далебі так". — З Грицькових оповідань Григорій знав, що в цих краях за тутешніми законами слідом за вепрами неодмінно ходить тигр, — пасе і з того живе.

Така невиключена можливість — зустрітися з тигром, мавши дубельтівку в руках, була не зовсім приємною. І хоча знав і те, що кішка ця людини боїться та перша її ніколи не зачепить, але... ану ж, як він голодний.

Проте ніякого тигра це було, та й хіба тут углядиш що? Смеркало. Крутила веремія.

Мавши вибір між можливою смертю в звірячих пазурах і певною смертю на виворотні від холоду, Григорій почекав мить, послухав, а потім рішуче зліз і пішов.

Але куди йти? Сніг сипав такий, що нічого не видно. Вітер крутив віхолу. Темно... Тут тільки збагнув, яку зробив дурницю. В нього не тільки путньої зброї не було при собі, а й сірників. Отже, ніяк було й вогню розкласти. Якийсь час ішов з упертості. Але куди йшов, не знав. Опинившись в безнадійному становищі і знаючи, що зайшов далеко та що йому не виблукати вночі, вирішив чекати, поки вщухне віхола. А щоб не замерзнути — вирішив тупцювати навколо товстого дерева. Так він крутився довго. Разів кілька пробував запалити вогонь без сірників — насмикав вати з куцини, понатикав її в патрони і стріляв... Так він розстріляв всі набої, а вогню не розпалив. Пройнята потом вата не тліє, клята, — покурить-покурить та й гасне.

Трохи перестало крутити. Тоді він пішов далі, поліз по снігу напропуд. Стомився. Веремія тим часом закрутила ще дужче. Тоді сів між кедрами і вирішив чекати ранку. Тримався з усіх сил, щоб не задрімати, бо знав, що тоді навряд вже чи вийде він переможцем в цьому дурному змаганні з стихією. Тримався, тримався... і задрімав. Власне, не задрімав, а сидів і думав про всяку всячину... Розбудив його сторонній дотик. Схаменувся — перед ним стояла якась тварина і лизькала його в ніс.

— Заливай!!!

Заливай радісно загавкав. По хвилі підійшла постать, вся біла, заліплена снігом, — десь брьохалась по пояс у снігах. Наталка! Важко дихала. Вибилась із сил.

— Живий? — спитала відсапуючись.

— Живий, — відгукнувся стримано.

Довго відсапувалась. Потім сказала сердито:

— Хто ж так ходить?!. От іще...

Більше вона нічого не сказала. Видно, що пройшла багато без зупинок, без лижв та в пітьмі по нетрях. А веремія крутила.

Постояли якийсь час. Потім пішли. Довго борсались у снігу — і заблукали десь зовсім. Наталка зразу не послухала Заливая, що тяг у свій бік, — вона думала, що ліпше орієнтується, а тепер побачила, що сама збилась. Та сил уже не було. Треба чекати.

Натрапивши на якусь скелю в гущавині, Наталка вибрала затишне місце під густим дахом сплетеного і покритого снігом гілля. Тут було сухо і зовсім не було снігу, сухий густий мох, купа листя, бур'ян. Безсило опустилась на землю і сіла, притулившись спиною до пня. Григорій постояв і сів поруч. Заливай ліг у ногах. Вогню нічим було розпалити, бо у Наталки теж не було сірників (не здумала, як ішла), — то ж сиділи так...

Розвиднялось. Веремія ущухла. Вимучена дівчина спала сидячи. "Тож змучилась так!"

Тільки тут, тільки в нетрях, у цих жорстоких умовах є та справжня людсьа солідарність, що робить героїчні речі, як звичайні, як свій обов'язок, і ніхто ніколи не здумає назвати їх героїчними...

Дівчино у сні, не маючи сили тримати голову, обіперлась об щось (то були Григорієві груди, але звідки їй про те знати?) — і так спала. Як мале дитя у матері.

Сонна поворушилась, влаштувалась зручніше, мов на подушці. Спала солодко, звівши лице трохи вгору, втягши голову в плечі. А Григорій сидів і боявся рухнутись, боявся розбудити. Хай. Нехай спить.

Вже розвиднилось. Було тихо.

А дівчина щось марила у сні, посміхаючись. Якийсь дивний сон блукав під її повіками, ворушив бровою, розпалив і розімкнув трішечки гарячі уста... Григорій дивився на ті уста і боровся сам із собою. Йому хотілося поцілувати її. Нишком. Так, як мати цілує сонну дитину. Раз лише. Вона не почує. І він, як злодій, дослухаючись до її дихання, тихенько-тихенько поцілував... Раз лише.

Дівчина розплющила очі. Заморгала віями. Здивовано, потім злякано. Швидко відхилилась від грудей. Смішно, наївно, торкнула долонею за уста, що на них ще горів поцілунок... І враз спалахнула. До сліз.

Схопилась. Закрила лице руками. А тоді швидко повернулася і пішла. Подалась. Навіть вінчестер забула. Заливай слідом.

Збентежений, спійманий на злочинстві, приголомшений і засоромлений Григорій розгублено дивився їй услід. Кляв себе. Вперше побачив, скільки лиха може накоїти один поцілунок. "Йолоп, ай йолоп! Як брутально, як нахабно повівся він з цією гордою і чистою дівчиною! Але ж він не думав, що вона почує. Але ж від того ти не менший йолоп! Злодюжка".

Насупившись, Григорій сидів і не знав, чи йому йти, чи вже не йти. Потім таки зібрався і пішов, захопивши її вінчестер.

Ось і табір... Виявилось, що вони, хоч і багато вночі кружляли, проте замалим не потрапили, були зовсім близько від дому.

Григорій пройшов мимо, поставив тихенько вінчестер біля дерева і пішов собі... "Злодюжка!" Звернув убік і пішов.

Наталка, насуплена, чекала на краю галявини. Дивилась, не обертаючись, кудись просто себе... Ясно, їй незручно вертатись без зброї.

Поблукати трохи...

Повернувся до табору уже тоді, як здалеку почув дзвінкий Наталчин сміх, веселий, розкотистий. А вона дуріла, бавилася з Заливаєм. Химерна, незрозуміла дівчина!

Після цього наші ловці вирушили додому, щоб встигнути на кутю.

Різдво в пралісах

Ішли майже без зупинок день і ніч, і знову день і ніч.

— А вже ж Святвечір післязавтра, — лічив старий Сірко і хвилювався. Як то він загаявся так! Такого ще й не бувало.І квапився.

А сніги глибокі, а стежки непроторені, як не чхай — вище себе не скочиш.

Йшли не перепочиваючи: їли і спали на ходу і коні, і люди. Коли б крила — льотом полетіли б. А так — брьохались в снігах по вуха.

Сірко все рахував — знову і знову, намагаючись перехитрити себе і, здається, зовсім збився. Ні-таки, — вже сьогодні Святвечір! Так виходило. А додому ще далеко.

Синій-синій та холодний вечір застукав їх в дорозі, мокрих, як миші, — і від поту, і від наледів, куди вони потрапляли, ідучи рікою.

Замість додому, вийшли на якісь бараки у вершині одного з допливів Бікіна.

Старий Сірко здивувався, збентежився, — нові бараки! Аж куди посунули лісозаготівлі! Диви! Але ж це не ділянка Бікінського ліспромгоспу!

Коло бараків зупинились, — спочити трохи і посушитись, бо потрапили в наледь і помочили унти. Це дивна річ — на замерзлій річці при такім морозі намочити ноги, бродити по коліна в воді. Але буває, в цім краї все буває. При товщині криги в метр людина бродить по воді, як улітку. На перекатах вода промерзає до дна, горішня ж течія напирає, крига не витримує і репається, — вода іде поверху межи кригою і снігом, і горе тому, хто туди вшелепкається, як от наші звіролови. Та наші — люди бувалі. Траплялося ж, що люди й гинуть.

Отже, сушили швиденько унти та годували коней біля одного бараку. В бараці було повно людей — колгоспи відбували трудобов'язок на лісорозробках. А насупроти, через річку — був другий барак. Але там, кажуть, — репресовані, заслані сюди "заключені"...

Напоїли коней. Грицько з Наталкою підтягали попруги, прибирали овес, лаштувались далі. Небо було синє, холодне. Скелі стояли, як мури. Ліс занімів на холоді, чорнів нашорошено. А Григорій дивився на той бік. Його тягло туди. В присмерку було видно, як там — на тім боці — вештався хтось з відрами. В бараці горів вогонь, коло бараку щось пиляло дрова. Перестало. Хтось гукав:

— Аррлов!..

— Єсть, таваріщ карнач! Я слушаю.

— Скажі етім девкам... етім шлюхам, пускай живей пілят, я жрать хачу!

— Єсть, таваріщ карнач! Ей, ви (гидка лайка)!.. ілі вас пріглясіть?!.

Пилка — чирги... чирги.... Небо синє та холодне, і пустеля — пустеля.

І раптом на лютім морозі, підпихаючи тяжку, тугу пилку, зринає голос, зовсім молоденький, журливий дівочий голос, ніжний, степовий, як чайчине ячіння:

...Ой, куди ж, куди, куди

Я тепер попала, —

Замело й малі сліди

Там, де я ступала!..

Чайчине ячіння, — туга безмежная...

А другий голос, такий же юний і журливий, підтримує, горнеться в холоді до першого, як волошка до волошки:

...Там, де я ступала,

Там, де я страждала...

Мати ж моя, мати ж моя, —

Я ж тепер пропала!..

— Адставіть пєсні!!.

І клац-клац закривкою.

Григорій ніколи не лаявся брутально, але тут не витримав. Хай же Бог простить — сьогодні ж Святвечір!

"Боже мій, Боже! Та чи Ти ж є на небі?! Чи Тебе шукати та на прю викликати, Боже? Куди ж Ти дивишся?!!"

А небо синє-синє. Байдуже. А сопки та кряжі понурі, як мури непрохідні. А нетрі безмежні та чужі, по пояс снігом заметені, непролазні. Та ні доріг, та ні стежок... Та ні рідні, та ні вісток...

З тяжким серцем рушав Григорій з цього місця. Ноги стали, як свинцем налиті, а чи то в землю вкопані. Здавалось — він не зрушить їх. Стояв і дивився туди, підсвідомо то знімав гвинтівку, то чіпляв її знову... Вже все було готове до вимаршу, а він не рухався, — мов загіпнотизований, дивився на той бік, у темряву. І ніхто не знав, що відбувалося в нім. Наталчин голос вернув його до дійсності!:

— Ну ж!.. — Вона стояла напроти нього і промовила те "ну ж" сердито, а очі запливли їй при зорях іншим, підозрілим блиском. — От іще!.. Гукай його...

Рушили. Зажебонів, зачиргикав сніг під копитами. Григорій плентався ззаду, а його переслідувало чиргикання пилки та чайчине ячіння, переслідувало довго в тім безконечнім скрипінні снігу.

Не то від того ячіння утікали, не то когось доганяли, — либонь вчорашній день доганяли, ні, Святвечір, — гнались Сірки без віддиху... І догнали!

Буває так, що можна вчорашній день догнати. Але це буває лише в таких нетрищах, де немає календарів, де людина зрештою сама календар встановлює по своїй здібності та й з конечності, де година чи день не відіграє ніякої ролі, де більше аніж деінде пасує ота примовка:

"Все ніщо в порівнянні з вічністю!"

Старий Сірко, далебі, обчислився. Вони додому прийшли-таки на Святвечір, бо прийшли саме на кутю і на святвечорове поготівля. А може, то стара Сірчиха обчислилася. А може, й ніхто не обчислився, бо ніхто не годен того перевірити тут.

В кожнім разі вони не спізнилися і прийшли додому саме якраз.

Дома їх чекала гаряче напалена лазня — по-чорному, в хаті кутя на покуті у вівсяному кулі, мрійна лампадка під образами, застелений скатертиною стіл, тиша святвечорова. Як у дитинстві Григорієвому.

Спершу вони втрьох парилися в лазні — два Грицьки з батьком. Здорово! Так, як тільки тут уміють париться. Григорій нащо вже дебелий, але не міг витримати того, що виробляли Гриць з старим Сірком.

Вони пороздягалися ще в хаті, забрали березові віники, мило й мочалку — і так, в самих валянках та дохах наопашки, пішли крізь 50-ступневий мороз до лазні. А лазня була від хати метрів за 150, над замерзлою річкою. Така собі комірчина, а посередині піч з дикого каменю, а в ній — казан. Попри стіну широка полиця вгорі.

Розпечене каміння дихало вогнем. Старий Сірко з сипом взялися з ентузіазмом до процедури, яка для європейця може видатись лютим катуванням, інквізицією. Вони лили воду на розпечене каміння і такої пари напустили, що не продихнеш. І в тій задушливій парі сперш обливалися нестерпно гарячою водою. А тоді залазили під стелю на полицю і періщили один одного березовими віниками, періщили люто. Обливались крижаною водою, а тоді знову майже окропом. Терли шкіру мочалками, як наждаком, — дерли її. І знову періщили віниками. А тоді з гиком червоні вибігали на сніг і в сумерку качалися по снігу, гуляли в сніжки, як дітлахи, — батько з сином! І знову залазили на полицю та додавали березової каші. Отак баняться!!!

Григорій дивився на них і сміявся:

— Нічого, звикну й я до цього.

А тим часом він і так добре побанився, не вдаючись до тієї страшної екзекуції, і почувався так, ніби змив усі гріхи з себе. Все змив.

Не зміг тільки однієї речі змити — бо то було на серці: поцілунку отого свого злодійського. Та ще не зміг змити отого: "Ой, куди, куди, куди я тепер попала..." ячіння чайчиного і туги від нього на серці глибокої.

Святкували Різдво. Сірки святкували його, як з діда-прадіда велося: з кутею на Святвечір і з усім тим зворушливим і романтичним ритуалом, що такий пам'ятний Григорієві з дитинства. З віршуванням, з колядками.

Рано-вранці, ще вдосвіта, щось застукало в двері.

— Пустіть віршувати! — почулось з сіней. Мати озвалась від печі:

— Ідіть.

Двері відчинилися, і до хати увійшов святково вирядженний віршовник. Скинув шапку, пригладив рукою волосся і почав старовинно-старовинної, такої, що Григорій ніколи й не чув, віршівки, мистецьки складеної:

— Христос народився, щоб мир звеселився. Після Адамового гріха родився в Віфлеємі, та в стайні, не в домі, — от дивина яка! Зірка ясненька, гарна, кругленька, прикотилась аж над Віфлеєм, там стала, де вже сама знала — освітила всю стайню кругом. Пастушки з степу прибігли к вертепу, ще й по ягнятку принесли, — на дудочки грали, поздоровляли та й знов до отари пішли. А янголи святії, крилатії, чуднії та так же лепська співали, що ми родились та й поженились, а далебі,

ще й не чували. Віл та осел стояли краї ясел, — отже, й вони Христа впізнали, ще й на колінка впали — і дишуть на нього, бо знають, на кого. А триї царі принесли Христу дари із Востока, — тут їх поклали ще й поздоровляли по-письменськи звисока: "Будь ласка, благослови-таки й нас, щоб жито родило, а війни ніколи не було, щоб ми таки пожили всмак". Іцько старенький був їм раденький, прийняв гостинця: "Сідайте Ви в нас, почастуєм ми вас, чим Бог нам дав". Зараз же як підсулив: по кухлику варенухи, по каганчику сивухи... Царі як хлиснули, та сидя й поснули. Ангол Божий, святий, гожий, вві сні царям шепнув: "Гей додому махайте та Ірода обминайте, бо ви вчора у нього були і слово йому дали — ще раз побувати і всії новини переказати". Царі схопились, перехрестились, наліво повернули та й додому чкурнули..."

Так віршував старий Сірко. І треба сказати, що Григорій слухав його з величезним дивом. Багато він чув віршівок, багато сам знав, але такої зроду не чув. Аж потім Григорій удень вивчив її, ту віршівку, всю, особливо йому сподобався кінець її, приперчений добрим народним гумором, про те, як Бог покарав Ірода за те, що він маленьких дітей повбивав:

"...Бог посилає пару, на Ірода всю кару за дитячу неповинну кров. Його дуже мутило, коло серця нудило, коло очей позеленіло, попід носом почорніло, немов у пса під хвостом, щоб не ганявся за Христом. Диявольський гайдамака не схотів хліба їсти — пропав безвісти, немов у ярмарку собака..."

Віршував сам дід Сірко. А що ж робити, як нікому віршувати? Не ведмедям же це робити? А без цього Різдво — не Різдво.

По тому Сірки один одного поздоровляли... Тоді сідали до столу — пили, гуляли... Потім відпочивали... А вже в обід добре гуляли, як належить. Скільки тії наливки та медової попили!

А увечері приходили колядники: Наталка, в гарному дівочому убранні, якого ще не бачив Григорій у неї, закосичена, ще й, ба, на шиї намисто й дукачі, над чолом волосся перетяте блакитною стрічкою; Грицько у своїй святковій парубоцькій одежі; а назверх у обох накинені оленячі дохи наопашки. Постукали. Увійшли в блискітках снігу…

Колядували. Почали вдвох, а кінчили всі гуртом, бо таки цілий день пили добре. Навіть Наталка, що ніколи горілки в рот не брала, сьогодні випила аж три чарки: за матір, за батька і за всіх, — і була рожева, як маків цвіт.

Григорій теж колядував. Співав. Почав свята весело, та…

Помалу напосілася туга. Чорна туга. Чи то від горілки, чи від чого іншого, — ніби хто враз чорну заслону опустив. Страшна туга взяла серце як у лещата…

Ще там, у тайзі, якось забував про все. А тут, в цім святковім дозвіллі, звільнена думка почала бунтуватись і так само почало бунтуватись серце, мов в залізнім капкані защіпнуте. Він не знав, де і до чого себе прикласти і де тую тугу втопити, і що з тією головою зробити, — відчував, як на карку тій голові мулько.

На полювання б знову, чи що! Досить цих свят! Або й ще куди… Він би вже тепер з цілковитою апатією і байдужістю поліз до самого пекла, його тягло туди. В щастя своє він уже не вірив, — все життя йому — нині, завтра і на майбутнє — поламане і попсоване непоправно, його вовче життя… Не поламана лишилась тільки воля та жадоба щастя, але гай-гай — в тім-то вся й колізія: між жадобою та неможливістю.

Чимраз, то більше, а особливо тепер, його поривало вийти дерзко назустріч всьому тому темному своєму невідомому, — вийти просто грудьми, і чорт по ньому до всьому!

Можливо, тому зрадів, коли Гриць почав збиратись до Хабаровська, — взяла охота зробити зухвалий рейд, — побавитись з долею в піжмурки.

Розділ десятий

РЕЙД НА ХАБАРОВСЬК

На третій день свят Гриць з Григорієм вирушили до Хабаровська.

"Хутрину поздавати, договори (контракти) поновити на 1-й квартал, боєначиння набрати — воно здасться! А головне з тією охотінспекцією дозволи на нарізну зброю оформити наново, і найперше — на трилінійну гвинтівку..." — все це мав проробити Гриць за батьківською інструкцією, а Григорій напросився за помічника, — йому страшенно кортіло, його тягло глянути на той заборонений для нього світ. Що там робиться?!. Знав, що небезпечно, але те його й вабило — пограти в піжмурки. Вабило кинути дерзкий виклик самій своїй долі, перевірить її. Або-або...

Власне, двох "або" не могло бути. Було лише одне "або", після якого йшла чорна порожнеча. Знав це.

І воно замалим так і не вийшло...

Два Грицьки посідлали коні — гнідого й буланого, — приторочили мішки з хутором, з вівсом для коней, та рюкзаки з їжею для себе і вибралися.

"Як на сватання", — кепкувала Наталка, поглядаючи на хлопців заздрісне, що дійсно вибралися ніби на сватання чи на зльоти десь до царівни щонайменше, — таких два соколи, таких два пишних королевичі: в гаптованих лапчатих унтах, що являли собою своєрідне чудо мистецтва, в добрій новенькій мисливській своїй уніформі, гаптованій і оздобленій по-тубільному, підперезані набійницями, а

назверх — пишні оленячі дохи до п'ят з величезними одкладними ковнірами; на головах козулячі папахи. Бронзові обличчя, засмалені вітром, сліпучим сонцем і морозами, були ніби вирізьблені за ідеальною моделлю мужеської краси вправним майстром з суворого металу — наснажені життям, силою. Один похмурий, а один веселий, — але обидва красені, ніби від одної мами.

Два молодих королевичі, два богатирі...

"Два ведмеді!"

Перекинули рушниці по-козацькому через плечі, скочили на коней — і гайда.

Тільки й бачили...

До залізниці — до станції Лазо — їхали верхи, їхали засніженими нетрями, через сопки та голі паді, навпростець, по хащах та бур'янищах. А їдучи, знічев'я стріляли по тих бур'янищах фазанів та тетеруків, стріляли просто з сідла влет, — вони вилітали часто з-під кінських ніг зі снігу, де ховалися від морозу. То є спосіб рятуватися від холоду, що до нього вдається тут все живе, включно і до людей, — ховатися в сніг.

В деяких місцях тетеруків, а особливо фазанів, було до гибелі! Цей представник субтропічної орнітофауни — фазан — дивно пристосувався до цього суворого краю: — жив тут, множився і розкошував улітку в цих буйних хащах та й лишався на зиму добровільно великими масами, навчившись переборювати п'ятдесятиступневий холод. Ну, а тетерук — тому і Бог велів, бо це його стихія, для якої він сотворений спеціально, далебі.

То була для хлопців цікава розвага.

— Набоїв не шкодувати, — радив Гриць, повторюючи важно, сам того не знаючи, фразу одного російського імператора. Радив, бо для чогось йому треба було тії дичини.

Особливо цікаво було стріляти фазанів. Причім хлопці стріляли на вибір — тільки півнів! Вилетівши несподівано зі снігу з криком, такий пишнобарвний півень сюрчав зразу по прямій вгору, як веретено, — летів так вгору метрів з 30. А тоді робив кут — і мчав повздовж. При такім його маневрі його дуже тяжко було застрелити. Але саме тим було й цікаво. Пишнопері півні, збиті в найнесподіванішу для них хвилину, летіли назад в сніг, розсипаючи кольорове пір'я.

Так вони їхали і помежи ділом полювали, розважалися.

До Лазо їхали три дні, а фазанів та тетеруків настріляли цілий оберемок — десятків зо два. Позв'язували їх голова до голови і так пуками почіпляли до сідел.

Кілометрів за п'ять перед Лазо заїхали на заїмку до Сіркового знайомого мандзи Кім-Гі-Суна і подарували йому всіх тих фазанів та тетеруків гамузом — празникове, — і стали в нього табором. Тут вони залишили коні, зброю і зайві речі...

Кім-Гі-Сун був добрий і давній знайомий родини Сірків. В нього вони з давен-давен зупинялися завжди, виїжджаючи в світ, до міста, — чи то на південь, чи то на північ. Тут вони мали свій пункт, так би мовити — базу.

Гостинний і привітний, як і всі тубільці, Кім-Гі-Сун був особливо гостинний до Сірків. Вони були завжди бажаними гостями. Мабуть, у відплату за їхню щедрість і гостинність, що відтак викликав Схід на змагання.

Тут хлопці заночували. Увечері загуляли з Кім-Гі-Су-ном, — гостили його у нього ж, — напували його горілкою, та медовухою, та частували всякими витребеньками різдвяними (з тієї торби, що напхала мати з Наталкою, пам'ятаючи й про цього доброго Кім-Гі-Суна).

І так його начастували, що вже й полягали спати, а він ще сидів на своєму кані (підлога така опалювана, кам'яна) та співав своїм диким фальцетом: "Розпрягайте, хлопці, коні..." — єдиної "рюської" пісні, яку він умів добре співати, навчившись її від червоноармійців на маньчжурському кордоні, і найпоширенішої в цілім цім Далекосхіднім краї.

Григорій слухав той спів з неабияким зачудуванням. Кім-Гі-Сун навіть не запідозрював, яке надзвичайне, яке колосальне враження той його п'яний ще й фальцетовий спів справляє, яку силу думок він родить... Тільки в устах чужинця, та ще такого далекого, дикого азіата, рідна пісня набуває враз якогось виїмкового значіння і змислу.

Смішний, веселий і наївний Кім-Гі-Сун!

Тут вони залишили коней і далі вже мандрували поїздом. Тут-бо починався світ цивілізації, світ техніки, електрики і радіо, світ "соцбудівництва", словом — світ "заключітєльной фази построєнія соціалізма в адной стране".

ЕКСПРЕС, "которий возіт дрова і лес"

Гриць їздив не вперше в цивілізований той світ, але все почувався трохи безпорадно. Не так, як вдома, в нетрях. Через те мусив взяти на себе ініціативу Григорій, інакше-бо вони з цієї станції не виїдуть. Пройшов експрес "И-1" Негорелов — Владивосток, і поштовий "И-41" — Владивосток — Москва, а виїхати годі. Місцевих поїздів в цім благословеннім краю ніби й немає, всі далекого маршруту, а на них квитки лише по броні, тобто різним відповідальним відрядженцям і так,

своїм — по блату. А так як наші обидва Грицьки були не "відповідальні" і не "свої", то сісти їм на поїзд було неможливо.

Таких "невідповідальних" було багато, і всі вони вирішили чекати на якийсь свій експрес, напівреальний, напівфантастичний, "ЕКСПРЕС, КОТОРИЙ ВОЗІТ ДРОВА І ЛЄС", — як жартував хтось весело і водночас саркастично.

Так, бач, звався знаменитий і виїмковий в своєму роді особливий поїзд "Нумер 97" — Владивосток — Москва. Щось подібне може існувати лише тут — в цій країні соціалізму, і то тільки для цього краю і для всіх йому подібних околиць "необ'ятної многонаціональної Родіни":

Нарешті під вечір надійшов цей знаменитий на цілий ДВК, Східний і Західрий Сибір і на цілий СРСР "експрес".

Він підійшов у сутінках, темний зсередини і чорний зокола, — підійшов тяжко, простуджено кашляючи, і став.

Довжелезний — вагонів на 50. Половина вагонів товарових, а половина поштових — всі ж вони несли функцію пасажирських. Ніяких дров він не возив. Вся та валка вагонів була натоптана пасажиром до одказу, так що людські руки і голови, навіть ноги випиналися з вікон і з тамбурів. Темний і неосвітлений, "експрес" той гомонів, ні, гудів, як вулик, — зойкав, співав, кашляв простуджено, матюкався віртуозно й розпачливо, лементував дитячим плачем...

Е к с п р е с!.. Не експрес, а ціла республіка на колесах.

Григорій і Гриць брали його штурмом. Бо інакше годі було вдертися до його нутра. Все, що було в поїзді, одчайдушне репетувало, не пускало нікого більше, люто-прелюто матюкаючись. Все, що було зовні, наступало, як на фортецю, ще лютіше матюкаючись та пускаючи всю

силу та весь сприт в рух. Було таке враження, що то люди спеціально вибрали собі таку розвагу, щоб грітися на скаженому холоді.

— За мною! — спокійно скомандував Григорій Грицеві, відчувши враз, що потрапив в рідну стихію, в так добре знану здавна і звичну ситуацію, та й, пригадавши всі, так колись добре засвоєні правила й норми поведінки в цім світі цивілізації шостої частини земної кулі, пригадав всі властивості тії цивілізації, не знавши яких, пропадеш ні за понюшку тютюну.

— За мною, разом!!.

І на цю команду, напруживши свою молодечу, можна сказати, волячу силу, вони, а за ними, як за тараном, і ще ціла група — вдерлися з тяжким боєм до вагона. Можна сказати, по головах вдерлися. Ті, що вдерлися з їхньою поміччю — кілька осіб — враз почали скажено лаятись. Але вже не на тих, що у вагоні, а на тих, що напирали зовні, — не пускаючи їх, обкладали їх божевільною матюкнею, як розпеченою смолою, з усіх боків — згори, знизу, і вздовж, і впоперек... Оригінальні звичаї! Дивні звичаї!

А ще дивніший цей поїзд. На нього не треба було ані броні, ані квитків. Теоретично квитки існували, практично ж — то було не до переведення, і їх піхто й ніколи не брав. Хто хотів, той і їхав. І куди хотів, туди й їхав. Але не бравши квитків, ніхто не міг і претензій будь-яких мати щодо їзди, — поїзд ішов, як йому здумається: хотів — їхав, хотів — стояв годинами чи то на станції, і чи то просто посеред дороги чи десь у тупику. Отже, квитки існували тільки в теорії, так само, як і перевірка квитків у цім "експресі" можлива була лише в теорії. Квитки були обов'язкові лише для тих, хто сідав з місця, цебто у Владивостоці. Далі ж — далі йшло дуже просто. Трудність вся полягала лише в тім, щоб сісти.

Сівши ж, можна бути певним, що ніхто не потурбує і не поцікавиться, чи є у вас квиток. Поїзд бо так набитий людьми — і то завжди, — що далебі жодному кондукторові і жодному контролерові за всю його історію не пощастило ще пройти його від паротягу і... бодай до третини ешелону.

У вагоні, куди всіли наші хлопці, було ідеально тісно і поночі, стояв густий гамір, ще густіший сморід і вже зовсім нестерпно густий дим від махорки. Хлопці потрохи оговтались і втиснулись в юрбу з максимальним комфортом, — Грицеві, наприклад, не греба було стояти власними ногами на брудній підлозі, ні, він якимось чудом тримався в повітрі.

Тим часом поїзд засвистів, зашипів, зойкнув і, шарпаючись, — аж но ребра в людей тріщали, — рушив і поповз у темряву. Аж тоді людей трохи утрясло і хлопці вмостилися досить зручно.

З гомону, уривків фраз, з дотепів, з уривків пісень та прокльонів поставало дивне враження... Григорієві здавалось, що він потрапив додому. Вагон говорив всіма діялектами його — Григорієвої — мови: полтавським, херсонським, чернігівським, одеським, кубанським, харківським...

І ще й хтось кричав — "Най би тя шляк трафив", — нагадуючи про далеке Поділля...

Ба, — тими діалектами говорив весь цей "експрес", і то не тільки тепер, а, либонь, протягом цілої своєї історії. Основний контингент його пасажирів — Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах — поза геттю. І хоч цей "експрес" ходив по маршруту "Владивосток — Москва", але то була своїм мовним і пісенним фольклором та всім іншим — Україна. Екстериторіальна Україна. Україна "без стерна і без вітрил".

Хтось розповідав про Сахалін — "будь він трижди Богом проклятий!" — куди вони їздили цілою округою на рибні промисли, як "вербовані". І такі ж "вербовані", що їздили на "дальстрой — будь він розстопроклятий!" — слухали і подавали репліки, приперчені міцним словом та безсмертним українським гумором.

Заробітчани! Вербовані та контрактовані, та "планові"! З дітками, з жінками... Возять їх по цілому "соціалістіческаму атєчєству"! Будують соціялізм! Це вони будують соціялізм!!

"Туди везли воші в очкурі, а звідтіля — в пригорщах, трам!-трам!-тарарам!"

— Заробили... хоч ти з мосту та в воду!

Дні, тижні, місяці мандрують вони отак в бруді, в холоді, в голоді. Окрилені надією, повзли спершу на схід і опановані розпукою та апатією, повертали на захід. А на їхнє місце — нові посувалися. Йшли безконечні ешелони таких же, як і вони, шукачів щастя, примусових і добровільних ентузіастів. Гомоніли, сварилися тією ж мовою, скалозубили, співали пісень, кляли понуро, саркастично, невідомо що і кого. .

В темряві, в галасі, в смороді плакало немовля. Квилило тоненько, і безнадійно, і безконечно. Ячіло, як пташеня, а над ним слізний материн голос, вмовляючи, припадаючи до маляти:

— Ну, чого ж ти, моя ясочко?.. Ну, годі... Голівка в тебе болить?.. Боже мій! Ну, ластівочко ж... — і враз з люттю божевільною, розпучливою: — Ци-ить!!! Та цить же, будь ти прокляте!!! Цить!.. А от отак!.. — і заходилась буйним плачем, безпорадно, безвихідно. Дитина ячіла тонюнько, в агонії... От чийсь понурий голос з кубанською вимовою:

— І приїхали ми... Тиждень валялись під ожеледицею, під дощем і снігом посеред Владивостока... Поки нас котрактували — добре співали, м'яко стелили, щедро мастили, а законтрактували — мов загнуздали, та й на смітник викинули... Худобу ліпше трактують... в душу! Вздовж і впоперек, через цілу "конституцію"!

В другім кутку вагону дівочий голос співав сам собі — чи то з досади, а чи зі смутку:

— Ой, де б я, де б я

Із досадоньки пішла?

Ой, де б я, де б я

Цей деньочок провела?..

Пісня губилася в хаосі і зринала знову, переплітаючись з дитячим ячінням, з чиїмсь плачем та з чиїмсь буботінням..

— Ой, та й піду я у вишневий садочок,

Ой, та й зірву я горіховий листочок...

— ...І вирвали з коренем... — бубонить чийсь приглушений голос збоку, зливає ішшком комусь свої таємні жалі, що їх можна звіряти лише в темряві. — Отак викинули всіх на сніг — з манюнькими дітками... Боже мій!.. "Куркуль", — кажуть... Мати на Печорі померла... А нас — п'ятьох синів — по світах позагеттю майнули... Трьох в "Сєвлаг" засадили... Ну, добре!!. — рип-рип зубами...

— ... Горіховий-ий ли-с-то-чо-ок... — тяг дівочий голос.

— ... В Донбасі працював, — розповідав якийсь юнак зухвало, весело: — Нема ходу! Пашпорт, кажуть, дайош... Ха-ха! А раніше! хе, пашпорт! Я б з папшортом раднаркомом був би, та хіба ж таким! А так — нема ходу параходу! В Архангельську був... На Камчатці був... В Ташкент! був... І всюди те саме — "справку од сєльсавєта" давай. Тю! Знайшли дурного!.. — і зітхнув скептично: — Велика земля, та тісна, чорт би його взяв.

— Що там у нас вдома робиться!? — журилась якась жінка. — Як там наші?..

— А знаєш, — гукнув хтось, мов до глухого: — Серьога дістав вишака! Коні подохли в колхозі так, кажуть: "шкідник"!

— Ба... — хтось сичить і труситься (видно, хворий) на горішній полиці: — Як люди подохли в цілій окрузі, то шкідника, не бійсь, ніде не шукали!..

— Ну ж, цить же, цить, ясочко моя!.. — квилила мати.

— ...Ой, та й спишу я всю досаду на листу, — журився дівочий голос:

— Ой, та й пошлю я

в славний город Пол-та-ву...

— Пошли, пошли, — насмішкуватий парубоцький голос: — Пошли, дівко, і прямо до голови горсовета. Хай сучий син дочитає, як його хрещеники — розкуркулені, то так...

Другий парубоцький понуро, наче про себе:

— І напиши йому привєт... в гроб!.. в могилу!.. в дошку і в Ноїв ковчег!.. — заграв він енергійну моряцьку молитву і зашморгнув моряцьким вузлом. Сплюнув.

Дівчина притихла, а потім насмішкувато:

— А ти, видать, з попів. Чим він тобі так допік?

— "З попів, з попів", — передражнив понурий парубоцький голос і замовк. Але не було в нім злоби до дівчини, лише була злоба взагалі. Дівчина теж замовкла. Довго мовчала в гомоні. А потім знову зринув її голос, як з каламутної води, ніби вторячи дитячому ячінню, але вжи тихше:

— Ой, а хто буде той листок читати,

Та той буде всю досадоньку знати...

— Ну цить же, цить, — схиляється материн голос, як материнка в полі, горнеться до немовляти...

Григорій слухав весь той гамір, зціпивши зуби, і йому наморочилась голова. Те, що він почав був забувати — ціла ота трагедія його народу — навалилась на нього всім тягарем, кидаючи серце, мов м'яч, у всі боки.

Уся! Уся його Вітчизна ось так — на колесах позагеттю, розчавлена, розшматована, знеосіблена, в корості, в бруді... розпачі!.. Голодна!.. безвихідна!.. безперспективна!.. Стискав зуби, аж но набрякли щелепи.

А журливий голос, як материнка в полі під вітром:

— Ну ж, моя крихітко... моє сонечко... моя ластівко... — гойдається на вітрі, тремтить безнадійно над дитячою агонією.

Поїзд гримотів, конвульсійне здригаючись, в темряві. Зупинявся і довго стояв на станціях і роз'їздах.

На якій станції до вагона вдерлося двоє з ліхтариками.

— НКВД!.. — прошелестіло вагоном.

Там, де кондуктори і контролери не мали сили ані совісті вдертися, там ці вдерлися і господарили, як вдома, шукаючи за чимсь, що їм потрібне. Світили ліхтариками в обличчя, ступаючи по людях, як по дровах.

Григорій чекав спокійно, приготовившись до найгіршого. Лише тут збагнув, який він дурень — виліз в світ, не мавши документів. Але не додумав цієї думки до кінця, як йому присвітили ліхтариком в обличчя. Сперш Грицеві, потім йому. Дивились мовчки, водячи світлом згори вниз. Пильно дивились на розцяцьковані унти і дохи... І полізли далі. Либонь, взяли їх за двох "відповідальних", екзотично вбраних представників влади з місць, а то й з центру.

Григорій засміявся про себе: "Раз!.." — цебто пронесло раз. Ясно, таке екзотичне вбрання виключає одразу всякі підозріння. Таке вбрання недоступне для будь-кого, бо то задорого коштувало б, а доступне лише хіба для дуже великих відповідальних осіб та й то не для всіх, а лише для тих, що мають з тайгою до діла, що командують там; або представникам влади з тих нетрів — головам сільрад та директорам золотих копалень.

Пінкертони з ліхтариками нікого не зачепили в вагоні, лише світили всім мужчинам, а особливо хлопцям в обличчя пильно придивлялися, — шукали того, кого їм треба.

Коли ліхтарики пішли геть і щезли (десь полізли через тамбур до другого вагона, либонь), хтось молодий засміявся в темноті, пошепотів з кимсь і сказав вголос, на весь вагон, зловісно та злорадно:

— Хай-но ми поміняємось ролями... Так я от тебе знайду! І в пеклі! В самого диявола на печі не сховаєшся — трам-тарарам! — і заспівав безжурно по-одеському, на жидівський манер, з вихилясами та з викликом:

— Ой, Джан, — ой, Джанкої,

Ой, Джанкої — папи мої,

Ой, Джанкой — і — Джан —

Б і р о б і д ж я н!..

Хтось засміявся. Хтось весело сплюнув. Хтось зітхнув

— Біробіджан — сибірська Палестина, а ішачить там — все наш брат... Ех, ти-и!..

Поїзд котився в темряві, мов під водою. Хтось тужив Хтось наспівував:

— Колима ти, Колима, —

Новая планета:

Двєнадцать мєсяцев зіма,

Астальное — лєто...

А дитина квилила, чіпляючись за життя. Як каганчик на вітрі змагаючись, — ось-ось погасне... Ось-ось...

Хтось маячив уві сні. Хтось помирав від спраги...

Велике переселення народів! І таке враження, ніби всі це котиться десь у прірву.

На станції Красная Речка "експрес" зупинився, десі на грець його зна якій лінії, серед моря товарових ваго нів, освітлених відблисками деяких ліхтариків...

Назустріч підкотився інший ешелон і став поруч.

У Григорія серце задрижало: крізь заґратовані віконечка дивились бліді обличчя, поприлипавши до ґрат... Етап !!!

З другого боку "експресу" стояв такий же етап, лише в другий бік. На гальмових площадках маячіли патрулі з тригранними багнетами. Хтось гукав зліва через "експрес" до другого етапу:

— Здорово земляки!... — і сміявся шибеничним сміхом. — Куди Бог несе?!.

— В "Дальлаг", а вас?

— В "Сєвлаг"!... Ха-ха-ха!

Людп висовували руки і махали один одному і сміялись. Що їм ще лишилось, як не сміятись?!?

Хтось з'їхав з глузду в цій країні. Один етап ішов на схід, другий на захід, а посередині — ще один етап, тільки без конвоя.

— Глянь глянь... Наші! — прошепотів хтось гаряче в вагоні "експресу", припадаючи до вікна. — І по той бік і по цей бік!..

— Ото тутешні, — бурчав той, що співав "Джанкоя". — Скрипникові вчителі, та партєйці, та куркулі, — все наш брат, "враг народа"! Ті, що колись українізацію тут робили, і інші "враги".

Люди в "експресі" повідтуляли ганчір'я в повидушуваних вікнах і ловили слова, згуки, дивились на притиснені до ґрат обличчя.

— Боже-Боже! — побивалась якась жінка. — І що воно в світі робиться?!. І де те людське пристановище наше? Га?!

А земляки махали один одному руками з заґратованих віконечок, втискали в грати білі, як смерть, обличчя і пряли очима... І сміялись... Сміялись беззвучним мефістофельським сміхом.

Це тривало якусь коротку мить. І щезло, як марево, як нічне хворе маячіння. А здавалось, ніби це тривало вічність і триває й досі.

Вже ешелони розійшлись, а той беззвучний мефістофельський сміх стояв, як привид у фантазії вимученої, невиспаної людини, як мара в чорній безодні ночі.

Хтось з'їхав з глузду в цій країні. З одного кінця землі гнав етапи в другий, а їм назустріч гнав такі ж етапи, І нема їм кінця-краю. А межи ними котив цей плач на колесах, цей неетапний етап, цей найдемократичніший "експрес", ні, — ковчег горя проклять і сліз материнських.

Змазчики перестукували букси, лаючись на чім світ на лютім морозі. Чи то вистукували колеса, ляскотіли буфери і чиргикали та скиглили гальма?..

Вимучені люди вже спали, похилившись одне на одного. "Експрес" стрясав ними, обдавав їх димом та смородом, ревів до них із скреготом, — та вже не в силі був їх розбудити.

Лише ячіло мале диїя. Ячіло тихенько, безпомічно, безнадійно вже...

Та не спав ще Григорій — думав свою понуру думу, притримуючи на плечі Грицеву голову.

Надворі помалу сіріло.

ХАБАРОВСЬК

Смішні й печальні походеньки

Туман стояв од морозу. Туман дрібнюсіньких блискучих пилинок іскрився на вранішньому сонці.

П'ятдесятиступневий мороз біг шпарко по пішоходах, по нулицях і рипів-дзвенів, заливався на всі голоси, квапився десь, бадьоро пританцьовуючи.

Місто, розташоване на сопках і в долинах, хукало, тупотіло, хлопало рукавицями і волохатими од інею віями.

Згромаджені на горбах будинки середмістя, підносячись з лискучого туману, як з моря, димили з усіх димарів, хукали в небо. Гейби величезне товпище пароплавів — кораблів фантастичного флоту — згромадились в порту і розпалювали печі, готуючись до вимаршу в невідомі рейси. А чи згубили маршрути, збились в тумані, і згромадившись на зрадливих рифах, алярмують, і димлять, і хукають в небо. Ні, пливуть, пливуть!.. Похилені стовпи диму злягли в один бік — цілий ліс рухливих димових стовпів, — пливуть!..

І так само диміли коні, люди, пси, випускаючи клубки білої пари, що тут же на них осідала інеєм. Диміло все. І рипіло, чиргикало, квапилось.

Хабаровськ — столиця цілого Далекосхідного краю, цього химерного ельдорадо.

Хлопці вийшли на головну вулицю, що звалась Карла Маркса. Пішоходами бігли, поховавши носи в ковніри й натискаючись одне на одного, аборигени столиці — службовці, робітники, військові, — росіяни, українці, китайці, корейці... Військові з течками і цивільні з військовими планшетками та шкіряними військовими сумками через плече...

Дудніли авто, ляскаючи ланцюгами, і тут же їхали нарти, запряжені північними оленями, — то десь приїхали гольди до столиці. Рогаті миршаві олені й гостровухі миршаві пси та екзотично вбрані низенькі гольдячки, що сиділи на нартах, привертали уваги хабаровців. Люди товпились, розглядаючи диво. Бо не бачили. Бо, за статистикою цієї столиці, в ній дуже мало старожильців, а все — рухливе населення, постійно змінне. Воно рухається так, як вода в Амурі: припливає і одпливає, — не затримується. Приїздить добровільно і з примусу — за партійними та профспілчанськими зобов'язаннями — і, не витримавши умов суворого краю, утікає геть, ризикуючи з усіх пільг та вигод, передбачених КЗОТом. Поурядує трохи, отак хапне екзотики і втікає назад, розповідати там, вдома, "у самовара", як пікантний додаток до тії ідилії всесоюзного міщанства, — дива про химерний край, про чудеса найчудесніші.

Олені апатично тягли нарти, а разом з ними і юрбу роззяв.

У перехожих, що десь поспішали, майже в кожного течка і спеціально приладовані бляшані банячки на обід. Не дарма про це місто загадують загадку: "Три гори, три діри і сто тисяч кастрюль та портфелів — що то буде? Хабаровськ!"

Проте Григорієві це місто сподобалось, — воно дуже нагадувало Київ. Скований кригою і вкритий криговими торосами, широченний Амур огинав його внизу попри гору. Від Амуру починалася широка головна вулиця, обставлена модерними будинками. Вона була коротка, але європейська. Замалим не Хрещатик. Деякі будинки були дуже гарні, п'яти-шестиповерхові і модерної архітектури. Низка будівель саме будувалась — стояли високі риштування, що ось-ось розпадуться, розлущаться, і з них, як з горіха, вилупляться імпозантні споруди. Вже з самих риштувань пробивався претензійний розмах будівничого, що замірився на високу скалу.

В місті була, либонь, житлова криза, — на руїнах колишньої церкви стояли величезні брезентові намети, мов колосальні киргизькі юрти, і там жили якісь люди; це там, зразу біля Амуру, і це на 50-ступневому морозі...

Хлопці оглядали розкішні вітрини гастроному з усіма шедеврами всесоюзного Нархарчопрому: вином, консервами, шинкою, ковбасами, шоколадою, цукерками в станіолі і без станіолю. Оглядали вітрини крамниці "Динамо" — спортивного товариства — з усім причандаллям для фізкультури і спорту та для полювання, — прекрасні ноиенькі дубельтівки, гільзи всіх калібрів, набійницькі, бінокли і всяке начиння мисливське — від барклаїв до обжимок включно. Все для полювання! Так ніби тут мали екіпіруватися всі оті аматори екзотики — новітні Пржевальські та Міклухи-Маклаї в дешевому масовому виданні, як ширпотреб.

В крамниці "Госпірту" був викладений з пляшок портрет Леніна в однім вікні, а в другім — Карла Маркса. Григорій засміявся:

— І досі не знав, що то були такі пияки! Воїстину буйний є і творчий той геній будівничих соціалізму, і не знає меж, і ні перед чим не зупиняється!

Так вони знічев'я оглядали місто, шукаючи те, що їм треба. Найперше їм потрібен був пункт "Дальзаготхутро". Але вони не квапились, бо було ще рано. Йшли собі і роздивлялись... А юрба оглядала їх.

Відколи вони з'явилися на центральній вулиці, екзотичні олені з гольдячками потерпіли поразку, зблідли, — їх побили два тури, що ачей прийшли десь з того голубого Хехциру, що височів так романтично на обрію, що про нього розповідають легенди в Хабаровську і що на нім ніхто з хабаровців так і не бував. Особливо вертіли головами дівчата і старші панни. Деякі навіть зачіпали їх, ідучи назустріч а чи минаючії, — та скалила око, а інша говорила зумисне голосно подрузі якісь дурниці на їхню адресу і сміялась.

Розчервонілі на морозі дівочі обличчя пашіли вогнем, молодістю і безжурною сміливістю. І взагалі... Чудні ці хабаровці, — так ніби всі знайомі межи собою, всі запанібрата.

Якесь дівчисько — течка, книжки під пахвою — зупинилося проти хлопців і, витріщивши очі їй пританцьовуючи, безцеремонне оглядало їх з ніг до голови, а тоді:

— Хлопці! Скажіть мені на милість, де ви купили і де б я могла собі купити отакі от штуки? — тицьнула туфелькою в галоші в Григорієву волохату ведмежу лапу — в розцяцькований унт. — Бо хай йому чорт, цьому морозові. От у нас, в Одесі!!.

Григорій запропонував свої, сам почуваючи, що ніби він десь знайомий уже з цією "от у нас, в Одесі!", ніби це вони приїхали сюди разом, чи що.

А та, "в Одесі", була веселою, балакучою дівчиною. Вона — "хетагуровка", ентузіастка, що загналась в одніх панчішках просто з

благословенної сонячної Одеси в цей благословенний, розпропагований, опоетизований ДВК.

Унтів хлопців не могли продати, лише Гриць домовився з дівчиною, що він конче продасть їй, але вдома, і спеціально дівочі, чудесні унти, хай лишень приїде... І розповів їй кудою йти і як повертати... Дівчина раділа і обіцяла зайти: "Неодмінно, неодмінно! Бо їй так треба отаке-е..." А Григорій сміявся.

Дівчина, що була почала з ними розмову російською мовою та й зразу перейшла на українську, як тільки почула Грицеву мову, що, до речі, не міг втнути російською ні слова правильно, тішилась: "Земляки!.. Боже мій!.." Отож вони як земляки з Грицем щиро домовились, і дівчина обіцяла неодмінно зайти. Аж Григорій з жалем мусив висвітлити справу, як воно стоїть з тією географією Дівчина зайшла реготом і турнула Гриця в груди:

— Чортів ведмідь!..

— Правильно... Чого це всі дівчата звуть нас ведмедями? — здивувався Гриць до Григорія. — Цебто Наталка, і Марійка, і ось це...

— Тобто яке "це"? Гриць подивився на дівчину, що стрибала, як горобець на прутику, і засміявся.

А те "це" виявилось інженером-хіміком. Приїхало сюди щось велетенське будувати. Тим часом сердито пританцьовувало на морозі і сяяло молодістю, здоров'ям, невичерпаною енергією з рожевого обличчя і великих карих очей.

— ...Тут нас повен Хабаровськ отаких — тобто приїжджих. Тут всі приїжджі, — "двадцятип'ятитисячники", "хетагуровки", Червона Армія, що тут зветься ОКДВА, відряджені, контрактовані, інженери і так

службовці... Всі отак мерзнемо, і всі ніби земляки чи знайомі. Смішний народ! Смішне місто!.. Смішний цей край ДВК!..

Дійсно смішний, аж плакать хочеться!

Унтів так і не продали (хоч дуже шкодували, що справді не мали з собою в запасі. "І що б було взяти які-небудь дівчачі на всяк випадок!.."), але дівчина стала їм в пригоді, — розказала, як їм іти і кудою повертати, щоб знайти те, що їм потрібно. Ще й провела трохи, показуючи дорогу.

На розі Карла Маркса і Плюснінки вони розсталися. Дівчина ще стрибала на розі і показувала рукою, кричала щось, — корегувала їхній маршрут.

Григорій, озирнувшись, помахав рукою і пригадав оте:

"Запорожець, матінко, запорожець,

Вивів мене босую на морозець!.."

Далебі! Та ще на такий морозець! Сміючись, плюнув високо вгору і спостерігав, поки долетіло додолу — готова крижинка. І в той же час не було так холодно, як хтось собі думає. То є дивна річ. В інших краях при багато меншому морозі, але при великій вогкості повітря людина відчуває холод значно прикріше. А тут — тихе і сухе, висушене морозом повітря потребувало лише руху, побільше руху — і все в порядку. Але... Власне, різні люди мають різні погляди на холод, різне до нього ставлення. Одне діло — тайожники, а друге — городяни. Мисливець здібний ходити при такім морозі цілий день по сопках та по засніжених долинах в одній лише легенькій ватяній фуфайці і не тільки не мерзнути, а відчувати себе, як у лазні, сходячи потом, і тільки пропотіла фуфайка зовні біліє, беручись інеєм. Гірша справа з городянами, бо то все народ незвичний, наїжджий з інших країв. Але пристосовується.

Зумисне звертав увагу на жіночі ноги, і не тому, що така вже хлоп'яча вдача, а з цікавості, як то жінки тут дають собі раду з тим своїм знаряддям зваблювання мужських сердець. Гай-гай! Яка страшна трагедія! Елегантні пані і ще елегантніші дівчата ходили в грубезних валянках, в ганчір'яних потворних бурках, що виглядали на ногах, як балони, набиті клоччям і повикривлювані в різні боки, в саморобних ватяних чоботах, взутих в мужеські калоші... Трагедія! І лише зрідка траплялися чи то змушені лихою годиною, а чи опановані "безумством хоробрих" дівчата, що демонстрували свій протест проти узурпації, лишаючись вірні собі до кінця, — вони мелькали серед усього того несмаку в елегантних фільдеперсових панчішках та в фетрових ботах. Лише бігали прудко, так, ніби за ними хто женеться, і мерщій ховалися по будинках та по установах. Бо мороз хапає за литки, як скажений пес, ніби він поставлений на сторожі старосвітської етики. То є дійсно соцзмагання жіночої революційності з реакційною стихією!

В "Дальзаготхутрі" хлопці здали свою хутрину, поновили контракти, дістали до лиха грошей. Гриць ще мусив підписати якесь з кимсь "змагання". Він це зробив, поставивши хрестика, так аби не докучали, бо "хто ж з ними, Сірками, взагалі може й сміє змагатися? Смішно!.."

Потім вони пішли виконувати головне завдання, — пішли шукати Державну інспекцію в справах мисливства, а в ній: самого головного — старшого охотінспектора на цілий край — Васю Потаюка, доброго приятеля Сіркового.

Цей Вася Потаюк часто гостив у Сірків — приїздив на пантовку та на різні "досліди"; а коли вони бували і місті, — то гостили в нього. Він завжди лагодив їм всі формальності в таких делікатних справах, як дозволи на пантовку, на ловлю єнотів, на різну зброю тощо. Зараз їм ходило про дозвіл на зброю, а саме на трилінійну гвинтівку..

Інспекція містилася в центрі міста, в будинку "ДеВеБанку", як їх поінформовано. Перейшла із старого місця, де її марно шукав Гриць, в нове. То мав бути "хмародряп", найвищий і найліпший будинок на

головній, із спеціальним написом на фасаді. За цією прикметою хлопці його швидко й відшукали.

В центрі міста, поруч з модерним будинком крайвиконкому, що стояв на одному розі бічної вулиці, на другім розі стояв цей "хмародряп", гордість Хабаровська, — шестиповерховий, сірий будинок американського стилю, на лобовій стіні — великі бетонові рельєфні літери "ДеВеБанк".

Тут і містилася інспекція.

Потаюк — низенький енергійний хлопець, дуже гостроносий і дуже закоханий в шапочку-кубаночку, в якій так і сидів за бюрком під величезною мапою, обтиканою фігурками різних звірят і птахів, — щиро привітав хлопців. Але щось був дуже чимсь зіритований і насуплений.

Розпитував про старого, про пантовку, про бідкування, про всякі тайгові справи, що завжди так цікавили цього енергійного охотінспектора і біолога, а тим часом думав про щось інше. В середині розмови враз нахилився і, ні сіло ні впало, не в силі тримати те, що його гнітило, тихим, розгубленим голосом поінформував:

— Все начальство виарештували... — і назвав імена уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі, якому підлягала і ця інспекція разом з цілою мисливською галуззю, імена дирекції "Дальзаготхутра" і навіть голівки крайвиконкому та крайкому ВКП(б). — Та й взагалі... — і Вася Потаюк махнув рукою якось безнадійно.

Хлопці не знали, що на цім світі зайшла епідемія арештів. І то не тільки тут — в цім краї, — а й по цілій "шостій частині світу". Та те їх зрештою і не цікавило. Лише було шкода цього, видно, славного, хлопця.

Поспівчувавши красномовною мовчанкою, вони йому виклали свою справу. Квапились полагодити та й іти геть.

— Гаразд, — згодився Потаюк, вислухавши. — Тільки ж... Бач, яка справа. Тепер нові порядки, все треба через НКВД. Хвилинку...

Зняв рурку з настільного апарата і, викликавши "комутатор НКВД", назвав номер. З кимсь привітався... З кимсь говорив, викладаючи суть справи:

— ...Знаменитий мисливець такий-то ("Знаєш? От і добре!"), має зобов'язання на експортну сировину таке-то, мусить мати конче зброю таку-то, а згідно з зарядженням таким-то і таким, мусить мати дозвіл на купівлю зброї і на користання, а через це просить...

В рурці клекотіло і клацало. Потаюк слухав і дедалі все більше супився.

— Гаразд! — нарешті повісив рурку злісно і, збігвши кубанку на очі, став біля вікна, дивлячись на фантастичні візерунки, розписані морозом на шибках. — Ось... Велять з'явитися самим... Ідіть, Грицю... Я вам напишу заяву, а ви подасте і чекатимете відповіді. Тільки не кажіть, що ви зброю маєте, а що збираєтесь придбати, ясно? Скажете, під договір обіцяє ДК ОКДВА, вепрів стріляти... Здається, старий має такий договір. Так? Я знаю. Отже — потрібен дозвіл на купівлю та на користання. Як питатимуть, чим полюєте, називайте лише ту зброю, що на неї є дозволи. Ясно? Дивись же, Грицю!

Так повчаючи, Потаюк, написав заяву.

— Ось це віддасте там. Кімната 133, другий поверх. Йти отак і отак. Та дивись там... (пауза). Потім зайдете до мене. А ні — перекажеш батькові привіт і... хай пильнується. Ех... — потер брови міцно, — дурний

час! Чорт знає, що твориться. Ви там позвикали, як царі-господарі... Привіт Наталії-каналії. Скажеш, приїду свататись...

Пожартував. Потис руки, подивившись пильно Григорієві у вічі. Григорій витримав погляд і посміхнувся. Потаюк теж посміхнувся.

"Прекрасний хлопець! — майнула Григорієві думка. — Боже! Теж мечеться людина..." — але не пустив і пари з уст. А Потаюк потер чоло, щось хотів спитати, та й махнув рукою:

— Ну то й паняйте...

Хлопці пішли. Пішли до НКВД.

Григорій: ступав поруч з Грицем, рішений на зухвалий вибрик — на дерзку візиту. Так. А що ж! Якийсь чортик підштрикував: "Ану ж! Та що там! Подумаєш... Чхать!!."

НКВД містилося у величезному новозбудованому будинку на розі вулиці Калініна. Він огинав той ріг півколом і височів шістьма поверхами, ще не облицьований, червоний, але вже урядуючий.

Біля входу, підпертого могутніми колонами, стояли вартові, як ідоли, — в довгих шинелях, а назверх кожухи, тримаючи гвинтівки з примкнутими багнетами навскоси, — зовсім так, як на малюнках, що мали ілюструвати могутність першої в світі країни диктатури пролетаріату.

Григорій піднявся з Грицем сходами до вестибюлю. Ішов урочисто і водночас зневажливо, замітаючи слід дохою, як катеринінська дама шлейфом.

Так пройшли повз вартових, що стояли закам'янілі, як втілення могутності, таємничості і караючої невблаганности т. зв. "революційної законности".

У вестибюлі Гриць зупинився, взяв Григорія за петельки і притяг до себе. Цей тайожник, цей примітивний і простолінійний хлопчина був чуткий, як вовк, як дикий, гордий, свободолюбивий горал. Подивився мерехтливими очима у саму душу і — відштовхнув: "Іди геть! Чекай на вулиці".

"Чортів Гриць!.." — Григорій не був ані слабовольний, ані забобонний, — він не вірив ні в чорта, ні в диявола. Але, вирісши серед природи, він вірив у інтуїцію, у незбагненне відчуття, у вовчий інстинкт.

Постояв хвилинку. Подивився, як Гриць підіймався сходами вгору, і перемагаючи хворобливо-упертий потяг піти ізлідом, піти побавитись, підкорився отому товариському, лагідному, але категоричному: "Іди геть!"

Помалу повернув і вийшов. Пройшов сходами, замітаючи дохою слід, минув вартових і вийшов на вулицю.

Минуло з півгодини... Минула година... Опанував неспокій. Він крутився на розі і зрозумів, як то недоречно, і що це може скінчитись дуже зле, — крутитись на розі насупроти НКВД. Ну, знаєте! Ліпше було йти нагору. Він повертається іде до східців і починає підійматися...

Але тут вийшов Гриць. Чіпляючи за плече рюкзак, підморгнув: "Пішли!" — і попростував собі, ніби й незнайомий.

"Чортів Гриць! Хто б подумав, що в такім наївнім, дикім хлопчиську стільки змислу і такту? Мисливець! Справжній мисливець!"

А Гриць справді почувався, як мисливець, нашорошений близькістю хижого звіра — ходив по грані між звичайним і небезпечним, ходив, як на ризикованім полюванні, обачливо, хитро... Тигролов!

Хитро заскаливши око і посміхаючись, пройшов мимо, лише кинув на ходу: "Іди збоку. За мною".

Так вони пройшли квартал. Завернули направо. Потім наліво. І завернули в охотінспекцію.

Тут Гриць поклав заяву на стіл і відсапнувся:

— Ху-у!.. Відмовили. От.

— Таж... — навіть не здивувався Потаюк. — Ну, і?

— І відмовили. Кажуть: "Не треба! Навіщо?! Полюйте так..."

Потаюк помовчав, поводив нахмуреними бровами з-під кубанки і враз засміявся іронічно. А далі зайшовся сміхом весело, та:

— Слухай, Грицю... А це хто з тобою?

— Та це ж свояк один тут! Привіз я йому доху й унти. Свій!

— Добре, — і одверю посміхнувся до Григорія. — Так не дають, кажеш?

— А не дають.

— Кажуть, не треба? — заскалив око.

— Авжеж...

— Ну і чорт з ними, з дураками! Подумаєш! Не мені вас з батьком учити. Ясно?.. Привіт всім. Приготуйтесь добре до пантовки в цім літі, приїду комарі годувати.

Все.

Всі справи вирішено.

Попрощавшись і подякувавши за приязнь та перепросивши за клопіт, хлопці пішли.

Ось так вони покінчили всі справи і тільки тепер згадали, що їм хочеться їсти. Де б його пообідати? Мають вони повну торбу грошей, маючи і харчі в рюкзаку, але хочеться чогось гарячого. Хотілося поїсти якось так, особливо смачно і особливо гарно, — не звичайно поїсти, а по-столичному, по-культурному. Хіба ж марно вони так здалека мандрували сюди?!

— Знаю! — враз згадав Гриць. — Ходім до японців!

О!

Дорогою Гриць розповідав свої пригоди в НКВД.

І вони пішли до японців. Десь на передмістя.

— Там, брат, такого начальства! Аж страшно. Я прийшов до одного, а їх понасходилось там чоловіка з десять — почули, що з тайги, що "Сірченко — знаменитий охотник", син "ще знаменитішого Сірка". Чортові сини! Звідкіля вони все знають? Бач, у газетах, пак, писалося багато! Та й у кіні показували. Це вони один одному: "А читав те? А чув оте?! А бачив картину-журнал оту?! —

І до мене: "Чи то все правда?"

Я удаю на цвіту прибитого і: "Еге... Так... Не знаю"... А вони: "Бач, дикий зовсім. Дійсно — ні тобі культури, ні тобі газет, ні театрів. Що ви там робите святами та вечорами? Мабуть, пиячите?!"

— Так...

— А скажи, чи не заходив хто до вас?

— Ні...

— А подумай, згадай.

— Ага, заходив...

— Хто? — і аж поприсідали, хто на столі, хто на стільцях.

— Міліціонер із "Союззолота", торік...

— Ні, а тепер? Цього літа, або восени, або оце взимку? Подумай.

Я подумав: "Бурундуки ви дурні, смугасті задерихвости".

— Ні, не було нікого.

— Маладєц!

— Авжеж... Так дуже просимо про дозвіл...

— А в лісі кого стрічали, на промислі?

— Та, крім звіра, нікого...

Ідолові душі! Що їх так цікавить?

Ось так вони гомоніли зі мною з годину. Інтересно. Та все навчали:

— Як десь когось стрінеш — розпитуй, хто він і що він, і пам'ятай. А як підозрілий — повідомляй начальство.

"Яке?" — хотів я в них спитати, але не спитав, лише притакнув.

— Ну, от і маладєц! Ти куриш?

— Ні...

— А горілку п'єш?

— П'ю...

Почастували мене горілкою — якийсь квасок бабський, та все навчали бути пильним, уважним, плели про "гражданський обов'язок" та про нагороди за щиру працю.

А заяву так і повернули назад: "Не можна!..". Чортові вислюки! І хто б це їх справді всерйоз просив про дозвіл! Та ми вік прожили тут — в них дозволу не питали. То й питати не будемо. Або ми не хазяї...

Розмовляючи, Гриць розмахував руками та підвищував голос, забуваючи, що він не в лісі. Аж Григорій мусив його отямлювати, те ще й брати під руку, — Гриць-бо не вмів ходити по пішоходах і не визнавав ніяких правил вуличного руху, — пер через вулицю наскіс і, якби не Григорій, мусив би не раз за те поплатитися десь під колесами тягарівок, що снували вулицями, як навіжені, ляскаючи ланцюгами.

Так вони добрались до японців — цебто до японської ресторації, аж геть на передмісті, що звалось У к р а ї н с ь к о ю С л о б о д к о ю.

Та Українська Слободка існувала тут з давен-давен, відколи існує сам Хабаровськ. Ціла ця історична Слободка і історична її назва відповідають, як національному складові тих піонерів, її засновників, так і національному обличчю її основних мешканців. Весь час тут мешкали (спочатку виключно, а потім переважно) українці.

З того краю, що ближче до центру міста, стояла пошукувана ресторація. Хлопці вломилися в неї опановані вовчим голодом і окрилені надією всмак, та ще й екзотичними забаганками наїстися. Навіть той примітив, що вдарив їм у очі зразу при вступі, не збавив настрою. Ресторація виглядала надто вбого й примітивно, — ніби десь в хаті у найбіднішого старовіра! — Дерев'яні, немазані і небілені стіни випиналися ребрами колод, межи колодами натикано моху та клоччя. Прості лави попід стінами і прості дерев'яні суцільні столи, нічим не покриті і такі, як в касарні.

Біля дверей в другу кімнату — японець. Тільки й екзотики, що цей косоокий японець у білім халаті.

Напітнілі шиби сльозилися буйно, аж клапотіло з лонок.

Хлопці замовили в японця все, що є в нього ліпшого.

По якімсь часі вбігло китайча і поставило перед ними дві великі череп'яні миски. В них, ніби повісма білих ниток, лежали густо змотані тоненькі білі макарони суцільним сувоєм, залиті юшкою. До тії страви їм не дано ні ложок, ні виделець, ані ножів. Лише дві тонюньких довгих палички.

Хлопці вертіли палички, дивились один на одного і в миски і не знали, з чого початії та й як до діла приступити. Григорій попробував

був узяти тими паличками той білий моток, але він вислизнув і плюхнув назад у юшку. Знову — ізнову те саме. Гриць вирішив, що він має більше сприту, але... результати вийшли однакові.

— От чорт! Та ми ж тут були, і такого нам не давали... — бубонів він безпорадно.

Мавши скажений голод, хлопці сиділи в розпачі, дивлючись на ті білі сувої і не знаючи, як з ними повестися. Ану ж той япошка буде сміятися, вражий син, скаже: "От дикуни!.."

Тим часом зайшло двоє китайців і сіли біля другого столу, насупроти. Щось поджеркотіли між собою, а тоді з японцем. І от так само подано таких конопель в юшці (далебі японець іншої страви й не мав). Хлопці нишком, але пильно дивились, що з того буде, тим часом розмовляючи собі.

Китайці повелися дуже просто і дуже швидко: надлившись над мискою і орудуючи паличками одною рукою, мов би удовженими пальцями, взяли ними за один край той білий моток і, піднісши його трішки до уст, одним духом втягли всю ту мороку в себе. Тільки кавкнуло. Так собі глитнули, ніби чапля жабу. А тоді швидко-швидко вертячи паличками, зробили з юшки водограй і втягували його в себе... Все. Решту висьорбнули, перехиливши миски.

Підбадьорені прикладом, хлопці зробили з макаронами те саме. Вийшло несподівано просто і швидко. Але з водограєм їм не велося.

— Е-е, Грицю! То ж треба тисячолітньої культури до цього водограю! Ба!

Нарешті, спотівши, хлопці покидали палички і випили юшку навхильки. Китайча подало зелений чай у манюньких порцелянових

горнятках, без цукру і безкоштовно. Але хлопці не стали пить його. Розквитались і вийшли.

Це коштувало всього лише... по п'ятдесят карбованців!

— Теля!.. Теля можна купить!! — реготався Гриць, аж присідав на вулиці

Григорієві теж було весело з такої пригоди. Екзотика! А за екзотику платять! Ті палички щось коштують!

Цю ресторацію Григорій охрестив "Таверна Дохлої Кішки".

Одначе голод — є голод. Та ще тайговий, вовчий. Проблема наїстися лишилася нерозв'язаною.

Хлопці заходили ще до якогось буфету, — теж таверна. Там було повно, як у вулику. Але людей, а не їжі. З їжі був якийсь вінегрет, горілка "Анісовка" та слизяві цукерки. Хлопці взяли вінегрету, по чарці анісовки й по порції цукерок. Завідуючий буфетом — либонь, запопадливий збігця з Біробіджану — сам подавав великим панам.

Хлопці випили анісовку, понюхали прокислий вінегрет і покидали геть під столи слизяві, ніби помащені соплями цукерки. Бр-р-р-р! Заплатили втридорога й розлючені вийшли на мороз.

Григорій подивився на вивіску, насунув папаху на носа й довго не міг підібрати відповідної назви. Врешті назвав цю таверну "Таверна імені ЛАВРЕНТІЄВА". Гриць поцікавився чому так, і що то за Лаврентієв, але Григорій не схотів поясняти. Піди поясни цьому вірнопідданому, що не знає, хто в нього король, — та хіба він збагне, цей Гриць! І нащо йому те потрібне. Хай собі Лаврентієв керує крайкомом ВКП(б), — цей новітній Муравйов-Амурський, — яке до того діло Грицеві. Гриць є пан й бог

нетрів, а Лаврентієв... затичка. Гриць його не знав, не знає й не потребує знати.

В розпачі хлопці зайшли до голярні й поголилися, напудрувалися, посміялися, дивлячись на себе в люстро — "ясно, чого ті дівчиська очі луплять!.."

Потім пішли і натрапили на гастроном, який вже були бачили вранці, але забули. А в нім — на казкові речі: на багатющі поклади вина, горілки, кав'яру й шинки, шоколади, цукерок й... Боже мій! — Хлопці набили тим усім повен рюкзак. Один і другий, той, що був у запасі, десь на споді першого.

Так нав'ючились, як верблюди, і вийшли на вулицю. На вулиці завечоріло. Туман стояв од морозу, а в тумані зацвіли ліхтарі, як кульбаби, оточені морозяними німбами. В тумані хтось кудись біг, квапився, — сніг верещав, скреготів під ногами... Тепер йде про те, де б їм прилаштуватися, щоб до тих накуплених розкошів причаститися.

В голову вдарила випита анісовка, було так безтурботно й легко. Насупроти — через вулицю — щось грало, бряжчало, ухало... Насупроти був ресторан, сяяв освітленими вікнами, гудів, як гніздо шершнів.

— Ходім!!! — скомандував Гриць, збивши папаху набік.

На вечоровій вулиці було сизо й непривітно, а там тепло, ясно і затишно. Гулять так гулять! Хлопці пошелепкались до ресторану.

При вході стояв — генерал не генерал — розцяцькований начальник. Оглянув хлопців і запопадливо розчинив перед ними двері. Хлопці ледве пролізли в них, як ведмеді, чіпляючись дохами та рюкзаками за одвірки.

А за дверима ще більший начальник! З золотими лампасами й позументами, з золотими ґудзиками, а борода, як у Скобелева. І де та борода зберігалася двадцять років!? Забрав у хлопців торби.

— А тут пиво є?

"Генерал" подивився на хлопців, пустив усмішку в бороду й відповів їм їхньою власною мовою:

— Є, є, хлопці! І пиво, й горілка, й баби... Давайте ваші ризи. Господи прости, оце кожухи!!!

Почепив "ризи" на гак і видав хлопцям нумерки. Ще й показав рукою, куди йти.

Не генерал, а, можна сказати, дід мороз в генеральському мундирі.

— Звідки, діду? — не втерпів Григорій, причісуючись. Дід хитро заскалив око й нічого не сказав, — широко відкрив перед хлопцями двері. І хлопці ввійшли. Ні, впливли...

Все, що було в ресторані — танцювало, пило, курило, грало, — все обернулося. Веремія фокстроту на хвильку припинилася. На цьому тлі станцьованих, засмоктаних, блідих облич і постатей два гості виглядали, як люди з іншої планети, з якогось іншого, героїчного, а не такого задимленого, смердючого світу. Так, ніби зійшли з екрана персонажі якогось цікавого героїчного фільму. Два пірати чи два ковбої. А чи посланці досі незнаного царя тих, оспіваних, але так і невідомих уссурійських нетрів. Найбільше привертали увагу (попри все екзотичне вбрання) обличчя, ніби викуті з червоної бронзи, а потім в них вставлено очі, що вражали своїм блиском і зосередженою силою.

Гриць ступав так, як по кедрачу, не звертаючи ні на кого уваги, — дивився примруженим оком понад головами — шукав, де побігло...

Диригент енергійно замахав паличкою, фагот загавкав, мовби пес, назустріч, все пожвавішало, але ніхто не танцював, — ніби на честь новоприбулих. Дами зміряли очима своїх партнерів і одвели їх швиденько — зрівняли... Хтось з мужчин, під'юджуваний інстинктом самця, сказав якийсь плаский дотеп, хтось засміявся... А хлопці дійшли до середини, не звертаючи ні на кого уваги, так, ніби вони в лісі, зупинились, вибираючи місце для табору. Навіть не бачили, як котрась з тих голоспинних бабів стріляла до них очима, сміючись дзвінко. Ба, так, як у скелю. "У, ведмеді!"

Аж тоді Гриць зареагував, простуючи за Григорієм до вибраного місця:

— Чув?.. То либонь про тебе... І чого це нас усі дівчата називають ведмедями?

Вони вибрали собі порожній столик біля вікна й зручно розсілися. Підлетів гарсон. Джаз-оркестра заторохкотіла, завихляла танго...

Григорій поклав поданий прейскурант догори ногами:

— Вина карафку!.. Горілку двічі!.. Кав'яр двічі... Оселедець з оцетом двічі. Біфштекс двічі. Капусту з цибулею двічі. Яєчню по п'ять яєць з салом двічі!.. — не спитав, скомандував.

Гарсон вилупив очі:

— Все подавати зразу?

— Будь ласка, все зразу!

— Єсть!.. — подався, й вже чути десь за буфетом його веселий, бойкий голос: "Вина карафку... горілку двічі... біфштекс двічі... двічі... двічі..." !

Сперш гарсон примчав вино й горілку. Але хлопці не доторкнулися, слухаючи, як у них всередині грали гобої й ніби вовки дерли пазурами, нетерпляче ковтали слину. Гриць блукав очима по залі, що закрутилася у веремії танго, на дівчат з голими ліктями й спинами й не реагував, — "ї-і-с-ти!". Григорій дивився в картку, що звалася прейскурант, читав її знічев'я й згадував студентські роки в Києві й свої студентські жарти: дуріючи в ресторані, вони отак брали прейскурант (тільки там вони були писані од руки) й дописували в меню: після — "Стерлядь в марінадє" та "Омлет по вєнгерскі" писали — "Лошадь в яблоках", "Гієна огненная со льдом"" і так далі...

Так доповнювали меню й ставили його знову на стіл для втішного дивування спантеличених клієнтів. Безжурні студентські роки!

Гарсон примчав на велетенській таці гору тарілок з стравами й без страв...

І загуляли хлопці... Випили по чарці — й налягли! Дійсно, як два ведмеді.

А вже як втишили голод — світ прояснився. Гриць не міг війти з дива, що воно робиться! Як ті сукенки тримаються на тих дівчатах. А головне — чого то вони так ходять вихилясом, затискаючії ноги межи ноги? "Дрочаться..." — вирішив він по простоті душевній.

Все навколо ходило ходором. Веремія звуків і дівочих грудей, ніг, розмальованих губів, набілених крейдою носів, сухозадих кавалерів...

Верещали банджо, як кози, ні, як козли весною, ухкав трамбон, ніби роздрочений вепр, а хтось вистукував паличками, ніби заєць лапами, змагаючись з клюйдеревом, щось свистіло, щось видзвонювало...

Диригент вимахував руками й ходив вихилясом, і всі музики з ним. Було таке вражіння, ніби вони перепились й виробляли здуру, що кому

забрело в голову, ще й пригукували разом. А публіка шаліла, притупувала обцасами, приляпувала підметками... Й все те крутилося в шаленому, божевільному, розпутному ритмі, тручись одне об одного.

Григорій дивився — й дедалі більше супив брови, — на нього насувалась чорна хмара.

Підлетів гарсон — хлопці замовили ще вина, замовили пива. Пили... Замовляли ще якісь страви... Хміль ударив у голову.

Гарсон поставив на стіл якусь споруду. Дві. На нікельових підставках горіло синє полум'я, а над ним щось шкварчало, накрите нікельовими покришками. Гриць чудувався: "От смішно!.. Він такого не бачив ще. Смішні ті городяни — на таці вогонь продають".

Насупроти сиділо якихось двоє дівчат за столиком, вп'ялися в хлопців очима. Замовили собі чорну каву, сьорбали її потрошку й так сиділи. Дивилися як заворожені. Одна робила очко уперто, але без наслідків, — хлопці не помічали зовсім. Друга — навіть очка не строїла, — дивилась вогкими, широко одвертими, не то здивованими, не то захопленими очима й зрідка підносила до уст каву.

Інших дівчат — всіх, які були в цій залі — хтось запрошував до танців, хтось до них залицявся, всі вони танцювали з партнерами, а тоді бліді й щасливі сідали до столиків — їли, пили, сміялись, і знову схоплювались, і знову танцювали. А тоді з партнерами десь виходили... й поверталися ще блідіші.

Лише цих дівчат ніхто не запрошував і ніхто їх не помічав. Грицьки теж. Вони собі пили й замовляли всякі витребеньки, як от консервовані абрикоси або краби... Розпалений вином, трішки захмелілий Гриць сміявся, одкинувшись на кріслі, як не знати який пан:

— От цирк!.. От би це до нас туди, у ліс, усе, га!? Йому вже двоїлося у віччю од всього видовища. Розпалений тим видовищем, такою силою дівчат напівоголених, звабливих, небачених, він широко роздував ніздрі, як молодий олень, іскрив очима й сміявся. Сам не знав чого. Смішно!..

Григорій натомість сидів понурий. Вино не вступало йому в голову. Він пив і лиш все більше хмурнів. Не сп'янів, ні, дивився на ту веремію, на оголені плечі й груди, на щасливі посмішки, на обійми, на всіх тих "володарів життя", володарів цих напівголих дівчат та бабів, дивився на всіх тих парованих і непарованих, і в серце заходив жаль. Дивився собі всередину, й було там ніби на пожарищі, і так, ніби йому хтось наступив чоботом на самісіньке серце... Наливав горілку й пив. До нього хтось кинув паперову квітку, він не звернув уваги. Хтось залицявся через третій столик... Байдуже. Замовив коньяк, пив. Але хміль щось не брав. Натомість брала туга, брала серце в лещата. Дивився на всі ті обличчя мальовані, на все те претензійне, засмоктане зборище, на ту виставку жіночої краси й вроди та мужеської пихи і гонору — і зціплював зуби. Понурий, налитий болем і презирством запереченням. Його стоптано, випхано геть а життя, викреслено. І хто?!. Перед ним вихалась хтива веремія людського спітнілого, фарбованого і пудрованого м'яса. Будівники і реконструктори світу! Згальванізовані спиртом імпотенти, творці імперії! Аристократія! Сучасна аристократія! Пани становища... Володарі...

Мотлох!!! Всі ці ляльки, всі ці кралі й їхні альфонси — личковані командири, й якісь надуті "відповідальні", і якісь претензійне вбрані "а-ля Європа" суб'єкти — все це мотлох, що вихав по залі, затисши свої худосочні коліна межи жіночі. І всі ті заслинені, заялозені панни і пані, з синцями під очима, з'їдені алкоголем, розпустою, парфумами і люесом...

В джазовім вихорі вчувавсь Заливай... Гавкав радісно, схвильовано. А до нього срібними дзвіночками озивався дівочий голос... Наталка! Стояла на сонячній кладці і, підставивши обличчя під сліпуче сонце, сміялась загонисто, буйно...

Вже не ревіла оркестра і вже нікого не було — то ревів водоспад, а над ним у веселковім сяєві стояла Наталка. Горда, як королева; буйна, як вітер; радісна, як сонце; мерехтіла очима і сміялась, закинувши голову, махала рукою туди, до вершечка кедра... Королева!! Ось вона справжня, свавільна, і горда, і прекрасна, як богиня... І чиста, як богиня. Його королева! І... не його королева. Його біль. Його туга...

Оркестра увірвала і знов випливли бліді, спітнілі обличчя, захекані, безглузді.

— Маестро! фокстрот!! — гукав хтось на всю залу. Знову зірвалися пари, і знову гула веремія. Григорій наливав і понуро, задумливо пив. Він був далеко звідси з своїми думками, з своїм болем.

Котрась пишногруда, розпалена вином і хтивими танками, підбігала до хлопців і, граючи очима, дерзко запросила до танцю. Стояла, вихаючи стегнами... Григорій лише глянув на неї, потім на Гриця: "Піди, Грицю". Гриць зареготався. Лише від одної думки піти оттак гоцати з такою от — його напав сміх.

— Ні, ні... — буркнув, стусонувши Григорія під столом.

А пишногруда не зводила очей з Григорія. Зустрілася з його счима. Спершу моргала, потім перестала, очі зробились великі... Нарешті не витримала і втекла, струснувши плечима, як од морозу.

Тільки тепер Григорій звернув увагу на дівчат, що сиділи насупроти, що пили свою вбогу каву. Коли пишногруда подалась геть, вони перезирнулися і засміялись — одна радісно, вголос, друга — про себе. І пасли очима за хлопцями. Григорій знічев'я одним оком почав спостерігати їх. Дивився, як вони сьорбали каву. Обидві вродливі. Одна — бистроока і так зачіпала бровою, грайлива; друга — смутна. Обидві витомлені, змарнілі. Десь видно зле дівчатам живеться. Тож сьорбають каву, бо ні за що повечеряти. Стареньке вбрання на них було вже

цероване-перецероване. На ногах стоптані грубі черевики — вони їх ховали під стільці. Одна в потертих простих панчохах, одна — в хлоп'ячих шкарпетках, голі литки теж ховала під стільцем. В такім убранні ніхто їх і не просить до танцю. Та і якісь вони тихі, не стильні тут, як селянські дівчата.

Раптом Григорій уловив фразу... І враз зринув у пам'яті ешелон, набитий дитячим плачем і материнським розпачем, і ті етапи... і та пісня про "горіховий листочок", вся та нужда на колесах...

Дівчата, говорили українською мовою! І так, ніби хто врізав батогом по серці, ніби обухом по карку:

Та це ж вони!!! — дочки розкуркулених батьків, розкиданих по Сибірах! Це ж вони, втікаючи, рятуються! рятуються від голоду й холоду, від безправ'я і смерті, — рятують життя ціною краси і молодості, ціною честі і материнського щастя...

Григорій глянув пильно дівчатам в обличчя. Вони зраділи, закивали до нього привітно, силкуючись бути звабливими, гарними, безжурними і на все готовими... Лише , в одної — смертельна-смертельна втома, яку вона не в силі перемогти, а в другої — очі горять хворобливим блиском.

Гриць уже нічого не хотів, але Григорій покликав гарсона:

— Вино! Двічі кав'яр! Двічі біфштекс! Двічі кава і тістечка... Грицю, не пишайся так!

Гриць сміявся замріяний. Йому вже все троїлось в очах, і він собі посміхався, мандруючи десь думками, там, в іншому, своєму світі...

Оркестра шаліла, гупала, дзижчала в шаленому ритмі. Дівчата, що були повеселіли, знов знітилися. Григорій, замість підсісти або покликати, дивився на них похмурими очима і мовчав. Вони бгали під

себе ноги і, похнюпившись безнадійно, проводили тремтливо плечима, втягали голови в плечі, либонь, при думці про лютий холод надворі і десь "вдома". Бистроока одвернулась до вікна, закусивши губу, і в очах їй були сльози. Ніхто-ніхто ними не цікавиться... Кава стигла.

Підлетів кельнер з густо заставленою тацею. Григорій кивнув на дівочий столик...

І враз столик запарував, заряснів наїдками, чарками, тарелями. Дівчата широко одкритими очима подивились одна на одну, а далі замерехтіли ними на Григорія розгублено.

Тоді Григорій, що досі говорив до кельнера по-російському, промовив, як то часом батько до дітей, суворо, із зле прихованою ноткою жалю:

— Вечеряйте... — і додав: — Та не лупайте на мене так очима.

В бистроокої очі запливли туманом. Вона закусила губи, напружуючії всю силу волі. А далі не витримала і, схилившись до подруги, нагло вибухла у неї на грудях буйним плачем.

Григорій рипнув зубами. Зціпив їх до болю. Вибух раптової, несамовитої люті струснув ним. Йому хотілося враз ревнути дико, скажено, схопитись і потрощити все! — поламати стільці, побити на цурки люстра, порозкидати фаготи й гобої, поперекидати столи... Порозганяти все геть... В очах йому потемніло від нелюдського напруження, — тримав нерви. Лише зібгав скатертину конвульсійним рухом руки і, либонь, переламав виделку, що потрапила в засяг долоні. В жилах гуготіла кров...

І гуготіла зала... Крутилась вихорем... ішла перекидя... десь кигкотіли гобої... Ревів водоспад... Дзвінко розсипалась сміхом Наталка, викликаючи луни, а навколо неї стрибав і гавкав, як фагот, Заливай...

Григорій прибрав себе до рук, згадав, що поїзд має бути десь у першій годині ночі. Було 11. Гриць хотів ще пити. Дебелий хлопець міг зрештою жлуктити, мов кінь, але Григорій не дав. Одначе сам хотів упитися, одуріти, щоб нічого не пам'ятати, не чути, не бачити. І він відчував, що потроху наближається до того благословенного стану.

Йому вже здавалося не дві дівчини насупроти, а чотири. Посміхнувшись, він підкликав кельнера і замовив чотири рази консервовані абрикоси. Дівчата привітно кивали головами, були повеселілі. Бистроока цвіла, як мак.

"Як здаватиметься вісім — замовлю вісім", — думав, посміхаючись, Григорій. На душі зробилось легко... А він не знав, як і де втопити тугу! Хотілось щось сказати дівчатам, щось спитати. Але десь суворий контролер стояв на чатах і забороняв:

"Ти забагато випив і не рипайся! Сиди й мовчи".

Григорій так багато горілки ніколи не пив. Та й тепер суворий контролер не давав переступити крайню межу, дійти до крапки, — стояв над ним і строго відраховував хвилини. Нарешті сказав:

— Стоп!

Годинник вибив 12. Півгодини до двірця. Півгодини на все інше. Поїзд о першій...

Григорій звівся. А за ним і Гриць. Нагулялись хлопці до несхочу. Але трималися міцно. Лише у віччю двоїлось, троїлось і плавало все трохи шкереберть.

— Грицю! Ти з нумерками йди до роздягалки, збирай все гамузом і виходь на мороз. Там чекай. Ясно?

Ясно... Гриць вийшов, а Григорій ще мусів розрахуватися з кельнером.

Розквитавшись, помахав здивованим дівчатам рукою і пішов. Пішов. Було смішно — ноги йшли по підлозі, а все навколо йшло якось бокаса.

В дверях з кимсь зіткнувся. Хтось ішов сюди, а він ішов туди, — в дверях стали і ні сюди, ні туди. У віччю Григорієві двоїлась якась химера... "Шпали" на ковнірі... Синьоверхий кашкет... О, аж два!.. Двоносе...

Григорієві було смішно. Чи воно одно, чи двоє? Кліпав очима — ні, таки двоє! Двоє заразом. Чудно, ха-ха! Щось ніби знайоме... Григорій стояв і сміявся, взявшись у боки. А тоді нахмурився — ну-ну! — і заціпив щелепи:

— Хто став на дорозі!?! Галло!..

Химера уступилася, і Григорій промаширував до роздягалки. Дав Дідові Морозові карбованця і так помаширував на вулицю. Навіть не бачив, як та химера стояла, не рухаючись, мовби прикипіла на місці, і дивилась услід...

На вулиці чекав Гриць, в досі наопашки, з торбинками із усіма пожитками. Григорій надів папаху, накинув доху, теж наопашки — хай хміль вийде, — і пішли помалу. Морозяна вулиця була тиха, туманна, майже безлюдна. Де-не-де рипіли перехожі. Тьмяно сяяли ліхтарі, обведені веселковими німбами...

Не ходи босий!

Хлопці вже пройшли вздовж піввулиці Карпа Маркса, вже минули "ДеВеБанк", як Григорій відчув, що щось негаразд, що за ними назирці хтось іде. І не так відчував, як угадав своїм вовчим інстинктом. Хміль

виходив з голови. Згадалась та "химера", — що за чорт? Хто б то міг бути? Що за один?.. Військовий ніби.

— А нагнись, Грицю, — хто там за нами йде наче? Гриць, спіткнувшись, нагнувся і глянув позад себе.

— Та ніби нікого. А що таке?

— Надягай доху в рукави, бо змерзнеш. Так. Чіпляй на плече рюкзак, бо руки заболять. Так...

Упустивши свою доху, Григорій нагнувся і глянув... "Так... Іде назирці. Напевно за нами. Високе. В собачій хутрянці. В капелюсі з розпущеними вухами..."

— Нум, Грицю! Спокійно. Наддай ходу. Так. Не озирайся.

— Та що таке?

— Нічого. Знаєш, як тигр пасе вепрів? Нас пасуть. Не одставай. Тримайся мене.

Пішли шпарко. Дужче. На вулиці враз зробилось людно, — то з кінотеатру висипала юрба. Хлопці припустили межи юрбою, а тоді круто завернули вліво, в бічну вулицю.

— Тримай попри стіну!

І враз несподівано Григорій пхнув Гриця в бік. Пхнув в розчинену браму, аж той поточився. Там стали і стояли завмерши.

Повз них бігом пробігла постать в собачій хутрянці і в капелюсі з розпущеними вухами. Як хорт…

Пождавши хвилину, як затихло рипіння, хлопці вийшли, скрутили назад на головну і пішли шпарко.

До двірця треба пройти головну вулицю, потім майдан, потім пустир за площею, потім базар, а потім ще з кілометр передмістям. Дохи заважали йти, — хлопці їх поскидали й тримали на руці. Рюкзаки — на плечах.

Пересікли навскіс велику площу з пам'ятником Леніну посередині. Ленін переймав їх, піднісши руку, показував шлях в противнім напрямку, ніби хотів обдурити чи силою завернути.

Минувши площу, перейшли навскіс пустоші і бур'янища, націлившись на ріг вулиці, що вела повз тічок до вокзалу. Тут перелізли через окіп і вже були вийшли на шлях, та раптом в темряві виросла постать перед Григорієм:

— Руки вгору!.. — блиснула сталь пістолета, наставленого сторч.

Григорій звів руки... Але, зводячи руки, несподівано піддав ногою так, що пістоль фуркнув десь через голову в сніг, а в ту ж мить Гриць зацідив невідомого з усього маху в ухо. Григорій не дав упасти — з лівої! А тоді турнув ногою так, як те робить сохатий, рятуючись від смерти, — сторч у груди прямим ударом.

Невдалий Пінкертон хекнув, мелькнувши ногами в повітрі, полетів у темряву, з хряском ударився об паркан і звалився десь у сніг.

— Не ходи босий! — прошипів люто Гриць, ступнувши слідом.

— Стоп! — спинив Григорій. — То — чорнороб. Гайда!!.

І, підхопивши доху, що Григорій упустив, підіймавши руки, хлопці припустили, як дрібен дощик...

На станцію забігли з другого боку, просто на колії.

Саме вирушав товаровий ешелон — десь, ніби на південь. Скочили на ходу. Трапили в порожній вагон. Забрались у куток і сиділи, тяжко відсапуючись.

А вже як ешелон пройшов через міст на Уссурі і покотив шпарко, Гриць почав реготатись:

— Що воно було за халєра, га?! Чого воно хотіло?

— Чого хотіло?

— Еге ж.

— Напевно, хотіло пограбувати... Мабуть, бачило багато грошей... як гуляли і...

— От заробив бідняга!

Григорій мовчав. Думка йому шалено працювала, намагаючись знайти всьому логічне пояснення, але нічого не виходило. Сам не знав, що думати. Може, він нечемно турнув того, що стояв на дверях?

Далебі так! В кожнім разі він його напевно перелякав.

Це він пам'ятає. Може, що ляпнув у хмелю? Так ні...

Напружував пам'ять, намагаючись пригадати, що то був за один, але не годен був щось до пуття згадати, як в дурному сні. Дуже він випив зайве.

А може, і справді хто думав пограбувати? А гляди — швидше всього. Все можливе. Одначе інстинктивно відчував, що щось не так, що за тим криється величезна небезпека, загроза.

А зрештою махнув рукою. "Аби лише не прибили того дурака на смерть. Хай брикає..." Розв'язали рюкзак і заходились вечеряти.

Потім посідали тісно в кутку і так задрімали. Товаровий ешелон йшов не зупиняючись.

На станції Лазо хлопці вилізли десь на світанку.

У Кім-Гі-Суна посідлали коні, швиденько поснідали, випили по чарці з того запасу, що накупили в Хабаровську, і рушили.

Поки перебували в цім світі цивілізації, почувались непевно, почувались в небезпеці, — нічна пригода набула таємничого значення, незрозумілого змісту. Квапилися швидше виїхати в інший, у свій світ.

І тільки коли повернули в хащі — свобідно зітхнули:

"Все!". Вернувся добрий гумор, упевненість і душевний спокій.

Тут — вони вдома! О, тут вони господарі!

Слухаючи, як шуміли кедрачі назустріч, як височенні кедри похитували коронами привітно, переповідаючії вічну свою казку а чи звітуючи за дні розлуки, Григорій відчув приплив буйної, дикунської радості, а водночас, — непереможної сили, що вирувала в нім.

Го-го! Хтось там на нього насувається?! То ми ще подивимось. О, ми ще подивимось! Доки він тут — нема тії сили, щоб його звідси викурила, щоб взяла його живцем.

І не знаючи, як виладувати ту снагу і ту безвідчитну тваринячу радість від життєвої наснаги, хлопці пускали коні вчвал, стріляли в пні і стовбури і гоготіли, як азіати.

"Так, ми ще подивимось!"

* * *

Вдома Гриць розповідав Наталці про їхні парубоцькі походеньки. Про химерних розмальованих дівчат, про музики, про мащені фарбою губи, про дивацькі танки... Про весь той "цирк".

Дівчина, що знічев'я перебирала ізюбрині лапки, готуючи їх до шиття унтів, і пильно розглядала їх — особливо ті чотири — ревичні, з того ізюбра, що дурів з пристрасті й загинув, — слухала братові теревені й була дуже сердита.

Навіть не тішилась з подарунків, що їх навезли хлопці.

А як зостались з Грицем самі, Наталка приступила з допитом — перепитувала знову й знову про їхні гулі, про чудернацькі музики, про танці та про тих панянок мальованих, і слухала пильно, з блискучими очима, намагаючись не проґавити ні слова... Який химерний той світ! Чи й вони теж танцювали?

Аякже! Танцювали. Навіть до них панянки сватались, такі-о інтересні... — Гриць показував, які саме інтересні.

Але виходило, що то не вони танцювали з півголими "панянками", а ті "пришелепкуваті городяни". А вони? — вони собі добре попиячили.

І Гриць так майстерно списував весь той "цирк" і тих городян, і так смішно копіював їх, ходячи по хаті вихилясом, що Наталка вже заходилась щирим реготом, і конче хотіла все те сама колись побачити.

А надто сміялась з того "великого пана", що Григорій зіпхнув його з дверей. А ще більше з того грабіжника, що так добре на них заробив опівночі, й шкодувала, чому вони не підібрали пістоля.

— От два дурні! Зовсім-зовсім два дурні, два ведмеді! Ані тобі з дівчатами не вміли добре потанцювати, ані пістоля їй в подарунок забрати... А то навезли катзна чого, ніби вона якась панянка мальована... Хто це добирав всі ті цукерки, ці шоколядки, ці "духи", ці гребінці тендітні?

— Я...

— Ну, й дурний.

— І Григорій теж.

— Ну, то обидва дурні. Ще дурніші!... Зовсім, геть зовсім дурні!

Розділ одинадцятий

НА КІШКУ

— Ну, як, дітки? Поїдемо? — питав старий Сірно, вагаючись сам це вирішувати, їхати їм чи не їхати на кішку: — Ех, немає Миколи!

— Нічого, батьку! — Це Наталка суворо. — Все одно нас таки знову четверо. Поїдемо... — Упевнено так, беззаперечливо.

Старий Сірко подумав, подивився на Григорія, посміхнувся:

— Таке, брат, діло! — І покрутив головою. — Маю відомості, що коло Іману бачили кішку чи аж дві. Кажуть, багато вепрів з'явилось. Ну, ясно,

де вепр, там і кішка. З того цей пастух і живе. Та от... Ех!,. Ну, як, козаче, га? — спитав Григорія посміхаючись.

Старий шукав підтримки. Вагався дід. Ніколи не вагався, а тепер вагався. Нема четвертого, нема Миколи.

Григорій добрий хлопець, але ж уперше...

Григорій подивився в очі просто, хотів сказати рішуче, як Наталка: "Поїдем", але... чи має він право вирішати?

Сірко задумався. Справа була поважна. Кішка — це не заєць і не лис. Відтоді, як не стало Миколи, хто його зна як, чи вдасться. Стара Сірчиха стурбовано відмовляла:

— Та хай вона сказиться! Та чи вам мало? Ті чи вам життя набридло? Та хай її трясця візьме! Сидіть уже! Це й вирішило справу. Старий махнув рукою:

— Ну, то споряджайтесь! ге, стара! Бог не без милості, козак не без щастя. Спробуєм щастя. Будеш за Миколу, козаче! Витримаєш?

— Спробую, — відповів Григорій серйозно, — Тільки ж...

— Знаю, знаю, синку. Нічого. Я тебе підкую трохи. Хоч ти й підкований.

Отже, вирішили їхати.

Стара, зажурена, мовчала. Хіба вони послухають? Лише тліла серцем та нишком витирала сльози. Згадала торішнє — як привезли сина з розчавленою головою... Боже мій! Як з війни привезли. Кішка, твар тая поганая, вхопила пащею... Будь вона проклята!

— Ну, от іще! — потішала Наталка. — Не журіться, мамо! Та чи це вперше? Таке... Ми скоро будемо дома. Ми так тільки, з'їздимо та й назад. Ніяких там кішок немає... Розбіглись досі, почувши.

— Та хоч би... — І хрестила Наталку, і хрестила всіх, як завжди, як кожен раз, виряджаючи. Тут бо люди гинуть всюди просто. Не з'їсть кішка — то заблудить, не заблудить — у марі втопиться, замерзне, чи ведмідь, або вепр піддере, а то так простудиться — та й Богові душу віддасть.

А збиралися цим разом не так, як звичайно. Повдягали ватяні штани й куцини. А окремо взяли голої дебелої лосиної шкіри піджаки. І такі ж дебелі лосині пальчатки — рукавиці, — сама шкіра на них, без нічого. Взяли по парі запасних ремузів — теж з міцної шкіри. Словом, побільше шкіри. На старому, як і на всіх, уже не кашкетик, а шкіряний капелюх, хутром униз.

Коней нав'ючили легко. Взяли лише намет, залізну піч, харчі, спирт, марлю та пашу для коней. Та ще взяли верьовок, дроту, сокиру добру. Забрали всіх трьох собак, чотири пари лижв і поїхали.

Коні були не перевантажені, — тож туди ввесь час їхали. Злазили лише там, де доводилось пробиватись крізь замети в "сіверах". Їхали стежками, через урвища, через джерела, крутими схилами та хащами. Ковані на плашки коні, часто сковзались, іноді падали. Довелося повгвинчувати шипи на кожну передню.

Сонце, відбите снігом, сліпило очі. Тайга стояла дивна, мертва, як заворожена. І лише письмо слідів та слідів на снігу промовляло до тжх, хто умів читати, що тут далеко не порожньо.

Коли заклякали, сидячи в сідлі, — а мороз стояв ступнів на сорок п'ять і, хоч які були теплі козачі панчохи в унтах, а ноги мерзли, коли не рухатись, — тоді злазили, ставали на лижви і йшли так. По південних

схилах і на падях сніг був туго збитий, і це всіх тішило. Григорій з Грицьком і Наталка на чистих місцях гнали наввипередки або спускалися з крутих сопок, аж у вухах свистіло. Іноді котрийсь, занурившись лижвою десь під гіллячку або під приметений бур'ян, ішов перекидя під регіт інших. Григорій ходив на лижвах вправно. Це не спортивні лижви, ліпші. До них не треба було ціпків. На спортивних тут не пішов би, ті дуже вузькі, врізались би. А це були широкі, втричі ширші за спортивні, трішки коротші, підбиті шкірою з цупкою шерстю по ході. Вперед самі пливуть, назад не здають — шерсть затримує. Гасали, дуріли, було гаряче, аж пара ішла у кожного із спини.

На ніч отаборювались просто на снігу, намету не хотіли розв'язувати і ночували так, нагрібши в один бік з-під вітру велику купу снігу. Насупроти розкладали багаття, а посередині намощували гілок з ялини та з смеречини. Було сухо і тепло. Тут сушились, пили чай. Трапилось так, що не знайшли чай, чи було ліньки шукати, то старий Сірко заварив мисливський — зломив гілочку ліщини з сухим брунатним листом і опустив в окріп. Чай і вийшов не гірший за китайський.

Вранці рушили далі. Сліпуче сонце і вітерець засмалювали обличчя, шкіра робилась бронзовою.

На річці Бікіні бачили диво-дивнеє: при височенному, крутому урвищі, при горі, мерехтів крижаний водоспад. Метрів на шістдесят угору. Стояв він крижаною стіною і переливався усіма барвами. Мерехтів на сонці, наче рухався, тік. Але він не тік.

Що тільки може природа витворити! Улітку тут безперервне втікали підґрунтові води, текли по урвищу безліччю дрібнюньких струмків, виносили з собою частки того грунту, в якім текли — зелені, брунатні, руді, жовті.

Прийшли морози і устругнули штуку: вода тече, а вони її приморожують. Так і наморозили цеє диво — від низу, від річки і геть до

найвищого потічка, що ліг угорі рудими візерунками. Отак розписаний, та ще підправлений небесною блакиттю та бірюзою криги, стояв і мерехтів дивний водоспад. Григорій бачив таке диво вперше і милувався, і дивувався.

В однім місці, проїжджаючи кедрачі, захотіли горіхів. Але бирки, котрі додолу впали — заметені снігом, не знайдеш. А котрі не впали — ті на височенних кедрах бовваніли поза можливістю їх дістати. Але вийшли з труднощів просто: збивали їх з рушниць, Старий Сірко бурчав, але не забороняв, бурчав так, для годиться. Колись і сам так дурів. Та і вправа стрілецька ніколи не шкодить, — це вже його правило.

Бирок назбивали небагато, зате горіхи були дуже смачні і багато їх у кожній бирці. Бирка тая — добрий жовтяк-огірок завбільшки і луска, як у соснової бирки, а під кожною лускою, як під покришкою, горіх завбільшки з квасолину.

Так виїхали на Іман-річку. Замерзла і заметена снігом, лежала вона нерухомо, ця, така буйна і бистра улітку, річка. Сніг був чистий, нерушений. Лише посередині, під свіжим шаром снігу пробивалися, як жилки під шкірою, смуги мало їждженої дороги, а по чистому снігу вилося дві нові смужечки від полозків. Межи ними ж — ямки від копит. Щось проїхало вчора двома підводами. З ширини полоззя старий Сірко виснував, що це старовіри. Проїхали вгору. А раз так, то, значиться, вони їхали вниз до останнього снігопаду, а це вертались — значить, були в Імані. Прочитав, і вже його не переконаєш, що це не так. Вони теж повернули вгору за слідом.

Тут Григорій мав нагоду прочитати тайгову газету — часопис пралісів. Але те, що він прочитав, зробило на нього сильніше враження, ніж цілі томи Бальзака чи Стендаля, що їх він колись теж перечитував, та за останні роки забув, здичавів.

На снігу великими літерами, либонь, за допомогою пальця було написано лише чотири слова:

"ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА".

І так, наче хто кулаком по уху торохнув. Що таке? Якому медвину?! Невже?.. Та ні, не може бути!

"Фійона — це ж красуня, жінка того тунгуза, на прізвище Дядоров, краля писана. Росіянка. З старовірів. І дало ж йому зв'язати своє життя з чужинкою, та ще з такою! Та ба: вона — красуня, чиста тобі дворянка, як пава, — ну і погнався. І він її любив, Богу на неї молився, упадав біля неї, а вона... Ну, сказано, не пара. А вона до інших ірже, до своїх. До неї ж охочих — Боже мій! Гарна. І здорова, як кобилиця. Всі начальники, які в тих місцях бувають — чи то різні уповноважені, чи міліція, чи НКВД — всі там пасуться. А Дядров місяцями дома не буває — промишляє все, трудиться. А як узнав, хотів її порубати. І начальників порубати. Забрали його, подержали і пустили настрашивши..."

Медвин... Медвин — це ж прізвище його колишнього ката. Так, це було прізвище слідчого, а потім начальника відділу одного управління НКВД. О, це прізвище стрясло ним до останнього м'язка. Одно лише прізвище. Але, ні, не може бути. Це ж за десять тисяч кілометрів. Явна невідповідність. Це просто випадковість. Прізвище зовсім, зовсім іншої людини. Який старовір. І хоч це був незаперечний факт, що випадковість, проте серце не могло довго вгамуватись. Прокляте прізвище викликало зливу страхітних спогадів, приспаного гніву, пекельної, непримиренної, вічної ненависті.

Всі йшли і не помічали, що робиться з ними. Вони прочитали, посміялись, погомоніли і пішли собі далі. Та й з Григорієм, власне, зовні нічого не робилось. Хіба той бій, ту гіркоту за зламане життя, за скалічену і навіки зіпсовану молодість видно зокола, та ще на такому бронзовому обличчі? Щелепи йому зімкнулись, як вовча пастка.

За кілька кілометрів — знову те ж повідомлення: "ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА". І знову серце загуготіло попри всю явну випадковість такого прізвища тут.

І так разів з чотири. Ніби якийсь злий дух намірявся на його спокій. А в дійсності — хтось їхав і з нудьги розписався. Радий, що вивчився писати. А записав те, що його, найбільше, може, роздрочило, чи, може, те, що заволоділо думками всіх тайгових молодих хлопців і дівчат. Це повідомлення звучало, як чергова романтична та пікантна сенсація.

Григорій похмуро вигнався наперед і йшов перший, а збаламучена думка, занепокоєна, снувалась химерно. То припускала найнеможливіше, то пригадувала чуте, теж варте уваги.

Що по тайзі останнім часом проїжджали, або якась військова дослідна комісія, або начальство з НКВД, чи міліція, про це було відомо. Мали щось десь будувати, чи, може, "очищать тил від ворогів народу". А може, те й друге. Що по всьому краю будовано силу військових об'єктів, — це він знав, ще в тюрмі від тих, що побували тут "на виправці". Бач, знав навіть і такі подробиці: понад усім кордоном, за проектом якогось інженера, будовано цілу систему — лінію — укріплень і багато сопок перетворені в невидні зокола, потужні фортеці тощо. Робили "кордон на замку". Що ж до останнього — очистки тилу, — то це вже він бачив сам.

Ось такі химерні думки снувалися в його голові, викликані тим прізвищем.

Там, де Іман завертав круто вправо, на південь, і йшов далі, петляючи межи крутих кряжів Сіхоте-Аліня, наші взяли трохи ліворуч і пішли на схід, нетрями.

По довгих мандрах перейшли на Зміїну. Тут окремо, як пустельник, жив старий удегеєць. Сам. В халупі-печері. Роки жив тут, віку доживав. Він уже був майже сліпий, його називали чомусь "Інокентій Петрович,

хазяїн Яурина". Яурин — це там десь, на Малім Хінгані, і там він прожив все життя отак, сам-один, як палець, на величезні просторії. Мисливив і був повним господарем. А як відкрили там золоті копальні, пішов десь геть блукати по нетрах. Переселився сюди... В нього вже не було зубів, а сам він — як сухенький зморщений грибок. Жив він з того, що ловив рибу, ловив сільцями птицю, а іноді і вивірку. За рік він добував хутра на махорку, на чай "кирпичний" та на сірники. Тим задовольнявся і так, у мовчанні, жив тут, споглядав і чекав смерти. Але добрі люди його не забували. Хоч зрідка та добивались сюди мисливці і лишали йому то се, то те. Іноді і спиртом частували. Так він і жив, як бурундучок малий. Та все курив люльку, заплющившись.

А колись він був у свого племені шаманом. Гай-гай... Та зате він ще й тепер умів з богами ладити, тож вони його і зхищали, і заступали.

Яке було його власне, справжнє прізвище, — ніхто не знає. Він — Інокентій Петрович. З цим прізвищем і увесь такий, як він є — це красномовний показник, символ всього його племені — уже напівміфічного племені удеге, що отак-о доходить краю і стоїть на порозі в небуття. Того дивного, опоетизованого (ах, Арсеньев! Ах, екзотика!) — наївного племені дітей природи, що уже вигибали, як малі діти, від усіх благ чужої колонізації: від алкоголю, люесу тощо. А оце догибають "останні з могикан", чи пак "останні з удеге", — навіть не маючи свого імені. Патріарх, жрець і носій традицій та національної гордості свого племені. Єдине, на що він ще спроможний, — це забитися в недосяжні хащі і там сконати з чужим іменем, як з тавром.

Тут старий Сірко залишив коня. Тут, десь недалеко, на джерелі Урин, бачено кішку. Дали Інокентію Петровичу кирпичного чаю, тютюну (старий Сірко пам'ятав про Інокентія Петровича ще з дому), і старенький, зморщений, безбородий дідусик, був радий, як маля. Йому вже три чисниці до смерті, і він хоче покурити всмак. Ні слова не тямлячи по-російському ані по-українському, дідусик на мигах дякував, радів і розумів, чого від нього хочуть: доглянути коней.

Тут тигролови вирядились: понадягали шкіряні панцері, — дебелі щільні піджаки, цупкі ремузи, шкіряні рукавички... Напакували всі рюкзаки харчами і дрібними; необхідними речами. В Грицька упакований намет і кругом пояса міцна товста вірьовка. У Наталки теж вірьовка і за поясом сокира. В Григорія, крім притороченої сокири, вірьовки і набійниці, ще похідний казанок. А старий Сірко довго ходив по хащах — вибирав, облюбовував собі знаряддя. Нарешті вирубав дебелий, рівний, три метри завдовжки, сантиметрів десять в діаметрі дрин. Попробував — добрий. Обтесав трохи нерівності. Є!

Стали на лижви. Перекинули через плечі рушниці. Взяли собак на повідки і пішли помалу. Пішли звичайною, мисливською ходою, не кваплячись, щоб не виснажуватись.

Люті морози та вітри поїли, як кажуть мисливці, сніги, а лишок лежав туго збитим шаром, що добре витримував людину і собаку. Лише у великій гущавині сніг був цілий і крихкий, як пісок. Місцями лежав поза коліна. А в "сіверах" та в проваллях у тім снігу можна було втопитись. Місцями ж, на чистих галявинах, на високих плаях, снігу майже не було: позривало, позносило.

До Урину старий Сірко вводив Григорія в курс його майбутньої ролі. Правда, за весь час він мав багато нагод перевірити Григорія, і цей юнак перед ним склав усі іспити, та ще й найліпше. І старий був певен його здібностей. Щоб не ця певність, то він навряд чи зважився б цю зиму піти на "кішку". Проте вважав не зайвим поговорити з ним іще про його роботу.

— Отож, синку, слухай, примічай, щоб ти знав. Це ти замість Миколи... Бачиш, тут діло таке — дружно, тай вийде щось. Сміливо, один за одного, як свій за свого Того ми й ходили лише рідні, чужих не брали, бо чужий за чужого не підставить своєї голови. А воно, бач, без того не можна, таке діло... Не знаю, синку, як там їх ловлять, кішок цих, по книгах, ми їх ловимо по-своєму — голіруч і вчотирьох лише. Ну й собаки, без них не можна. Хоч кішка й велика, і хитра тварина, та

людина хитріш, Старої ми, правда, не вловимо, бо її не можна впіймати. Ми її стріляємо, та й усе. А ловимо молодшу. Ну, це така ж завбільшки зростом, тільки що легша — всього пудів на вісім, — молода й дурніша. Вона, правда, доброго лошака візьме в зуби, як мишу, скине собі на хребет та й занесе грець його знає куди. А от, як ми за неї візьмемось, то вже їй нікуди дітись.

Головне — сміливість, швидкість і неодмінно крик. Як уже насядемо, тоді крик.

Спершу собаки женуть її, не даючи віддихнути. Вона б собак самих і не злякалась, може, так ми ж слідом. Чує. Собаки женуть, поки вже несила їй утікати. Буває, цілий день ганяємось. Тоді вона забивається десь до скелі, чи до якогось захисту з одного боку і, повернувшись хвостом до захисту, займає позицію. Пси нападають — вона обороняється. А ми тут! Оце коляка — це перше діло. Як "кішка" забачить людину, то враз, забувши про собак, кидається на неї. А я їй коляку вперед! Вона пащею і хапає, що ближче... Головне не злякатись і подати їй зручно. Ми як робили? Я з колякою вперед. Тільки вона вхопила, Микола зверху на неї... та петлю за шию! Як супоню, затягне... А я вже коляку геть, та за лапи, щоб вона його не здерла... А Грицько — за задні лапи!.. А Наталка, як дзиґа, коло Миколи насідає! Ге, брат, це треба швидко... І оком не змигнеш... А головне, треба кричати, скільки духу, скільки снаги, кричати, наче тебе ріжуть. Вона від людського крику дерев'яніє, її трясця б'є, нерв у неї не витримує, бач. Губиться і силу свою втрачає... Тож як ми кричатимем, то ти не лякайся, не думай, що це вона черево розпорола комусь (хоч, може, и розпорола), а й сам кричи так, ніби тобі черево розпороли... Втямив? Отож.

А головне — не бійся її: вона тільки кішка. Але, борони Боже, бити її чим, можна скалічити, і тоді пропаде товар, а значить, пропаде ні за пси труд, бо за калічену і чверті не дадуть...

Тим часом ішли і пильно оглядали всі хащі. Грицько йшов стороною, Наталка оддалік. Старий роззирався пильно і гомонів тим часом:

— Ну, буває, що вона виб'є коляку і кинеться на самого — тоді її треба ловити руками за щелепу і здавити ту щелепу та й не давати перемінитись на зуб. Було мені раз так... Ну, якби довелось тримати так хвилину, то вона за хвилину роздерла б і унти на поворозки, не то що самого, так, бач, це було, може, секунду, як уже їй запетлювали хлопці шию та ноги і повалили. В мене хлопці добре робили! Не дали батька з'їсти (добродушно сміється). Тож і ти не давай, як що як. Бо після мене тобою закусить. Отак.

А як будемо гнати, не виганяйтесь один перед одного, та й не відставайте. Дивись на мене. Один прикриває тил, бо як трапиться хитра яка падлюка, то обдурить, зайде з тилу — і незчуєшся, як і передушить... Отож, як тільки побачиш, що я подав їй гостинець, сідлай її мерщій, та вірьовку оттак, оттак, щоб напоготові, а тоді оттак, і кричи!.. Кричи, а сам не зівай, орудуй, бо незчуєшся, коли голову одірве... А стривай!..

Наталка стояла, тримала за нашийник Заливая, що поривався вперед, і подавала знаки. Миттю зійшлися до неї. Наталка показувала пальцем на дві смуги на снігу.

— Аж дві!..

Сліди... Дві кішки пройшли глибоким снігом. Старий Сірко пильно обдивлявся.

— Стара і другоріток. Уранішні. Тихо йшли... Не голодні... Десь на лігво...

Це все пошепки сказав.

Нічого собі — аж дві кішки зразу! А собаки!.. Григорій здивувався, побачивши, як вони відмінилися. Нюхали слід, і шерсть на них стала

дуба на спинах. Поривались вперед, натягали повідки, але не рвались шалено, — зацитькувані, поглядали на людей запитливо. Вишколені.

Власне, по собаках Григорій побачив, що натрапили на тигрів. Заливай тремтів від нападу люті, аж Наталка тримала його за нашийник, не покладаючись на повідок, а він хрипів, не маючи права заревти вголос.

— Головне, розпарувати їх вдало. — Старий Сірко зняв шапку, перехрестився. — Дай же, Боже!.. Тоді міцно нацупив її.

— Ну, дітки! Дивіться ж!

Вмить повідмотували вірьовки і налаштували їх зручно, почіпляли на шию. Кожен дослав набій в набій ник рушниці і знову закинув її за плече, щоб руки були вільні. А дід до Григорія:

— Дивися ж. Як я крикну і почну стріляти, стріляй вгору, куди попало, заправляй і знову стріляй, і галасуй а тоді рушницю за плечі — і гони щосили слідом за мною. І не оглядайся!

І так, тримаючи собак на повідках — Рушай у батька. Нерпа в Грицька і Заливай у Наталки — пішли тими слідами. Попереду старий Сірко, за ним Григорій, тоді Грицько, а тоді Наталка. Вона тримала вінчестер на руці весь час пильно поглядала на боки, іноді оберталась. Її функція вже почалась. Бо кішка та — зрадлива твар, особливо ж як стара з молодим — мати. Вона може бути тут близько і вже, може, вживав проти своїх ворогів заходів.

Сліди то йшли поруч, то перехрещувались петлями. Крутились по непрохідних хащах, по такій гущавині, що, звичайно, туди мисливець не залазить. В особливо небезпечних місцях старий обходив забіч, весь час не спускаючи з ока слідів і перемацуючи очима кожний непевний

закуток, купи вітролому, каміння. Обминали, виходили з іншого боку, натрапляли на слід і йшли далі.

Григорій мобілізував всі свої мисливські здібності, а найперше зір. Аж у скивицях боліло, так він напружував очі, стежачи за Сірком і за всім навколишнім.

Минали години... Так вони проходили кілометр за кілометром, — переходили розпадки, становики, паді і непрохідні хащі. А сліди йшли собі, навертаючи все на південь, — ось, зараз, тут...

Але не було тут. Далі. Далі.

Так вони йшли до півдня і навіть не обідали. В однім місці тигри тупцяли під деревом. Сірко оглянув пильно все. А Наталка:

— Ось, гляньте вгору!

Вгорі, метрів на три від землі, між розсохами дуба, з-між двох товстих колод стирчав розкішний чорний хвіст. Соболь! Отак! Хто ж то ставив? І хоч соболя заборонено здобувати, та раз уже впіймався, — взяли. Тут Гриць-ко впізнав, що це ж їхня плашка, що вони з Григорієм ставили на колонка. І затіска їхня. "Вліз дурний в не своє. А кішки — ти скажи, які обережні! Постояли, а не наважилися взяти: почули, що тут була, хоч і давно, людина".

Гриць запхав соболя в торбу: "Не кидати ж дві тисячі: п'ятсот загибати. Прийме база за камчатського".

У другім місці тигри лежали. Видно на снігу під деревом два лігва поруч. Старий Сірко зупинився коло них. Помацав сніг. Подумав, оглянув усе навколо, знизав плечима. Недавно, але... Невже сполохані? Так наче встали не від сполоху...

Пройшли ще трохи. Ага. На снігу кілька вепрячих слідів. Пішли вистрибом. Тигрячі сліди теж розгонисте — полюють.

Так у надзвичайному постійному напруженні та хвилюванні, забувши й про їжу, тропили, тобто стежили, вони кішок до смерку. Як починало вже сутеніти, сліди довели їх до якоїсь річки.

— Даубіхе! — сказав старий, як кондуктор, оголошуючи чергову станцію.

Тигри тут постояли на низькому березі, подивились, либонь, на заметену снігом річку, пописану посередині полозками і, занепокоєні підозрілим тим писанням, а може, й дух кінський чи людський вхопивши, — повернули круто нагору. Вепрячі ж сліди подались просто упоперек, через річку.

— Стій! — сказав старий Сірко. — Ніч надходить. А проти ночі кішок не стежать.

В цім місці річка, що текла взагалі, крутячись та петляючи межи становиками, як і всі тутешні річки, робила круте коліно. Старий подивився, ще раз прикинув і вирішив тут ставати табором. Вмить напнули намет, розгрібши сніг, нарубали хмизу, наносили ялинкового та смерекового гілля. Звалили сухостій і, порубавши його на дрова, розклали вогнище. Хотілось їсти та ще більше хотілось пити. Двічі кип'ятили чай. їжі не варили, а просто їли пироги й морожене сире м'ясо — "струганину". Передусім випили спирту, а тоді стругали мясо ножем — кожен своїм (від цього й "струганина") і, вмочивши стружку в сіль, так їли.

Після вечері Грицько оббілував соболя, що за той час, поки вечеряли, встиг розморозитись.

— Ну, як, батьку? — підняв шкірку, милуючись.

Батько, фахівець у хутрині, взяв у руку, труснув, прицмокнув:

— Гарний! — І удаючи інспектора бази, додав: — Сорт перший, висока підголовка, темний, комірний. Без дефекту. Лунка стандартна... За це — дві тисячі штрафу або шість місяців тюрми!.. Але оскільки він сам винен, що поліз туди, де його не прохано, то ми його здамо за камчатського або за сахалінського — там дозволено полювати на нього.

А соболь, дійсно, був гарний. Зверху переливався сизо-синім відтінком воронового пера. Роздмухати чорнуд ость — голубіє пух. "Голубуватий". А хвіст!.. Грицько приміряв пишного соболя до ковніру сестрі — чи до лиця. Та:

— О! Оце тобі, дитино, як піймаєш кішку.

— Ай правда! — посміхнувся Сірко. — Правда! Хапани бурундуки носять, а ми вже соболя як-небудь... Та треба ж іще здобути якого.

Наталка тільки очима мерехкотіла, задоволена. Що то жінка! У вічнім, іноді навіть підсвідомім прагненні бувши гарною й так, бути ще ліпшою — жінка всюди вірна собі.

Грицько повісив соболя в намет — хай висить.

— А ми ще десь здобудемо, щоб не один. Грець їх бери з їхніми законами!

Рано-рано, тільки-но розвиднилось, рушили. Покинули так намет і все, що було в нім і коло нього, — всі зайві речі лишили тут. Взяли з собою лише сірники, трохи їжі, боклажку з спиртом та своє мисливське встаткування. За розрахунком старого, вони сьогодні мали догнати і згребати тих кішок. Ще до вечора, як Бог дасть. А ні, то завтра.

Сліди знову петляли, водили їх, як і вчора. Там, де снігу було мало, видно було навіть віддряпки пазурів. В інших місцях, де снігу було більше і був "чирим" — затужавіла поверхня, кора, — один слід все провалювався глибоко. "Це матка. Важка, сатана! Пудів на дванадцять". Це ж дало підставу упевнитися, що другий був молодий. Так, пудів на шість-вісім. Проте і при такій вазі та при півторарічному віці він зростом мусив бути такий же, як і старий, лише утліший, піджаристий, — ще не набрав уповні ваги й сили. Ну і досвіду, звичайно. Тому й ходить при матері.

Раптом все пішло несподівано швидко...

В однім місці, перед густими заростями, старий раптом впустив ломаку і підкинув вінчестер... Григорій бачив, як у гущавині посунулось щось смугасте... Постріл! Велетенська кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена пружиною. В ту ж мить і туди ж стрелив і Григорій по ній. І ззаду пролунали постріли. А старий, пронизливо і моторошно крикнувши, як це роблять татари або чеченці, і, раз у раз стріляючи вгору, пустився чимдуж стороною навздогін за другою, що десь мелькнула і щезла. Решта, так само лементуючи, — слідом.

Спущений Рушай ішов вихорем уперед. За ним, пролетівши повз Григорія, покуріли, ревучи, Заливай і Нерпа.

Собачий лемент пішов по нетрах... Далі, все далі... Вирував, клекотів, віддаляючись. Женуть уже взрячку.

Григорій налягав на лижви, закинув уже, як і старий, рушницю за плечі, не відстаючи, готовий до всього.

А Наталка, обернувшись на ході і ще раз стреливши в велетенську потвору, що, перекинувшись у снігу, била лапами в повітря, — випередила брата і благальне:

— Грицю! Братику! Я буду за ним!.. Я буду третя. Бережи хвіст.

То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно... Аж очі вивертало на лоба. Григорій боявся тільки, щоб не спасувати, щоб стало сили, щоб витримати. Бо життя людей, життя старого тепер на його сумлінні. Ясно.

Собак було весь час чути. Іноді розтиналось коротке скавуління чи виття. Тоді старий припускав ще дужче і по нетрах шугало його страхітне гукання. Підбадьорював та й тій сатані нагадував, що він ось тут, доганяє, як сама смерть.

Собачі й тигрячі сліди кидались то вправо, то вліво, чирим часто не витримував кішку на скоку та в такім темпі, і вона все провалювалась глибоко. Напевно такої гонитви вона довго не витримає. В кількох місцях на снігу руділи плями крові — на собачім сліду.

— Наддай!!. — гукав Сірко і лементував ще пронизливіше, ще шаленіше. — Пропадуть собаки! Подере.

Де вони гнали, як вони крутились та петляли, — не було видно. Суччя било в обличчя, обдираючи шкіру.

Ось лемент — рев собачий — близько. Зовсім близько. Старий Сірко нацуплював лосину рукавицю, що був скинув. Спереду вже видно, як ген крутились, гасали пси під скелею. Миттю старий одстебнув геть лижви і, наставивши коляку, як спис, гайнув уперед. Григорій нагнувся на півсекунди до лижв... Мимо пролетіла Наталка, бачив лише, як її лижви із шкварчанням відокремились і шугнули вбік, утікаючи від його лижв.

Пізніше він часто згадував і не міг відновити точно, як воно все було.

Він таки перший опинився біля батька. Він лише пам'ятає, як закричала Наталка... блискавичний його стрибок... Вир... Несамовитий галас, — людський, собачий, тигрячий... Він затягнув петлю, як супоню, і вмить опинився під сподом, вчепившись потворі в карк за шкіру... Все качалось клубком, галасувало на нім... Здається, і він галасував... Сніг набивався в очі і в рот...

Це тривало десять секунд, але, здавалось, — це тривало вічність... Потім в раптовій тишині — злякане Наталчине обличчя і дихання над самим його лицем... Потім дружній регіт...

— Пусти! — це старий Сірко, сміючись, розпатланий спітнілий: — Пусти, а то ти його задавиш...

Уже! Страшний галасливий клубок розпався, і його витягали, затоптаного в кучугуру снігу.

Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп'явся в рудий загривок та так і закляк... Ага, він перед тим скинув шкіряні рукавиці і кинув їх геть, щоб не заважали...

Потвора лежала майже нерухомо, лише конвульсійне здригалась, розчепірив одерев'янілі пальці. Його звільни ли з-під снігу, і секунди переляку загального перетво рилися в дружній регіт. Так його забило снігом — повно в носі, і в вухах, і геть світу білого не видно. Але все ціле, нічого не поламано і не поодкушувано. Треба бачити ці славні, хороші обличчя! Допіру лише зосереджені і суворі, а тепер такі смішливі — розкудовчені, спітнілі, замурзані і веселі. Грицько іржав, як дурний.

— А я думав, що вона тебе вже з'їла! Ха-ха-ха! Дивлюсь — нема, тільки унти стирчать із снігу.

Відсапувались. Обтрушувались. Збирали шапки, рушниці. Викопували з снігу погублені набої. А де ж дідова шапка? Та вона, пак, он...

На розметанім снігу лежала здоровенна, смугаста, кішка, зв'язана по ногах, а тоді ще обидві пари ніг докупи, шия затягнута петлею, на морді дідова шапка... Кішка здавалась неживою, лише хвіст тремтів і корчився потихеньку, як прут на вогні... То враз вся стиналась в страшній конвульсії.

— Кінчається! — це Грицько злякано: — Дуже втягнуто!

— Нічого, — заспокоював старий, — це кішка, її не так скоро задушиш.

Потім обдивлялись пошкодження — оглядали один одного і собак. У старого Сірка була щока в крові, але то пусте — здряпнуто, і він навіть не пам'ятає де, чи як гнався, чи тут уже. Наталка набила моргулю об чийсь приклад, а може, й об чийсь лоб. Може, об Григоріїв. У Грицька все гаразд, тільки чухав нишком ззаду, — сатана мотнула наостанку, як уже була зв'язана, та так піддала ногами, що він не втримався і гепнув просто на камінь. А в Григорія усе в порядку... Що в нього боліли ребра і була розсічена всередині губа — то секрет.

А собаки лежали рядочком на снігу, повисолоплювавши язики, ніби в Спасівку. Проте з ними гірше. В Рушая розідране вухо, у Заливая здорово підідраний бік — так шкіру й злуплено смужечкою, і він старанно зализував рану, піддаючи шмат шкіри язиком. Старий витяг ножа і тут же проробив операцію — відтяв шмат геть; розумний пес тільки заскімлив і лизнув діда в руку.

— Нічого, нічого, це ще щасливо: це заросте... А з Нерпою було погано, — десь наколола око, і воно сльозилось, кривавилось. Пес жалібно дивився на людей.

Старий оглянув, похитав головою...

— Ну, нічого... Може, пройде... От біда... Ну, та на війні не без убитих.... Може, й заживе...

Після оглядин старий Сірко підійшов до вже майже нерухомої кішки і розпустив петлю на шиї. Радісно бурчав:

— Оце фарт! Хтось серед нас щасливий!.. Потім знайшов свою коляду і просунув кішці межи зв'язаними ногами. А тоді взявся майструвати клітку.

Поки старий майстрував клітку, зв'язуючії її з товстих брусків, невелику, тісну, але дебелу, — хлопці з Наталкою позбирали лижви, розпалили ватру, почали готовити їсти. Тільки тепер вони почули, які вони голодні.

— Хлопці! — гукнув Сірко, поглядаючії навколо. — Та це ж пак Собор! Диви!

Дійсно. Скелі, до яких собаки приперли кішку, були старому добре взнаки. Звались вони в мисливців Собором, бо нагадували зруйновану церкву. Стояли окремо, як будівля, поруйновані, вивітрені морозами, вітрами й часом. Поміж скелями були печери. Це стародавня резиденція великих хижаків.

— А катніть он туди, — махнув дід сокирою. Григорій і Грицько стали на лижви і пішли в доказаному напрямку.

Скоро вони натрапили на місце, де були виполохані обидві кішки, — здивувались, підійшовши зовсім з іншого боку на те місце, де вранці відбувався початок баталії. А через хвилину — знайшли забиту кішку. Здоровенна самиця, грізний екземпляр старого уссурійського тигра, лежала на розкопирсаному снігу, задубівши. Сніг кругом був

забризканий кров'ю. А на розкритих губах її замерзла кривава піна. Смертельно поранена першим же пострілом у груди, вона була потім продірявлена ще чотири рази. Останній раз, очевидно, в голову.

Хлопці подивувались з такого страхіття. (Власне, дивувався Григорій, Грицько вже звик, бачив). Потім зв'язали їй передні ноги, ще й примотали мотузку за голову.

Тоді запряглися і так поцупили вдвох.

— Шкіра ж пропаде! Це ж яка шкіра! — сказав Григорій.

— Дурниця! — це Грицько, скептично. — Ця шкіра коштує рівно в п'ятдесят раз дешевше, ніж ота маленька соболина. Поганяй!

І поцупили. Кішка пливла по чириму досить легко.

— Оввa! А то чому ж так дешево? А я думав...

— А хтозна-чого. Ми її з убитого тигра і не знімаємо ніколи, а здаємо так, гамузом, з тушею і з тельбухами. База приймає цілком і платить за вбиту, за найбільшу, всього лише тисячу карбованців. Биту кішку продають так цілком десь у Китай, з кишками і з печінками.

Ось так і притягли мертву до живої. Зорієнтувались, виходило, що вони десь крутились (та ще й як крутили) — і до того місця прийшли. Бач, піймали живу майже там, де почали ганяти.

Клітка була вже готова. Вміло зв'язана з грубих, дебелих глиць, вона була довга, метрів на три, але низька і тісна. Верх у ній був відкритий.

Тимчасом зв'язана кішка помалу очунювала. Старий поглядав на неї і поспішав. Ось клітка готова зовсім.

— Ану, беріть, дітки!

Гуртом взялись за коляку, просунену межи ногами, підаяли кішку і поклали її в клітку згори. Старий наклав заготовлені, глибоко позасікані на кінцях дрючки, позабивав кілки, попробував, — добре. А тоді висмикнув коляку з-межи ніг. Слава Богу!

— А тепер снідати, обідати, полуднувати й вечеряти... Смеркало. Назад рушати пізно. Тут і ночували... Коло скель було затишно. Розгребли сніг, розклали ще одно велике вогнище, — було тепло, спалося міцніше, ліпше, аніж на печі.

Звечора, наївшись і напившись, ще довгенько лежали кого вогню, гомоніли про се про те. На старого Сірка трохи напала балакучка, як часто після доброї вдачі, він був у доброму гуморі. Згадував, розповідав, а то й філософствував.

— Бач, — це старий роздумливо, капирсаючи паличкою жаринки. — Як на світі все розумно зроблено. Га! Оці ось кішка, приміром, — вона виплоджує тільки по одному, та й то не кожен рік, бо якби вона плодилась так, як миші чи пацюки, то тигри б увесь світ давно поїли. І от уже ведеться — що більший звір, то менше плодить, що менший звір, то більше плодить. Чого так багато мишей плодиться? Та того, що їх усяке їсть — і тхір, і колонок, і куниця, і горностай, і сова, і лисиця — всі живляться ними. Отже, щоб мишачий рід не перевівся, треба, щоб вони швидко і багато плодилися. А вже ведмідь або й оця кішка — їх жоден звір не з'їсть. Навпаки. Їм самим треба багато харчу, того вони так помалу й плодяться.

О, старий дідуган стільки надивився за життя, стільки думав над усім і розумів навіть, чим що дише, що міг би консультувати багатьох вчених і професорів з цих питань. Бувши в доброму гуморі, старий розгомонівся і довго ще розважав молодь оповіданнями про свої пригоди.

— І скажи, одне одного держиться, як воша кожуха. Хочеш знайти колонка, — шукай мишу, хочеш знайти вовка, шукай козу, хочеш кішку цю знайти, шукай вепрів; бач, це пастух, а то козолуп, а той мишопруд — всі спеціалісти, інженери...

Іноді коло ватри вибухав дружній регіт, особливо, як дід оповідав про людей, про зустрічі с громадянами, про спостереження над ними і робив несподівані висновки.

Уранці вони рушили до покинутої ще вчора домівки, до намету. На чотири пари лижв, мистецьки зв'язаних і налаштованих так, як сани, поставили клітку з живою кішкою. Мертву ж поцупили так, самоходом.

Так і допхались до намету в обідню пору.

Але тут сталась дрібниця. Тільки така, що катастрофічне виросла в велику подію і нагло поклала кінець мисливській епопеї. Поклала всьому край. Сталось все це швидко, непередбачене і безповоротно. Так, як це буває при наглій пожежі, при землетрусі, при всіх стихійних зламах, що кладуть край там, де його найменше сподіваються і бажають.

Намет стояв цілий-цілісінький і чекав господарів. А коли підійшли — здивувалися. Намет цілий і порожній. але хтось був. Хтось ночував. Унизу, на льоду, либонь, стояли коні — натрушено сіна і кінський послід. Коло намету походжено. В наметі ночовано. Випито весь спирт з бляшанки, ще й узято одну баклажку.

— А де ж соболь?! — кинулась Наталка.

— Та там же ж я чіпляв...

— Нема!.. І однієї сокири нема, що тут лишали.

Старий насупився.

— Хтось нетутешній, — буркнув крізь зуби. — Іч, іроди! Двоє, видать, були. Не тайгові, — тайгові не порушать закону.

Пішли всі на лід, розглядаючи сліди — куди рушили і коли рушили. Недавно рушили і вниз по Дуабіхе до Іману.

А Григорій розглядався біля шатра. На снігу недопалок — мундштук дорогої цигарки "Золота марка"...

Григорієві серце чомусь нагло затіпалось. Такі цигарки завжди курила одна людина... Він мовчки, поки всі були на льоду, швиденько визволив свої лижви з-під клітки, став на них і, нікому не сказавши, подався... На ходу заклав обойму в гвинтівку. Щез. Подався швидко через нетрі навскіс, зрізаючи величезну дугу, що її тут робила Дуабіхе.

Григорій знав, як тут, угорі, тече ця річка, петляючи межи крижами. Коли йти навпростець, то можна випередити навіть експрес, коли б він ішов річкою. І як би швидко він не йшов, все одно не міг би перший проскочити. Коли б тільки не помилитися в часі! Але зі слідів коло намету видно було, що гості від'їхали всього півгодини, найбільше годину перед тим. Григорій гнав, як вчора за тигром.

По якімсь часі шаленого ходу нарешті вискочив з розгону на річку, на лід, — нема. Послухав — не чути. Лише десь далеко стрельнуло. На льоду, певніше на снігу Грпцько помітив кінські кізяки. Недавні... Проїхали. Тільки що. Далі Даубіхе звертала понад становиком направо. Там уже Іман. Сизий становик робив велетенську дугу. Григорій націлився на середину тої дуги і погнав навпростець... Виломившись з тріском крізь верболіз, аж присівши на лижвах, шугнув з крутого берега і зі шкварчанням вилетів насеред річки, круто завернув... Ось! Миттю зірвав гвинтівку з шиї...

З-за повороту мчала паровиця. Вітер дув Григорієві в спину. Ще зовсім недавно він тягав і мертвого, і живого тигра, — на нім

поналипали шерстинки, на унтах і на руках були плями крови тигрячої... Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи, — замаячіли будьонівка і єжовський кашкет, руки вхопились за зброю.

Тут коні захропли, затанцювали і враз мотнули, як навіжені, вбік — вхопили тигрячий дух. Ага!.. Кошівка (такі сани) перекинулась, і обидві постаті випали в сніг.

Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього, божевільне, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидались, деренчали...

Одна постать схопилась і хотіла кинутись упоперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг з цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

— Стій!! — гукнув Григорій. — Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!..

Стоять... Григорій підійшов. І нагло... Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялись в того, що в кашкеті... І він зареготався страшним, жаским і... радісним реготом.

— Медвин?!.

Боже мій! Мить. Мить подиву. Мить буйної радості. Є, є Бог на небі! Ось він. Ось той, з ким їх і Бог не розсудить.

А Медвин — бравий герой і грізний суддя та володар душ людців і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів, — стояв і тіпався... Так, тіпався. Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі — як мазки крові.

— Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою — якийсь начрайону. "Чорт його припарував, дурака", — подумав Григорій, а вголос промовив:

— Так... Ну, все, таваріщ следователь! Все. — І важко задихав: — Кінчаю слідство... — І підніс голос, повільно, грізно:

— Тут... я тобі... й рев, тут я тобі й трибунал! — Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля тьохнула десь у сніг.

— Хіба так стріляють? — промовив Григорій задумливо. Пересмикнув закривку і стрельнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі й покотилася з урвища.

Мить Григорій стояв нерухомо. Думки летіли вихором... Так. Все. А тепер — в Маньчжурію, в Китай, в Японію. до чорта в зуби. От. Все відтяв за одним разом — і ворогів і друзів, і спокій — все...

Стривай! За мої вчинки відповідати ж ніхто не мусить. Подивився на чисту пелену снігу, а тоді написав пальцем великими літерами:

"Судив і присуд виконав я — Григорій Многогрішний. А за що — цей пес сам знає".

Ще й розписався.

— Так... Куди ж тії бідолашні коні побігли? Загинуть... Шкода... Ну, добре. — Хвилинку постояв. Зітхнув. Потім махнув рукою, почепив гвинтівку на шию і повернувся...

На нього дивилась пара очей. Наталка!

— Що ти зробив?

Григорій взяв її за руку і потяг геть за собою. Вона не опиралась — покірно йшла поруч, лише відчував, як її рука тремтіла.

А в неї рука тремтіла не з переляку, ні.

— Що ти зробив?

— Слухай, Наталко! Те, що я зробив, — те я мусив зробити. Розумієш? Я вбив одного дракона... Ти цього не бачила! Не бачила! Розумієш? Не бачила! А вже, як я буду далеко звідси, — тоді ти про все розкажеш своїм...

Дівчина дивилась на нього, і в неї затремтіли губи.

Прошепотіла здивовано, розгублено:

— Куди ж ти?..

— Стривай. Твій вінчестер зареєстрований?

— Ні.

— Гаразд. Чудесно. Дай мені твій вінчестер. На тобі цю гвинтівку. Вона теж не реєстрована, але... хай батько допильнує...

— Але стривай... Ну, добре. Ти зробив, як вважав за потрібне, добре, тобі видніше, але куди ти?! Куди ти підеш?

Боже мій! Скільки сказано в одному тоні! Все, про що мовчала місяцями. Григорієві аж горло стисло. А дівчина благала:

— У нас же цілком безпечно... у нас... Та можна ж іще далі зайти в нетрі...

Григорій взяв її за руку і стис. Міцно-міцно. Вона не віднімала своєї руки.

— Дурна, ти дівчинко. Ти не знаєш, що то за один. За тиждень тут всі нетрі поставлять догори ногами — шукатимуть... Це великий собака. Але Бог є на небі! Є! Цей пес відбивав мені печінки, ламав кості, розчавлював мою молодість і намагався подряпати серце, якби дістав. Так довгих-довгих два роки він мене мучив. А потім спровадив до божевільні. І все за те, що я любив свою батьківщину.

І я ще тоді поклявся іменем матері моєї, що відірву йому голову. Я втік з божевільні... Потім мене знову піймали і знову мучили такі, як він, — його помічники... А потім присудили до двадцяти п'яти років каторги. Двадцять п'ять років! А я всіх маю двадцять п'ять. І все тільки за те, що я любив свій нещасний край і народ...

Я поклявся, що буду їх вбивати, як скажених собак.

І я втік з ешелону. Вони мене везли з України на каторгу, на повільну смерть, і берегли, як пси. А я втік. Вистрибнув на ходу з скаженого поїзда, — стрибнув у ніч, у смерть, на щастя.

І я мав щастя... Я потрапив до вас, я мав щастя. Сміливі завжди мають щастя, як казала твоя мати... Обійми її міцно за мене і поцілуй її за мене... сестро.

Наталка враз нагло припала до нього і вибухнула буйним плачем. Безпорадно, по-дитячому. Ясно — це розставання. Це навіки. Боже мій! І поцілувала... Ой, як шалено! Все вклала в цей поцілунок, всю душу.

А тоді враз відірвалась, зціпила зуби, хутко-хутко відстебнула набійницю, повну набоїв до вінчестера, ткнула в руки.

— Візьми!

Мовчки взяла його патронташ.

Повернулась і пішла. Хутко-хутко... Зупинилась... Завагалась... Пішла... Зникла...

А за хвильку з хащів почувся її голос, суворий, але з зле прихованими слізьми:

— Ітимеш оцією річечкою. Дійдеш до заїмки — візьмеш коня, харчі... сірники... Батько нічого не скажуть, я їм поясню, як приїдемо... Ітимеш далі розпадками на захід... На Уссурі. Й на Маньчжурію...

За слізьми не договорила — подалась. Все.

Бідолашна... Горда... Дика... Наївна і... надзвичайна Наталка...

І десь зринула в пам'яті і бриніла в вухах пісня, як кров у висках, бриніла боляче і чітко:

"...Цілувалися ми із тобою один раз"...

Ху-у! Серце Григорієве ніби хто поклав у жорстокі лещата. Він стояв, зціпивши зуби до хруску, щоб не ревнути дико, нестямно. А по щоці повзла помалу сльоза. Вирвалась-таки! Так, як вирвався він колись із скаженого поїзда.

Згори почав падати густий лапатий сніг. Засипав сліди. Засипав усе...

І сідали рядочком сніжинки, як білі голуби, на сталеву сизу цівку вінчестера.

Розділ дванадцятий

НАВЗАВОДИ З ЩАСТЯМ

До Хабаровська з заходу кордон іде по Амуру. Від Хабаровська на південь по Уссурі. Найліпше кордон перейти десь в Біробіджані, там найбільші нетрі, найвужчий Амур і гори обабіч — Великий Хінган. Це Григорій знав. Він це вивчив досконало і давно вже, щоб бути зорієнтованим на випадок чого. А тепер той момент настав. Але ж...

Ні. Йому несила так піти геть. Він мусить піти туди, глянути, побачити. Востаннє ж. Побачити батька, побачити матір. Це, може, єдині рідні, може, на цілому світі.

Попрощатись. Стати навколішки і хай благословлять у далеку путь — у темне, страшне невідоме... Може, в смерть.

Три дні він ішов снігами і боровся сам із собою. І не міг перемогти бажання піти, глянути. Він мусить. Спустився становиками і вийшов на річку. Зайшов на заїмку — постояв біля коней, що стояли біля стіжка сіна і, зачувши його, радісно заіржали. Він погладив свого буланого, по-господарському обдивився усе — все гаразд. Мисливці ще не приїжджали, але мали приїхати. Коня він не зважився взяти, лише взяв

харчі, сірники, пляшку з спиртом і жменю набоїв. Інокентія Петровича не було вдома, і Григорій був задоволений з того. Взяв що треба і пішов далі. Це було позавчора. А вчора він провалився в наледь і мусив сушитися. Сушився всю ніч і думав усе про одно, все про те саме. Ще вчора вранці з перевалу він бачив, як унизу річкою їхала процесія. "Наші", — мелькнуло в голові. Так, він упізнав їх. Хотілось скрикнути і побігти до них, але утримався. Зітхнув лише.

А процесія посувалась униз по льоду. Коні встяж тягнуть на довгих полозках клітку з тигром і всі речі. Позаду ідуть двоє, а спереду одно лиш на лижвах. Коло нього крутиться собака, то забігає наперед, то, повернувшись, кидається назустріч... Заливайків голос перекочується по горах, дзвінкий і докірливий — на нього не зважають... Серце Григорієві стиснулось. То ж Наталка! То ж Наталка. Простує вперед уперто, похилившись проти вітру. Уявив, як вона уперто заломила брови, і так стало на серці... Ні, цього не скажеш, як то буває на серці, коли воно нагло обіллється кров'ю.

Процесія зникла за тим велетенським крижаним водоспадом, що вилискував на сонці. Могутній гірський бог десь махнув чарівною паличкою і заморозив велетня, розмалював його в усі барви веселки, оправив у скляний прозорий панцер — і він стоїть, мерехтить холодно.

Григорій ще довго стояв, дослухаючись до Заливаєвого голосу. Процесія зникла. Потім і голос той десь завмер, а він стояв.

Тоді сапнув морозного повітря, насупився, підв'язав міцніше лижви і пішов нехотя снігами глибокими, становиками крутими.

Це було вчора. Всю ніч він лежав біля вогнища на снігу і думав свою бурлацьку думу. Зазирав у минуле — тяжко. Заглядав у майбутнє — темне. Зціплював зуби — нехай! Багато випало на його плечі. Але ж він живий, чорт забери! Подивимось ще... Спав сторожко, як дикий тур.

Так він ішов три дні і дійшов сюди, на стару пасіку. Що далі ішов, то все повільніше, а дійшовши сюди, до цієї пасіки Сіркової — зупинився. Далі несила. Ой, несила далі — це вже покинути останню рідну хату та й назавжди... Тут він отаборився і оце боровся воював сам з собою:

Піти? Чи не піти? Ні, не треба! Але ж як він піде геть, не попрощавшись з цими людьми?.. Але ж як стане перед нею і не пожаліє її серця?.. Ліпше було б розбитися ще тоді, з поїзда стрибавши!

І він рішуче збирався, то знову сідав у холодній халупі і сидів, важко підперши голову. Було його й по тюрмах. і по божевільнях, і де тільки його не було, але ніде він не тратив голови. Ба, ніде ж йому і не траплялося такого. Потім він напалив у халупі і міцно заснув. Пірнув у сон, як у визволення. Нехай.

Як він довго спав — хтозна, — чи годиину, чи дві, чи, може, кілька двін, — хтозна. Але враз схопився — йому приснився дивний і страшний сон. Йому приснилась мати... Мати на побаченні перед розстрілом. Рідна мати... Бідна, бідна мати!.. Він прощався з нею і гірко плакав...

А коли схопився зі сну — сльози теклі по щоках.

Швидко перевзув унти, підперезався набійницею, перекинув вінчестер за спину і, ставши на лижви, пішов швидко у ніч.

* * *

Ще було темно, ще тільки благословилось на світ, а в Сірковій хаті уже горів вогонь.

Почувши шерех здалеку, собаки забрехали. Григорій тихо свиснув, і собаки вмить опинилися біля нього, кидались під ноги, радісно лащились. Нюхали вінчестер і дуріли з радощів.

На сніг лягла смуга світла. Рано повставали Сірки, як і завжди. А може, і не лягали, може, по скоїлось. Ні, так, як і завжди. Мабуть, до міста збираються.

Старий Сірко, похиливши голову, сидів насуплений на лежанці, одягнений, і ніби роздумував, що його одягати ще — чи доху, чи козляк, сідлати гнідого чи буланого.

Наталка, така ж насуплена, як і батько, заломивши брови, стиснувши уста, шила унти... Ізюбрині, лапчаті... Гаптувала їх білими пушинками... Сувора, трохи зблідла, схиляла голівку то вліво, то вправо — дивлячись на роботу, а думка десь, не тут.

Грицько сидів біля груби і морочився з калибом — відливав картеч, козюлювати збирався; робота щось кепсько йшла.

Мати біля затопленої печі перебирала мерзлі брусниці. — розглядала їх, як крапелинки крові чи як намисто на долоні.

В хаті була мовчанка гнітюча. Чи то сон недоспаний напосідав, чи то сумно, чи то тужно, як по якійсь утраті, як після похорон. Та сама гнітюча мовчанка, що запанувала серед них зразу, ще в дорозі, після того, як Наталка в кількох словах розповіла, що сама бачила, що від Григорія почула, та про його намір. Аж приїхали додому, вона, заплакавши, поцілувала матір.

Грицько гнівався на побратима, що той зник і знехтував його приязню, дружбою, — зник, навіть не попрощавшись. Його молоде серце закипіло після сестриної розповіді. Боже! А він і гадки не мав! Зразу був хотів вертати на розшук та збагнув, що це ні до чого, пізно, — і мовчав. Мовчанка — це єдине, що лишилось в ім'я дружби. Так і Наталка, і батько. Наче змовились.

Треба було їхати до міста на базу — відвозити здобич, але старий не квапився. Десь там піймана кішка чекає у клітці, поклавши лапи і гордо піднісши голову, — нерухомо та відчужено дивиться просто себе вогкими великими очима. Не бере їжі. Третій день не бере... Та вона п'ять днів не братиме, але не згине. То горда і живуча тварина... І старому думки химерно блукали межи гордою твариною та...

Раптом в сінях зашелестіло. Клацнула клямка... В розчинені двері увірвалась хмара морозу. Густа та біла... І перетворилася в людину. Так чаклують шамани в гольдів, пускаючи клубками дим. Але такого чуда не втнуть! Зачинивши двері, біля порога стояв Григорій.

Вінчестер через плече, в снігу і крижинах попід руки, унти і ремузи обмерзли, — десь брів по наледі, — набійниці навхрест на грудях, а груди розстебнуті, спітнілі... Завмер нерухомо. Блідий, трохи схудлий, засмалений вітрами, стояв і ніяково, по-дитячому посміхався.

— Не сподівались? — вимовив хрипко. Брусниці посипались і покотились-покотились по підлозі, заторохтіли, як намисто.

— Ох, Боже мій!.. — скрикнула мати і, простягши руки, ступила до дверей. — Ой, сину! О, дитино бідная!.. — І материнські сльози покотились, як тії брусниці розсипані: — Ой, що ж бо ти наробив, соколе нещасливий!?

"Так, як у тім божевільнім сні на пасіці", — майнуло в голові. І, не розуміючи, що робить, скорившись невидимій силі, Григорій стяг шапку і опустився на коліна... Та зміг видушити тільки одне, жалке слово:

— Мамо...

А на закам'янілому обличчі, на щелепах набрякли жили від надмірної напруги.

— Ой, синку, синку!..

І ще буйніше котилися сльози у матері; вона за сльозами його не бачила, простягаючи руки, щоб підвести: — Бог... Бог тобі простить, дитино... Бог тобі суддя, та й мати Божая. — І витирала буйні сльози, а вони, неслухняні, лилися далі. — І нащо ж ти так?..

— Ну-ну, стара... — закректав старий Сірко вдоволено. — Козакові — козацьке діло!

Як Григорій увійшов, він встав назустріч і стояв так. Григорій звівся, допитливо дивлячись старому в очі. А старий заховав їх під волохаті брови, і вони так посміхалися самі собі під бровами нахмуреними. Стояли так один проти одного. Стояли так, як той Тарас Бульба з Андрієм, тільки це не Андрій, — це Григорій, і голова в нього не схилена погноблено, а гордо піднесена; лише блідий, але напропале затятий. Старий покрутив головою загадково. Либонь задоволене:

— А я й знав, що ти прийдеш, сину, are ж... Ну, ось... Запанувала мовчанка. А Наталка... Боже мій! Впустивши оторочки і голку, вона стояла край столу, смертельно бліда, не пустила й пари з уст. Якби хто знав, що з нею діялось! Аж помертвіла. Бідолашна дівчина! Припала очима до гостя. Аж Грицько — брат її — подивився на неї, потім на Григорія і відвернувся. Він знав сестру і вгадав, що то значить.

— Так. Я прийшов... (павза) Мені треба поспішати... Я прийшов попрощатись з вами усіма... Простіть, коли чим завинив, може, вже не побачимось (і посміхнувся), хіба на тім світі... — Обвів усіх очима і зустрівся з Наталчиними.

Дівчина спалахнула. Прочитала в його очах те, що було в його серці. Почервоніла до сліз, та помалу кров відплинула з обличчя, і вона ще більше зблідла. Чула, як крізь завірюху:

— Я мушу поспішати... Простіть і побажайте мені, як бажаю я вам...

Рвучко ступнула, потім враз повернулась і вийшла геть, либонь, до хатини...

— Бог простить, синку, — це мати, витираючи сльози. — Прости ж і ти нас, коли що...

— Щасти тобі Боже, синку! — це батько урочисто. — Шкода, та що ж... Стара, збери на дорогу щось. Не барись, синку, бо скоро світатиме. А ти дорогу знаєш?

— Та знаю... — це Григорій. — Я весь час вивчав. Думаю на весну, та от...

— Будь же обережний. А в Маньчжурії — в Харбіні та в Сахаліні є наша рідня. Та ти ж, пак, знаєш.

Григорій кивнув головою.

— Спасибі. Гаразд.

— Ну, сядьмо, щоб іще зійтись колись...

І за стародавнім звичаєм вони урочисто сіли. Григорій примостився край лави. Сиділи хвилину мовчки... Потім, як на знак якийсь, звелись. Попрощались.

Мати, плачучи, тикала Григорієві до рук набитий рюкзак. Батько застібав корячкуватими пальцями ґудзик йому на грудях.

— Бувай же здоров, синку! Патронів досить? Добре... Тут увійшла Наталка. Пристібаючи на ходу діловито набійницю, вона увійшла

виряджена, як на полювання. Брови рішуче зсунені, вуста стиснені. Бліда, як смерть, але спокійна. Стала посеред хати біля Григорія.

— Куди ж це ти, дочко?! — сплеснула мати руками. А батько примружив очі вражено. Наталка ж стала проти Григорія з непокритою головою і мить дивилася йому в вічі з мукою, запитанням... Мить коротку і мить безконечну... І знайшла там відповідь, — у тім погляді — в тій мішанині з любові, жалю і розгубленості від свідомості про нездійсненість щастя. Потім взяла його за руку, відчуваючи, як на ній товчеться жилка — товчеться кров, пориваючись до неї, — опустилась навколішки перед враженими батьками...

— Ой, Боже мій! — тільки й змогла промовити мати. А Наталка дивилась на них мерехтливими очима, запаленими іскринками сліз та безповоротною рішучістю:

— Як уб'ють мене — то я не вернусь. А як судилось мені щастя... то нехай же я буду, мамо, щаслива! І ви, тату!.. Благословіть!..

Пауза, гнітюча пауза збентеження. Очі Наталці замерехтіли слізьми, а брови рішуче заломались:

— За свої вчинки відповідатиму я... перед людьми і перед Богом. Ні, перед Богом і перед вами...

Батько суворо, допитливо дивився на Григорія, а той аж шарпнувся був, та Наталка перехопила його рух:

— Григорій не має права говорити! Я знаю, що він скаже! Але він збреше! Він зрадить сам себе ради вас. — І, заломившії руки: — Я мовчала довгі місяці, як камінь. Я змагалась із собою... Я не знала, а сьогодні я бачу, тепер я бачу, що я загину. То ж ваша кров у мені. Ви ж знаєте, що я ваша дочка... Не губіть же мене!

Мовчанка. А Наталка благала:

— Тату! Нехай я буду щасливою! Може ж, я буду щасливою!.. — І враз рішуче, з докором, хоч і крізь сльози: — Я не переступила вашої волі, в мене ваше серце, ви його мені дали таке, — то й хай же Бог буде суддею.

Старий Сірко бачив, що нічого не вдієш. О, то Сіркова кров заговорила! Начувайся! І він слухав дочку і дивився на Григорія з-під волохатих брів: "Обоє рябоє". І посміхнувся схованим оком під насупленою бровою.

"То хай же Бог буде суддею..." І уже була б звелась, але тут Григорій, бачачи, до чого може дійти, мовчки опустився на коліна поруч, тяжко похиливши голову, як під сокиру; бачив, що дівчина може переступити батьківське слово заради нього.

— Отак-то, стара... — це батько.

А Наталка, ухопивши нотку в його голосі, пожвавіла.

— Як загину — що ж, Микола ж он загинув... А як загине він — то хоч знатиму, де він лежатиме, та й тоді повернуся до вас. Але нехай ми будем щасливі, тату! Мамо! Смерті ж і конем не об'їдеш. Он Микола...

Тут мати не витримала і крізь сльози:

— Чого ж ти мовчиш, батьку?!.. Твоє ж насіння! Але не було в тім докору, лише розгубленість і далебі... співчуття. Так, співчуття. Вона дійшла серцем того, що старий доходив розумом.

Сірко почухав голову і зітхнув важко:

— Такі часи, бач... Таке життя... Ну, що ж...

Матері тільки цього було й треба. Вмить витерши сльози, вона хутенько зняла ікону — ще своє благословення — і, намагаючись бути веселою (щоб була ж дочка щаслива), благословила, а тоді віддала старому і стала коло нього.

— Нічого, стара! Бог не без милості, козак не без щастя... Та й часи такі... Нехай же шляхи вам будуть рівні, люди привітні і щастя довіку, — щоб ні сили темнії, ні око злеє, ні куля ворожа... От... Та й не баріться, діти!

Наталка квапилась. Шалено обіймала батька та матір. І потішала. І гомоніла збираючись:

— Не журіться... Та я ж усі шляхи і доріжки знаю... А там же тітка і родичів скільки... Боже... Ми візьмемо Заливайка, і він принесе вам вістку, як уже будемо в безпеці...

І цілувала батьків і брата, щаслива і радісна.

— І все буде добре, ось побачите. Ми тоді покличемо вас на весілля.

Батько хитав головою, дивлячись на дочку:

— Сіркова кров.

— Дай Боже, дай Боже, — це мати, підступивши. — На ось ліпше оце, божевільна ти... — І висипала їй з пригорщі в пригорщу дрібнички — дукачі стародавні, обручки, сережки золоті. Потім зняла з себе золотий хрест і наділа дочці на шию. — Може, здасться, дитино...

Надворі швидко сіріло. Грицько збирався проводжати, але Наталка заступила дорогу, обхопила руками за шию і, дивлячись в очі, ніжно, але заперечливо:

— Твій побратим — нехай мені, і я відповідаю за нього головою. Так? А мати й батько — тобі, і ти відповідаєш за них головою. Так? Дай же слово, що ти берегтимеш їх. І одружившись, будеш коло них. Ну ж... — І, тільки діставши слово, поцілувала й пустила.

Ще не розвиднилось гаразд, як з Сіркової заїмки в мороз, що стояв туманом, вийшли і попливли помалу по снігу двоє озброєних, на лижвах, з рюкзаками за плечима, а за ними великий якутський пес. Перейшли падь і пірнули в нетрі.

* * *

Однієї ночі на Н-ській заставі на Маньчжурському кордоні, біля станиці Пашкове, там, де Амур, стиснений обабіч горами і нетрями, лежить чистою, але досить вузькою смугою, — зчинилась тривога.

На великім відтинку почалася стрілянина. Почалась вона з далекої пожежі і кількох вибухів там. Потім вибухла в самім Пашковім, а далі розійшлась обабіч на яких десять кілометрів... Ніби тривав бій межи всією Японією і СРСР. Але то всього лиш — ловили порушників, що десь із боєм переходили недоторканий кордон "соціалістіческово Отечества". Невідомо тільки, в який бік переходили — ніч була дуже темна, нетрі густі, а варта надто знаменита, хто йде, куди йде і де проломлює "границю на замку". Метушня зчинилась надзвичайна.

А "диверсанти" були сміливі і досвідчені, ні, одчайдушні — вони насмілились перейти кордон там, де того найменше сподівались — в самісінькім Пашковім, що приліпилось на березі Амуру. Там, де дороги топтані і сліду не видно, там, де Амур вкритий високими та крутими торосами. Для цього їм треба було перейти через село, що маячіло

обідраними дахами та голими кроквами, — колишню козачу станицю, а тепер розкуркулену і перетворену в прикордонний колгосп. Це була крайня точка Біробіджану. Давні мешканці-козаки або "гурани" — повтікали в Маньчжурію, а тут жили тепер бердичівські, тульські та орловські "патріоти родіни". У всякім разі диверсанти про це знали, і зважились перейти попри самісіньку будівлю прикордонного пункту. Але перед тим зробили досконало продуману диверсію.

За порядком все відбулося, власне, так:

Ще не смеркло, як двоє на лижвах і з ними великий пес, обережно крадучись, вийшли на схил далекої сопки і стояли там, вивчаючи пильно околицю.

Далеко на березі Амуру бовваніло Пашкове, заметене снігом. Цілий берег Амуру був досить низинний з поодинокими сопками, вкритий гайками та сухою травою й бур'янищами. Лише на півдні низину перетинало високе пасмо сопок, вкритих чагарником. Пасмо підходило аж до Пашкова. Там попри пасмо йшла дорога на Пашкове.

Правий, маньчжурський берег Амуру був високий, гористий. Сині кряжі Великого Хінгану підпирали небо.

Великий Хінган справа і пасмо сопок зліва стиснули Амур, утворивши вузьке горло.

— Там!.. — махнув Григорій рукою.

Потім вони знайшли велику, заметену снігом копицю старого, бозна-коли і ким нагребеного сіна, наносили туди ще хмизу і кілька оберемків сухого бур'яну. А далі — Григорій знайшов два шматки товстої бревняки, побуравив у них шомполом по кілька дірок і загнав у кожну з них по набоєві, разом з гільзою і з усім, і поклав ті бревеняки в сіно. Проробивши все це, насмикав з ватянки жмут вати, всередину його

заклав пачку пороху, завинену в шмат газети, знайденої напередодні в одному з тайгових лісозаготівельних бараків у Біробіджані, — в тім покиненім безлюднім бараці вони ночували востаннє на цій землі, — і вклав ту вату в купу сухої трави.

Ось так вони приготувалися, покладаючи всі надії на цю вигадку, на лижви та на свою зброю... А як потемніло, Григорій викресав вогню і вклав тліючий гніт в вату. Стали на лижви і швидко пішли геть. Пішли на Пашкове, огинаючи дугу...

Вони вже були коло Пашкова, на цвинтарі, як ззаду, далеко в сопках, спалахнула пожежа. Потім почулись звідти вибухи... Один... Два... Пачкою... Десь від кордону — від Амуру — здалеку відгукнулось кілька пострілів. В Пашковім заметушились. Чути, як хтось кричав:

— Сергеев!!. (Трам-трам-тарарам!) Ка мнє!!. По дорозі з Пашкова в сопки промчав чвалом кінний загін. Дві постаті з собакою швидко пішли в Пашкове. Виринули з завулка і пересікли площу. Саме завертали за велику якусь будівлю над Амуром, як напоролись на постать, що виринула назустріч.

— Стій!!. — загородила постать дорогу і зарепетувала п'яним голосом. То сам начальник застави біг десь від любки, пристібаючії на ходу пас з кобурою.

— Чужий! — скрикнув тихо дівочий голос. І в і у ж мить пес ударив грудьми в груди того чужого і впився в нього пащею... Одночасно кольба вінчестера лягла впоперек черепа. Начальник звалився.

— Заливай! До мене!.. — І дві постаті з собакою канули в темряві.

По всьому кордону лопотіла перестрілка, рвучи темряву на шматки. Японські прикордонники, поставлені на ноги небезпекою, теж заалармували по всій лінії, вліво і вправо десь за кілометри. Встряли

своїми пострілами. Лише насупроти Пашкова, де височіли круті, непроходимі кряжі, було спокійно. Десь далеко-далеко гримнуло раз, удруге... У відповідь залопотів скорострíл. І завирувало там, заклекотіло. Чути було, як строчили скорострíли... З Пашкова знялась ракета і освітила мертвим, сліпучим світлом кряжі Великого Хінгану, ціле Пашкове, вкритий торосами Амур... Десь вили пси з переляку.

Ракета пливла в небі і пливли — метушились тіні між високими торосами. Веремія тіней. Не розбереш — чи то все живе розбігається на всі боки та ховається, лягаючи ниць, чи то лиш омана. Брили високих торосів — брили криги поставлені руба під різними кутами — ожили, фантастично рухаючись. Десь близько залопотіло з скорострíла вздовж по Амуру. Кулі тьохкали об кригу і, відбиваючись, сюрчали як несамовиті. Десь знялась друга ракета, да-а-леко. Там заклекотало, загупало. "Центр бою" перенісся туди. Шляхом, що йшов вздовж Амуру, цокотіли вершники, летючи на прорив. Бій тривав, розгоряючись.

А на тім боці Амуру, високо в сопках Великого Хінгану, по тім боці "граніци на замкє", стояли винуватці всієї тієї баталії, весело відсапуючись, розхристані, з непокритими головами. І так, наче подурілі.

Плачучи від щастя, Наталка припадала до Григорія і цілувала його в нестямі, вкладаючи все серце, яке так довго стримувала:

— М і й!.. М і й!..

І шаліла в нападі безумної радості, невисловленої любові, безоглядної вірності.

— Ми підем тепер... На тую... на твою Україну!

Обвилась руками за шию і припала до мужніх грудей, слухаючи, як товчеться там до неї суворе, розбурхане серце, — і тріпотіла на них. Вперше цілувала, сама цілувала та й дала серцю волю.

І так само дав серцю волю Григорій. Забрав її всю в обійми, зацілювував тії дикі, тії неприступні, тії незаймані вуста, тії очі насмішкуваті і великі, як у дикої козулі, тії руки, морозами попечені і порохом посмалені, — такі жорстокі в бою і такі ніжні до нього от... Аж ось де він догнав своє щастя!

І дуріли обоє, опираючись тим щастям до нестями.

А великий якутський пес Заливай зп'явся на задні лапи і, тихенько скімлючи, намагався лизнути обох в ніс.

Лемент на кордоні помалу вщух.

Далека пожежа погасла. В Пашковім було тихо. Лише десь далеко-далеко зрідка ще лопотіли постріли.

Наталка послухала якусь мить. Потім розстебнула Григоріїв рюкзак, вийняла великий шмат м'яса і дала Заливаєві:

— Їж... Ну!.. У, мій милий, мій вірний друже!.. — І пестила його рукою попід шиєю.

Пес лизнув руку і тихесенько заскімлив, відчуваючи собачим серцем наближення якоїсь зміни в своїй долі. Але на м'ясо накинувся жадібно.

— Давай записку...

Григорій вийняв з гільзи маленьку записку, обачливо приготовлену ще вранці. Наталка оддерла стьожку від хустки, прикріпила ту записку до Заливаєвого нашийника зісподу та й примотала її стьожкою. Готово... А тоді довго гладила Заливаєву голову, розмовляла з ним, термосила за вуха, поклавши голову собі на коліна. Аж но хотілось заплакати — так шкода було розставатися з вірним другом. Та враз звелась рішуче і суворо:

— Заливай!

Заливай скочив на ноги і завмер, готовий до послуху. А Наталка завагалась хвильку, а тоді жорстоко і твердо, махнувши рукою:

— Д о д о м у!..

Заливай прянув стрімголов... та й враз вернувся. Дивився очікуючи. "Не рухаються". Жалібно заскімлив, бив хвостом по снігу, позирав запитливо то на Наталку, то на Григорія. "Чого ж вони не йдуть?" Але він уже знав, чого вони хочуть. Він добре знав свою господиню і прекрасно її розумів, як завжди, з самої інтонації голосу. Та, либонь, не хотілося псові розставатися.

Шкода було пса. Але не було випадку ще, щоб Наталка, сказавши раз, міняла наказ. А зараз — тим більше. Так мусить бути. Вона нагнулась до пса, що, скориставшись з того, лизнув її в губи, і повторила, ніби людині, умовляючи лагідно:

— Додому! Так, додому... Чуєш? — І, поторсавши ніжно за шию, враз випросталась:

— Заливай! — Та й простягла руку туди, звідки вони прийшли:

— Додому!!!

Пес шарпнувся, потоптався на місці, водячи очима то на одного, то на другого. А тоді враз тихесенько гавкнув... Та й враз, розпачливо скімнувши, зірвався з місця і погнав скільки духу.

Щез.

Чути лише, як десь шелестів сніг унизу...

— Втрапить? — подумав вголос Григорій. Наталка мовчала дослухаючись.

— Як виплутається в Пашковім — втрапить. А не виплутається — верне і дожене нас. Але... Заливай не вернеться вже.

Трохи було смутно. Та не було на той смуток місця в безмежному, героїчно здобутому щасті.

Шлях їм прослався вперед, в невідоме. Десь навколо світу. Приготовані на всі труднощі, на жорстоку боротьбу й на втрати, вони спалили всі кораблі за собою та й вірили в свою зорю, що присвічувала їм шлях, — шлях в життя. Шлях туди — десь на ту далеку, для одного з них зовсім незнану, сонячну Україну. А чи в героїчну битву і смерть за тую далеку, за тую незнану, за тую омріяну Україну.

Шлях прослався вперед, а думки летіли назад, — тим своїм безконечним слідом через снігові пустелі і нетрища, що ними мчав одинокий пес, вірний і до кінця відданий чотириногий товариш, припадаючи к сліду по-вовчому, — туди, до засніженої, загубленої в нетрищах домівки суворих тигроловів.

* * *

Краєва преса була сповнена сенсаційними повідомленнями. Перше:

Чільна сторінка офіціозу "Тіхоокеанская звезда" чорніла жалобою. Під грізною чорною шапкою — "СМЕРТЬ ВРАГАМ НАРОДА!!" та "ВИ УМЄРЛІ, НО ДЄЛО ВАШЕ ЖИВЬОТ! МИ КЛЯНЬОМСЯ, ДОРОГІЄ ТОВАРІЩІ, ОТОМСТІТЬ ЗА ВАС І УНІЧТОЖІТЬ ВСЄХ ВРАГОВ ВО ВСЬОМ МІРЄ!" — під цією шапкою в тексті було надруковано два портрети в чорних рамцях. Під портретами товстими літерами повідомлялося про те, що в тайзі "ВЕЛИКА, ОЗБРОЄНА ДО ЗУБІВ БАНДА ВОРОГІВ НАРОДУ, на чолі з крупним державним злочинцем, збігцем з каторги, шпигуном і агентом

фашизму і т. д., на прізвище Григорій Многогрішний, — ПІСЛЯ УПЕРТОГО БОЮ ЗВІРСЬКИ ЗАМОРДУВАЛА тов. МЕДВИНА — начальника Краєвого особого відділу УГБ НКВД на ДВК та начальника Н-ського райвідділу НКВД".

Перечислялося всі заслуги того орденоносного тов. МЕДВИНА — "ветерана ВЧК — ОГПУ — НКВД, славного і доблесного чекіста", що в боротьбі з ворогами не знав пощади і жалості і що рука в нього не дрижала ніколи... і т. д. Потім сипалися страшні погрози і прокляття на адресу "ворогів народу усіх мастей" та їхніх приспішників і симпатиків, а особливо металося громи викорінювати всіх підряд жорстоко, немилосердно, повсякчас, і на віки вічні.

Кричалося про "бдітєльность" та "священний" обов'язок всіх — старих і малих — допомагали органам ЧК.

А внизу великими літерами оголошувалося велику премію за зловлення того страхітливого "отамана банди" — Григорія Многогрішного.

А ще нижче подавалося свідчення очевидця, що та банда пішла на схід, намагаючись, очевидно, прорватись до Японії, і що бачено її вже аж на Охотському узбережжі. Друга сенсація була ще цікавіша. Подавалося карколомне повідомлення про "чергову провокацію" "нєкой" агресивної держави на совєтсько-маньчжурському кордоні... В зв'язку з чим ціле місто, ні, цілий край заговорив про швидку війну, потираючи з радості руки: "Нарешті все скінчиться! Дай боже! Хоч би вже швидше!.." І в зв'язку з тим же заворушилось ПХВО та ОСОАВІЯХЕМИ, поливаючи вулиці іпритом та ганяючи в газмасках, — без віддиху прискорено проходячи курс протиповітряної оборони і не маючи до того аніякісінької охоти... Отже — подавалося повідомлення про черговий конфлікт на маньчжурському кордоні. Про кількагодинний бій і відбиття великої диверсійної групи ворога, що хотіла проламати "границю на замку". Про героїзм начальницького складу Н-ської застави. А особливо про заслуги

начальника тієї застави, який в героїчнім бою був поранений тяжко, проте не зійшов з революційного посту до остаточного розгрому ворога.

Краєва "Тихоокеанская звезда" рябіла жирними кличами і гаслами. "СМЕРТЬ ПОДЛИМ НАРУШІТЄЛЯМ!" "СВІНЬЯ ЛЄЗЄТ В СОВЄТСКІЙ ОГОРОД!" "СМЕРТЬ ЗАХВАТЧІКАМ СОЦІАЛІСТІЧЕСКОЙ РОДІНИ" тощо.

Потім наводилися привітальні телеграми на їм’я того героїчного начальника Н-ської застави і представлення його до найвищої нагороди. І тут же описувалося подробиці з епізоду поранення начальника. Говорилося про великий бій і, між іншим, про "двох негодяїв з гігантським псом", що в тім бою нагло напали на начальника "з тилу"...

Старий Сірко, що привіз з Грицем до Хабаровська на базу здавати живого тигра, слухав всі ті надзвичайні новини, всі ті дивовижні події та страхітні прокльони й погрози і хмурився, а йому хотілося нагло і гомерично реготатися. А хіба не смішно! Отак-о воно й все!

Що то за історія вийшла з тими "полеглими в бою з великою бандою ворогів народу" грізними енкаведпстами, він знає. Та це його и не так цікавило, доправди, хоч там і говорилося про велику премію. Його увагу прикувала друга сенсація, і йому хотілося гомерично сміятися.

"Ага!!. Трясця вашій матері! Отак-о!"

О, старий Сірко — то старий вовк. Одразу вхопив у всьому тому тропи, що й до чого. Ясно, що ця друга історія має ту саму причину, що й перша. А головне — з усього йому було найперше ясно одно, а саме, що "н а ш і б р и к а ю т ь". Бо оті "два негодяї с гігантскім псом" — то й були саме вони. Авжеж. І то вони, власне, втрьох такого там шелесту наробили. І більше там нікого й не було! Напевно.

"От так встругнули!!! А той дурний начальник — нехай не лізе! Чого він підставив свою дурну голову та й став на дорозі! Хіба не знав вдачі Сіркової доньки?.."

Дід дивився на тигра в клітці, слухав, як якась дівчина читала тії новини службовцям бази, і йому чомусь раптом захотілося взяти та й випустити того тигра геть. Нехай біжить! Га! От би було лементу!..

І він би, може, й випустив, та вже тигр був не в його клітці, а в загальній і під великим замком, а головне, — дід згадав, що першого роздере ж той тигр, звичайно, його, як головного винуватця своєї біди. Але то так собі, химерна парубоцька думка.

Такого втрьох шелесту наробили!.. Га! А тільки втрьох. Решта — то все брехня, як і з тією "великою озброєною бандою".

Слухав, як читала дівчина, і курив собі байдуже, чекаючи. коли там той бухгалтер скінчить підрахунки та и відчислення на позику "Готов к труду і оборонє" тощо. "А що з тими "негодяями" сталося, не пишуть!.."

Звелів Грицеві наскуповувати всіх газет, які тільки є ("Дома будемо читати"), сподіваючись щось вичитати там, що з тими "негодяями" було далі.

Слухав, що гомонять люди, хмурився і мовчав собі. Люди теж нічого особливого не гомоніли, вони більше помовчували. Так їх вимуштрувало життя та й вся ота писанина. І до сенсацій таких вони звикли, бо їх так рясно, та ще й не таких! — ого, — що, здавалося, без них ціле життя в цім світі стане ненормальним. То бо стало стилем цілої цієї збожеволілої країни, всі ті "диверсії", "нарушителі", "вороги народу", "процеси", "бдітєльность", "знищення", "розстріли", "чекісти", "енкаведисти", "орденоносці герої", "прокльони", "тюрми", "диверсанти", "шпигуни" і т. д. і т. п. Почаділи, подуріли. Геть всі люди подуріли. То було стилем. І так само було стилем нишкнути, втягувати голову в плечі і чекати, як

віл обуха, грому з ясного неба на свою голову. А от як би їх взяв та й розкрив, розлущив, як розлущують горіх, — гляди цікаві та й несподівані речі побачив би. А вже напевно побачив би, як вони кпили з усіх тих сенсацій, а то й ще побачив би що-небудь цікавіше...

Ідучи додому, старий Сірко всю дорогу тільки те й робив, що курив люльку. Набивав та й знову курив. Набрав-бо махорки півмішка в столиці. Цілі кілометри мовчав зосереджено та й враз крутив головою:

— "Негодяї!.."

І сміявся собі. А вони стояли йому віччю тії "негодяї".

Один "негодяй" і одна "негодяйка"... То ось навколішки, схиливши покірно голови, посеред хати... А то Наталка ходила вистрибом по сонячній ріці, по каменях і дуріла з Заливаєм... А то вони з Григорієм на пантовці... Пробігали картини одна одної яскравіші, одна одної радісніші, — дзвінкі картини минулого, так прекрасно прожитого літа.

Старий кректав, зітхаючи. І вертався думками до тієї маленької, тривожної, як гостра шпичка:

"І чому вони не написали в газеті, що ж далі з вими?"

Дома стара Сірчиха скучала, мовчки журилася за дітьми. Але не нарікала.

Приїхавши, старий Сірко розіклав газети на столі і довго та пильно блукав по них пальцем. Але нічого цікавого не вичитав, крім того, що було. А було все те, що вже чув. І більше ні слова. Читання кінчилося тям, що він спересердя викинув газети ті всі в піч.

* * *

Другого дня після приїзду Сірка з Хабаровська, надвечір, прибіг Заливай. Хвора і одноока тепер Нерпа і Рушай зчинили раптом радісну гавкогняву. Старий Сірко відчинив на ту гавкотняву двері... На порозі лежав Заливай. Схудлий. Здичавілий. Боки йому позападалися. Шерсть на спині сторч, як у вепра. А ребра можна було перечислити здалеку.

— Заливай!!! А Боже мій!!. — Стара Сірчиха кинулась, як до людини, зраділа і стривожена.

Пес загавкав хрипко і вбіг, ні, вповз до хати. На ногах йому була льодовиця — сніг, понабивавши межи пальці, позмерзався й поробив крижані черевики. Ліг і дивився на всіх хворобливими, розумними очима і лизав старому руку, що, невимовне зрадівши такому гостеві, тріпав його по морді:

— Ух ти ж, дурашка... Ну-ну... Читав я, брат, про тебе, читав... Ге-ге...

А пес тихенько вищав. Так ніби розповідав. Та ніхто не міг його мови зрозуміти.

Стара мерщій насипала псові їсти, краючи хліб, мовби людині. А Грицько тим часом обшукав Заливая.

І знайшов записку!

То був радісний день у Сірків. Старий розправив тремтячою рукою малесенький шматочок паперу і тримав його, наче бозна-яку газету. "Депеша прийшла!" В хаті було темно. Тоді засвітили каганець та й заходились читати. Тую "депешу" читати. Заходився, власне, старий Сірко, водячи пальцем од літери до літера. А в тій "депеші" печатними літерами стояло:

"ЖИВІ. ЗДОРОВІ... О! (це вже "о" від діда).

ОБІЙМАЄМО ВСІХ. ЦІЛУЄМО.

ВЖЕ ПЕРЕЙШЛИ ДО ТІТКИ!"

Стара Сірчиха плакала від зворушення.

— Ну, читай же, читай...

— Що тобі ще читати? Хіба мало? Ого! Все.

— Ну, читай ще...

Але Сірка не треба було змушувати. Він сам, помовчавши урочного, брався до "депеші" знов. Перечитував її з насолодою. Клав її на стіл. Закурював люльку, пихкаючи поволі. Розгладжував вуса. А тоді знов брався оглядати депешу. Обдивлявся пильно з усіх боків, — чи не написано часом чого-небудь ще десь у куточку.

Ні. не написано.

Тоді перечитував, уже десять разів чуте, та й все приголомшуюче:

"ЖІІВІ. ЗДОРОВІ... ОБІЙМАЄМ... ЦІЛУЄМ..."

— От "негодяї" так "негодяї"!

Я ж так і знав!.. Таки Бог їх одне для одного сотворив!

Цікавішого чогось в своєму житті Сірко ще не читав, відколи був письменний.

Нарешті стара відібрала у діда записку і віднесла до сховку. В хатині поцілувала її нишком, так, ніби обох їх цілувала, так, як у ній було

написано, а тоді завинула в шовкову хустинку і поклала в скриню на самий спід, де лежали-зберігалися всякі дрібнички Наталчині. А потім, вклякнувши на коліна та мерехтячи очима, повними сліз, молилася до старенької Божої Матері. Нишком вимолюючи зовсім-зовсім небагато — зустрічі. Бодай на старість. Бодай наостанку літ.

* * *

Гриць прип'яв Заливая, щоб не втік. Так звеліла мати. І вона вже біля нього ходила, як біля дитини. Годувала та доглядала, та й розмовляла з ним.

Але Заливай скучав. Скучав смертельно. Вірний пес не міг звикнути без веселої своєї господині, без тієї товаришки вірної, що він був до неї прип'ятий міцніше, аніж такою мотузкою. На п'ятий день вранці Заливая не дошукались. Вірьовка була, а Заливая не було. Зринув десь вночі і втік. Одчайдушний і безмежно вірний пес розумів дружбу по-своєму і зробив так, як веліло йому собаче серце.

Подався доганяти без надії догнати.

Але — сміливі завжди мають щастя.

1943